DERSAADET'TE BİR SOSYALİST:

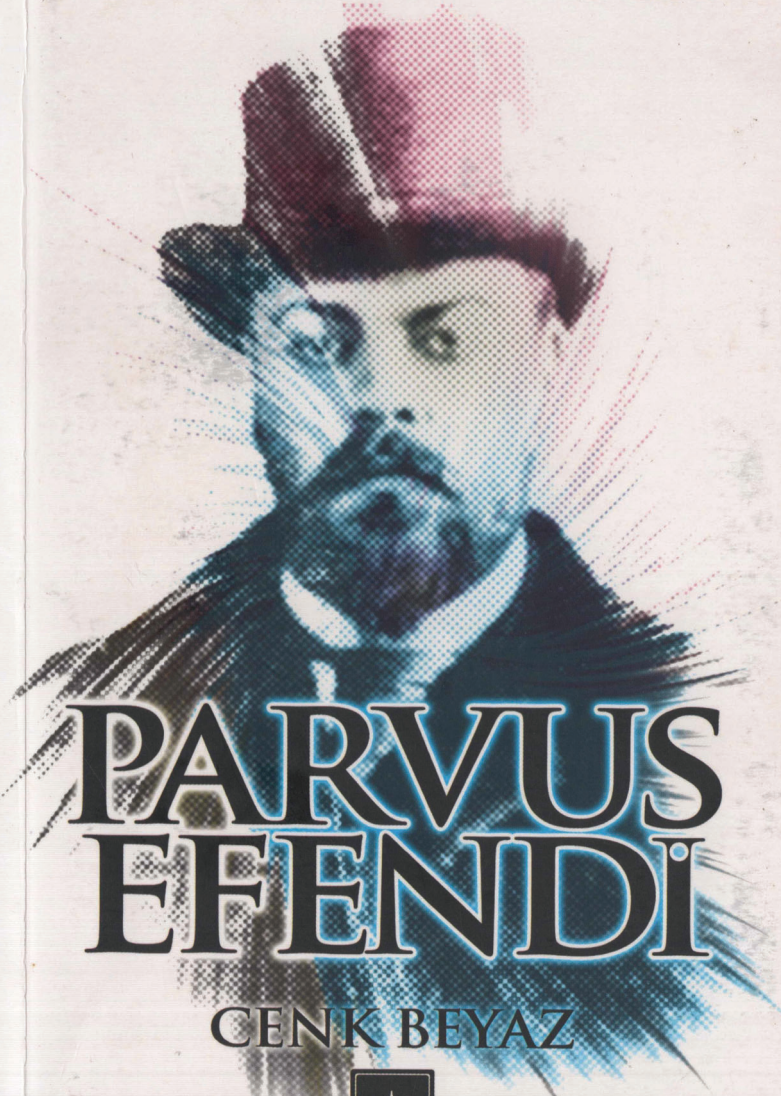

PARVUS EFENDİ

CENK BEYAZ

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

Dersaadet'te Bir Sosyalist:

PARVUS EFENDİ

Cenk Beyaz

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1001
KÜLTÜR SERİSİ: 543

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-979-2

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi - Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 6125860
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Ağustos 2013

Cenk Beyaz; 1988 yılında Üsküdar'da doğdu. Aslen Rizeli'dir. İlk, orta ve lise öğrenimini İstanbul'da tamamladı. Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü'nde 2010 yılında, Yüksek Lisans eğitimini ise Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde 2013 yılında tamamladı.

İçindekiler

Önsöz / 11
Giriş / 15

I. Bölüm
Parvus Efendi/Alexander Israel Helphand'ın
Hayatı ve Entelektüel Konumu / 39

II. Bölüm
Kapitülasyonlar,
Borçlar ve Düyûn-ı Umumiye Sorunu/ 71

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düzen ve Modernleşme 73
2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapitülasyonlar 81
2.3. Osmanlı Devleti'nin Borçlanma Sorunu 86
2.4. Osmanlı İmparatorluğu ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi 107

III. Bölüm
Tarım, Köylülük ve Ulaşım Sorunu / 119

3.1. Tarım ve Köylüler Sorunu 121
3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolu Sorunu 152

Değerlendirme ve Sonuç /165

Ekler / 175

1. Parvus Efendi'nin Seçilmiş Makaleleri 177
Köylüler ve Devlet 177
Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1 184
Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 2 194
Parvus Efendi Namına Gelen Mektuba Parvus Efendi'nin Cevabı 204
Türk Gençlerine Mektup 208
Türk Gençlerine Mektup -2- İstanbul'un Mukadderatı 213
Devlet ve Millet 219
2. Tablolar Dizini 223

Kaynakça

Parvus Efendi'nin Yazıları 224
Diğer Kaynaklar 227

Dizin / 237

21 Nisan 2012'de
Hakk'ın rahmetine kavuşan
Canım Babaanneme...

Önsöz

Bu çalışma Alexander Israel Helphand'ın (Parvus Efendi) İstanbul'da bulunduğu 1910-14 yılları arasında yayımlanmış yazılarının Türkiye'de iktisadî modernleşme ve kalkınma sorunları hakkındaki fikrî tartışmalara katkısını incelemektedir. Parvus Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu yıllar İkinci Meşrutiyet (1908-18) olarak bilinen kritik bir döneme isabet etmektedir. Bu dönemde yürütülen tartışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun birikmiş çağdaşlaşma sorunlarının tümünü kapsayan bir tartışmayı meydana getirmektedir ve devletin bekasını temine yarayacak eylem için fikir arayışı ile karakterize olmaktadır.

Parvus Efendi'nin hayatı hakkında az sayıda da olsa bazı çalışmalar bulunmakla birlikte onun özellikle Türkiye'de yayımlanmış yazılarının entelektüel-bilimsel içeriği ve bu içeriğin analizi hakkında Türkçe veya İngilizce olarak kaleme alınmış müstakil ve kapsamlı bir çalışma, bizim bildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Biri entelektüel bir özne olarak Parvus Efendi'nin kendi hayatı, diğeri onun Osmanlı iktisadî modernleşme ve kalkınma sorunları çerçevesindeki fikrî tartışmaları olmak üzere ikili bir bağlamlaştırmayı içeren bu çalışmada onun Osmanlı bürokrasisi ve aydınları üzerindeki etkisi yanında erken Cumhuriyet dönemi toplumsal ve iktisadî kalkınma politikaları üzerindeki etkilerini kesin hatları ile ortaya koymak zor olsa da bunlar bütünüyle de tefrik edilemez değillerdir. Ayrıca, onun Avrupa'nın ve kapi-

talizmin gelişme eğilimleri hakkındaki öngörülerinin birçoğunun gerçekleşmiş olması, görüşlerinin hâlâ tazeliğini ve güncelliğini koruyor olarak değerlendirilmesini de mümkün kılmaktadır.

Bu çalışma ilk olarak *Sosyalist Bir Yazardan Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Sorunlarına Çözüm Önerileri: Alexander Israel Helphand-Parvus Efendi* başlığı ile Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde hazırlanmış ve pek çok kişi ve kuruma teşekkürlerimi ifade etmeyi kendime bir borç olarak telakki ettiğim değerli destek ve katkıları marifetiyle bir yüksek lisans tezi olarak vücuda gelmiştir.

Öncelikle Parvus Efendi'nin varlığından beni haberdar etmekle kalmayıp çalışmanın ana kaynağını oluşturan *Türk Yurdu* Dergisi'nin ilk sayılarına matbu olarak erişmeme yardımcı olan ve nihayetinde bir kitap olarak yayımlanması için desteklerini esirgemeyen Dr. Ahmet Tetik'e müteşekkirim. Böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmesinde gerek literatür gerekse de fikrî tartışmalarla sağladığı maddî ve manevi desteklerinden ötürü İsmail Hacıfettahoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Yüksek lisans programımın başlangıcından itibaren temin ettikleri bursla bana destek veren İlim Yayma Vakfına ve özel olarak İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Abdullah Tırabzon'a şükranlarımı belirtmek isterim. Avrupa'da yaptığım kaynak araştırmalarında elde ettiğim Almanca kaynakları Türkçe'ye çeviren Oruç Birinci'ye müteşekkirim. Çalışmanın dizininin oluşturulmasındaki yardımları için Turan Hacıfettahoğlu'na şükranlarımı sunarım.

Tez çalışma sürecimin sonuna doğru tanıştığım ve aynı zamanda tezimin jüri başkanlığını da üstlenen Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Mehmet Özden'e, hayli faydasını gördüğüm yönlendirme ve katkıları için özellikle teşekkür etmek isterim.

Elinizdeki çalışmayı dikkate alan ve yayınlanmasını sağlayan Ötüken Neşriyat'a ve özel olarak editörlüğünü yürüten Cem Sökmen'e çok teşekkür ederim.

Özellikle yüksek lisans eğitimim süresince her daim yanımda olan, güven ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi Suna Başak, Hikmet Yıldırım ve Metin Mahitapoğlu'na sonsuz şükranlarımı burada ifade etmek isterim.

Ders dönemi ve tez süresince kahrımı çeken, birçok işinin yanında, çok sayıda yüksek lisans ve doktora öğrencisinin erişemediği sıkça görüşme imkânını ve ilgiyi sağlayan, elinizdeki bu çalışmayı tabiri caizse adam eden, kendisinden akademiye ve hayata ilişkin çok şeyler öğrendiğim kıymetli hocam Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi Abdulkerim Sönmez'e sonsuz şükranlarımı sunarım.

Üniversite eğitimim boyunca çalışmalarımın yoğunluğundan ötürü ziyaretlerini aksattığım ve kendilerinden uzakta kalmama rağmen maddî ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen canım annem, babam ve kardeşim özel bir teşekkürü hak ediyor. Onların varlığı, yaptığım ve yapmaya çalıştıklarımın nedeni ve anlam kaynağıdır.

Bu çalışma, kapsadığı alan itibariyle literatüre, az da olsa, bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda farkına varmadan dahi olsa yapılan hatalar şahsıma aittir.

Hac yolundaki karınca misali, bu yolda hayırlı ve bereketli işler yapabilme temennisiyle..

Ankara, 2013

GİRİŞ

Bu çalışma, Alexander Israel Helphand ya da Türkiye'de bilinen ismiyle Parvus Efendi'nin, İstanbul'da bulunduğu 1910-14 yılları arasında yayımlanmış yazılarının Türkiye'deki iktisadî modernleşme ve kalkınma sorunları hakkındaki fikrî tartışmalara katkısını incelemektedir. Parvus Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu yıllar, İkinci Meşrutiyet (1908-18) olarak bilinen kritik bir döneme isabet etmektedir. Bu dönemde yürütülen tartışmalar, Berkes'in de belirttiği üzere, iki yüz yıldır birikmiş çağdaşlaşma sorunlarının tümünü kapsayan bir tartışmayı meydana getirmekte ve İslamlık, Osmanlılık ya da Türklük tartışmaları çerçevesinde neden geri kalındığı sorusuna odaklanılmaktadır (Berkes, 1978: 404).

İstanbul'da bulunduğu dönemde Parvus Efendi'nin yazıları başta *Türk Yurdu* olmak üzere, *Bilgi Mecmuası*, *İctihad*, *Tanin*, *Tasvir-i Efkâr*, *Jeune Turc*, *Nevsal-i Millî* gibi dönemin dergi ve gazetelerinde yayınlanmıştır. Çalışmada onun yazılarının tamamı değil, daha çok yeni Türk alfabesi ile tekrar matbu veya elektronik ortamda yayınlanmış ve erişilebilir olanlar dikkate alınmıştır. Onun biyografisinin incelendiği bölümde, Parvus Efendi, İstanbul'da sadece yazılarının önemli bir kısmının yayınlandığı *Türk Yurdu* Dergisince kendisine özel önem atfedilen bir yazar olarak değil, İttihat ve Terakki hükûmetinin, bilhassa Maliye Bakanı Cavit Bey'in danışmanı olması ve aynı zamanda bir işadamı hüviyeti ile ele alınmıştır.

Hayatının ayrıntıları tam olarak bilinmeyen Parvus Efendi'nin, doğumundan Rusya'dan ayrılışına kadar olan hayatı hakkındaki verilerin birçoğunun spekülatif ve kısıtlı olduğunu söylemek zorundayız. Onun hakkında bilgi edinmek için yola çıkıldığında, Türkçe kaynakların çok fazla olmadığını ve yabancı menşeli kaynakların da yerlilere nazaran biraz daha fazla olmakla beraber[1] derinlemesine ve kapsamlı bir çalışma ortaya koyabilmek için yetersiz kaldığını belirtmek gerekir. Ancak özellikle biyografisi için yaptığımız literatür taramalarında görüldüğü üzere, Scharlau ve Zeman'ın, *Devrim Taciri* (*Merchant*

[1] Parvus'un hayatını ele alan yabancı kaynaklar arasında Wolfe'un *Devrim Yapan Üç Adam* isimli çalışması, Parvus hakkında çok daha derli toplu bilgiler içermektedir: "Parvus'un tuhaf kaderi ona diğerlerinden apayrı bir yol çizdi. Lenin'in kuşağından bir Rus Yahudi'si olan Alexander Israel Helphand, Lenin'den bir yaş büyüktü. Kozmopolit bir enternasyonalciydi, kaderi nereye sürüklemişse vatanı orası olmuştu. 1890'ların ilk yıllarında Rusya'dan Avrupa'ya göçmüş, hemen ardından, kendi içine kapanık Avrupalı Rus mülteciler topluluğundan sıyrılarak, Alman Sosyal Demokrasisi içinde Parvus takma adıyla ün kazanmıştı... 1910'dan 1914'e kadar Alman sosyalist basınının muhabiri olarak Balkanlar'da kalmıştır. Bu yıllarda "Jön Türkler" ile ilgilenmiş ve onların gazetesine (*Jeune Turc*) yazılar yazmıştır. Bu entrikalar âleminde Parvus, dünya olayları hakkındaki geniş bilgisi sayesinde diplomatlara, politikacılara, iş adamlarına, devlet görevlilerine danışmanlık yaparak hem hoşça vakit geçirmiş, hem de bu işlerden büyük çıkarlar sağlamıştı. Günün birinde İstanbul'da kahvedeyken, devlet adamlarından birinden duyduğu gizli bilgileri, aynı kahvede oturan bir hafiyeye nakletmiş, böylece önünde servet yolları açılmıştı. 1912'deki Küçük Balkan Savaşı'nda ise savaş gereçleri alım satım işleri ile uğraşmıştı. Birinci Dünya Savaşı ise bu alım satım işlerini canlandırmış, çevirmediği dalavere kalmamıştı. 1915'te İstanbul'dan Stockholm'e geçmiş ve burada demir çelik ve kömür işlerine para yatırarak, savaşta kömür ve çeliğe ihtiyacı olan Almanya'ya bunları satarak servetini artırmıştır. Daha sonra Lenin, Trotsky ve Rosa Luxemburg ile yeniden ilişki kurmak istediğinde ise, her üçü de Parvus'a yüz vermedi. Kurduğu gazete olan *Die Glocke* reformistlikle ve hatta eyyamcılıkla suçlanmıştır..." (Wolfe, 1969: 354-6).

of Revolution)[2] (1965) ve Wolfe'un *Devrim Yapan Üç Adam* (*Three Who Made a Revolution*) (1964) adlı eserleri, Helphand'ın hayatına ilişkin literatürdeki en geniş ve derli toplu bilgiyi içermektedir.[3] Onun biyografisinin ana hatlarını takdim edeceğimiz bu bölümde kendisinden en çok yararlanacağımız kaynak, Scharlau ve Zeman'ın sözünü ettiğimiz çalışmasıdır.

Türk Yurdu yönetimi, iktisadî meselelere çok fazla önem verdiklerini ve çare bulmak istediklerini belirtmekte ve askerî kuşatılma ile iktisadî kuşatılma arasında bir fark olmadığını söylemektedir. Bu doğrultuda iktisadî meselelere hâkimiyet konusunda yerli münevverlerin çok sınırlı düzeyde bilgi ve deneyime sahip olduklarından ve *Türk Yurdu* tarafından yerli "muktesitlere" (iktisatçılara) başvurulmasına rağmen "vaatten" başka bir eylem göremediklerinden şikâyet etmektedir. Nihayet, derginin, *"Türk değilse de, umum insanlar gibi Türklere de acıyan ve Osmanlı memleketinin iktisadî ahvalini sağlam bir usul ve nafiz (tesirli) bir nazarla tetkik ve tahlil eyleyen Parvus Efendi'ye müracaat"* ettiklerinden ve *"muavenet-i tahrirîyesini (yazılarıyla yardımı) temin"* edebildiğinden söz etmektedir (Akçura, 1912: 146). *Türk Yurdu* yönetimi, yazılarını yayınlamalarına rağ-

---

(Scharlau ve Zeman, 1965; 2007). Yararlanılan yabancı kaynakların, Scharlau ve Zeman'ın kaynakçada yer alan *Merchant of Revolution* (1965) ve Türkçe çevirisi *Devrim Taciri* (2007) isimli çalışmalarına ayrı ayrı atıfta bulunmaları nedeniyle, çoğu zaman metnin ilk haline (*Merchant of Revolution*) müracaat edilmiştir. Ancak Türkçe çevirisi olan kaynakların orijinal hallerinden gerekmediği müddetçe faydalanılmamıştır. Çalışmamız içerisinde buna benzer şekilde, Niyazi Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* (1964) ve Türkçe çevirisi *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1978) isimli eseri, yanı sıra Bertram D. Wolfe'un *Three Who Made a Revolution* (1964) ve Türkçe çevirisi *Devrim Yapan Üç Adam* (1969) isimli eseri de bahsettiğimiz sebepten ötürü kaynakça içerisinde hem yabancı dil hem de Türkçe yayın olarak belirtilmişlerdir.

Alman Dışişleri Bakanlığı arşivlerindeki vesikaların yayınlanması ile çalışmadaki bilgiler doğrulanmıştır (Eröz, 1987: 349).

men, Parvus Efendi'nin *"iktisadî ve içtimai mesleklerinin bazı mühim noktalarına iştirak etmediklerini"* belirtmekte ancak, *"halkı sevmek, elden geldiği kadar fakir halka yardım etmek"* gibi konularda onun yazılarına değer atfettiklerini (Akçura, 1912: 146) ifade etmektedirler.

Dergide yayınlanan yazıların Osmanlıca olarak Parvus Efendi tarafından kaleme alınıp alınmadığı kaynaklarda açık bir biçimde zikredilmemektedir. Ancak Schurer (1959:315) in aktardığına göre, çok dil bilmesi nedeniyle en önemli siyasal yayınları yazıldıkları dilde inceleyebilen Parvus Efendi'nin, doğumu ve eğitimi sebebiyle Rusça ve Almanca bildiği aşikârdır. Onun Türkiye'de yayınlanan yazıları büyük bir ihtimalle bu dillerin birinden, özellikle Rusçadan[4] çevrilmiş olmalıdır.

Parvus Efendi'nin yazılarının bir inceleme konusu olarak seçilmesinde onun görüşlerinin daha önce çok fazla incelenmemiş olması da etkilidir.[5] Parvus Efendi yazılarında çok sayıda konu hakkında fikir beyan etmiştir. Burada onun beyan ettiği bütün fikirler değil, iktisadî konularla bağlantılı olarak sürdürülmekte olan başlıca tartışma ve çözüm arayışları etrafında beyan ettiği fikirler incelenecek

---

[4] Özellikle Rusçadan çevrildiği öngörüsünü yapmamızın en büyük sebebi, Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne göçmek zorunda kalan, köken itibariyle Türk olan aydın topluluğun, hususiyetle Yusuf Akçura'nın, o dönem *Türk Yurdu* Dergisinin kurucu editörü olması nedeniyledir. Ancak Parvus Efendi, *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı* (1330/1914f) adlı eserinin önsözünde şöyle yazmaktadır: "Çevirmen Emin Raşid Bey'e eserin çevrilmesi konusunda göstermiş olduğu dikkat ve özenden dolayı minnetimi beyan ederim."
Bu çalışma için yaptığımız literatür taramasında Parvus Efendi ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalardan birkaçı için bkz. Akbayar (1975), Düzdağ (1991), Eröz (1987), Karaömerlioğlu (2004), Karaömerlioğlu (2006), Tuncer (1990), Sencer (2005), İlgen (2008), İlgen (2011), Yunus Yiğit. *Aleksander Israel Helphand-Parvus'un Osmanlı Malî ve Sosyal Hayatına Dair Değerlendirmeleri.* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul (http://tez2.yok.gov.tr, Erişim tarihi: 28.06.2011).

olup bunlar şu konulardan oluşmaktadır: (1) Osmanlı Devleti'nin borçları, (2) Düyûn-ı Umumiye İdaresi, (3) Kapitülasyonlar, (4) Köylüler ve (5) Demiryolu sorunu. Ayrıca, başta Osmanlı Devleti'nin gelirleri, demokratik-millî devlet kurma önerisi, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya yanında girilmesi gerektiği, Avrupa ve Şark medeniyetlerinin karşılaştırılması, Türk milletine verdiği öğütler, ziraat ve sanayinin gelişmesi konularındaki fikirleri de bu başlıklar altındaki incelemelerde dikkate alınacaktır.

Ortaylı (2008), 19. yüzyılı Osmanlı Devleti'nin "en uzun yüzyılı" olarak nitelendirmektedir. Zira bu yüzyıl, köklerini iktisadî değişme ve toplumsal yaşamın dönüşümünde bulan ve devlet tarafından da kurumsallaştırılmaya çalışılan bir modernleşme çabasına sahne olmuştur (Keyder, 2004: 146). Fakat Osmanlı'da devlet ve toplumun modernleştirilmesi gerektiğinin farkına varılması Tanzimat dönemi öncesine uzanan bir olgudur (Ortaylı, 2008: 13).

> "18. yüzyıldan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu Batı'ya açılmak zorunda kalmıştır. Batı'yı incelemek, oradan bir şeyler getirmek ve değiştirmek fikri Lale Devri ile başlamış, III. Selim, II. Mahmut, Tanzimat ve Meşrutiyet ile devam etmiş ve halen devam etmektedir" (Başak, 2004: 1).

Lale Devri'nden itibaren, o ana kadar var olan düzenin büyük ölçüde dönüşümü için eylemler ortaya konulması,[6]

[6] "Ahmet Resmî'nin ilk kez ileri sürdüğü bir fikrin, yani Avrupa devletler dengesine katılma, Hıristiyan dünyasının devletleriyle yeni biçimde ilişkiler kurma gerektiği fikrinin uygulanmasına doğru ilk adım III. Selim zamanında atılmıştır. 1795'te başlıca Avrupa devletlerinin başkentlerine elçilik heyetleri gönderilmeye başlanmıştır. İlk kez olarak devleti temsil eden kişilerin kimilerinin, kısa bir süre için de olsa, en önemli Avrupa başkentlerinde oturarak ora hayatını görmeleri fırsatı sağlanmış oluyordu. Buralara gönderilen elçilerin bu ülkelerin askerî kurullarının, idare yöntemlerinin, hatta sivil yaşamının görebil-

Osmanlı Devleti'nin kendi bekasının modernleşmeye yönelik projede saklı olduğunun farkına varmasının bir göstergesi olmuştur (Keyder, 2004: 129).

Osmanlı Devleti'nin modernleşme serüvenini toplum içinden ortaya çıkan iktisadî, siyasi ve toplumsal talep ve gelişmelerin zorladığı bir süreç olmaktan çok devletlerarası siyasi ve askerî rekabette karşılaşılan başarısızlığa yönetim kadrolarının vermiş olduğu bir tepki olarak nitelendirmek mümkündür. Ancak, Keyder'in de belirttiği gibi, devletin modernleşme çabası sadece yönetim yapısına, yeni açılan okullara, ordunun modernleştirilmesine ilişkin düzenlemelerden ibaret değildi. 1839 sonrası reformlar, bir yandan devletin gücünü ve keyfi hareket serbestisini kısıtlarken, diğer yandan da nüfusun çeşitli kesimlerinin imparatorluk içerisinde elde ettikleri ayrıcalıkları ortadan kaldırmaya yöneldiler (Keyder, 2004: 147). Bu değişimin nitelik olarak en önemli boyutu ise devletin kendi mutlak gücünden ödün vermeye mecbur kalarak yurttaşlık hakları kategorisinde adım atmaya başlaması ve ister istemez hem içeriden hem de dışarıdan gelen talepler karşısın-

---

dikleri yanlarını tanımaya karşı ilgileri önlenemezdi. Fakat bu elçilerin hiçbiri bir Avrupa dili bilmiyordu. Bundan ötürü bütün temasları, yanlarına verilen Rum tercümanların aracılığına bağlıydı. Bunlar Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet etmiş kişiler olmakla birlikte, içlerinde gönderildikleri devletin casusu durumuna düşenler de çıktı. III. Selim zamanında yapılan yenilik, bu elçilerin ve tercümanların yanına Avrupa dili öğrenmeye memur edilmiş gençlerin tayin edilmesidir" (Berkes, 1978: 95-6).

"Lale Devri'nde başlamış olan çağdaşlaşma akımı, III. Selim zamanında kısa vadeli sonuçlarını vermeye başlamıştı. İlk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan aydın tipi, daha sonra değişecek olan modern intelligentsia'nın öncüleri olarak doğmak üzeredir. Bu dönemlerde Batı uygarlığının önemli olan farklı yanları sezilmeye başlanmıştır" (Berkes, 1978: 98).

da giderek liberalleşme temayülü göstermesiydi (Keyder, 2004: 148).

Osmanlı modernleşmesinin etnik ve dinî bakımdan karışık bir imparatorluk bünyesi içinde gerçekleştirilmeye çalışılmış olduğunu unutmamak gerekir. Haliyle çok uluslu bir devlet ve toplum yapısının, modernleşmenin taşıyıcısı kapitalizmle olan ilişkilerinin de eşitsiz bir şekilde olması muhtemeldi (Keyder, 2004: 147). Kendi modernleşme sürecinde Osmanlı iktisadî ve malî düzeni, her geçen gün hızla büyüyen bir kapitalizmle ilişki içerisine girmek durumunda kalmıştır. Bu doğrultuda, modernleşmenin beraberinde getirdiği ve büyük ölçüde gerektirdiği iktisadî tavrı, yeni tüketim kalıpları ve bunlara eşlik eden yaşam tarzı değişikliklerini hariçte tutmaya imkân yoktur. Bu nedenle de devletin korunması, savunulması, parçalanmasının önlenebilmesi adına İkinci Meşrutiyet döneminin başat vurgusu liberalleşme ve tebaaya istedikleri koşulları sağlamak suretiyle işlerin tekrardan Osmanlı Devleti lehinde hal yoluna koyulmasıydı (Keyder, 2004: 148).

Bu liberalleşme vurgusunu, İkinci Meşrutiyet'in gerçekleştirilmesinde etkili olan kadroların fikirlerinde görmek mümkündür. Bu dönemde öne çıkan isimler, Prens Sabahattin ve uzun yıllar İttihatçılar'ın Maliye Nazırlığı'nı üstlenen Mehmet Cavit Bey'dir. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında görülen liberalizm ve bireycilik akımının en güçlü savunucularından ve Jeune Turc'lerin[7] üç önderinden biri Prens Sabahattin'dir ve "Teşebbüs-i Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet"çi grubu temsil etmektedir. Genel itibariyle liberal bir çizgide yazıların yer aldığı *Ulum-ı İktisadiyye* ve *İctimaiyye Mecmuası* ise Mehmet Cavit Bey tarafından çıkarılmaktaydı (Toprak, 1982: 23).

Berkes'e göre, Jeune Turc'lerin üç önderi: Ahmet Rıza (1859-1930), Mizancı Mehmet Murat (1853-1912) ve Prens Sabahattin (1877-1948)'dir (Berkes, 1978: 386).

Cavit Bey'e göre, Osmanlı toplumu ancak ve ancak sermaye aracılığıyla sorunlarından kurtulup düzlüğe çıkabilirdi. Sermaye olmadan emeğin yoğunluğu işlev göremez, bu kadar yoğun emek heba olup giderdi. Bu nedenle Osmanlı Devleti tarafından kadim geleneğin de etkisiyle servetin eşit dağılımı üzerine politikalar izlenmektense, iktisat politikasında servet gözetilmeli[8] ve şahısların birikim yapmalarına uygun ortam hazırlanmalıydı (Toprak, 1982: 24). Bu görüşüyle, Cavit Bey'in tipik bir biçimde şartlarını ve büyük ölçüde sorumluluğunu merkezî yönetimin sağladığı ve yeri geldiğinde merkezî yönetimin olası ihtilaflarda bir nevi hakem görevi yapmasını öngören liberal bir anlayış ortaya koyduğu aşikârdır. Aynı zamanda ısrarla sermaye birikimine dikkat çekilmesi, Osmanlı devlet geleneğinde yer alan, devlete karşı güç odağı haline gelinmesini ve toplumsal, iktisadî ve sosyal dengelerin âdil bir şekilde tanzim edilmesini sağlamak adına sermaye birikimine sınırlamaların getirilmesi düsturuyla da tamamen çelişmekteydi.

Bu bağlamda, çoğunlukla Mardin(1990)'in çalışmasından aktarmak suretiyle, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları arasında gelişen iktisadî düşüncenin serüveninden kısaca bahsetmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk sistematik (ve modern) iktisadî düşünce sistemi, 1830'ların başından 1837'ye kadar İngiliz Elçiliğinde başkâtip olarak vazife görmüş ve Balta Limanı Anlaşması'nın da bütün hazırlık safhalarında ehemmiyetli bir rol oynamış olan David Urquhart'ın ortaya koyduğu iktisadî yaklaşımdır (Mardin, 1990: 53).

---

[8] Mardin'in aktardığına göre, III. Selim döneminde Avusturya'nın iktisadî kurumlarını tetkike gönderilen Reisü'l-Küttab Ebubekir Ratip Efendi'nin tesiriyle olsa gerek, "memleketin imkânlarını kullanarak millî serveti artırma" fikrinin Osmanlı iktisadî düşüncesine girmeye başladığı anlaşılıyor (Mardin, 1990: 47-8).

Urquhart, öne sürdüğü bütün tezlerini, 1833'te yayınladığı *Turkey and Its Resources* adlı kitabında açıklıyordu. Buna göre, İstanbul'da kaldığı süre zarfında bütün gayretini Türkiye'nin "bir serbest ticaret merkezi" haline gelmesi için sarf ediyordu (Mardin, 1990: 51-2-3). Urquhart'ın görüşlerinin aksine, Osmanlı iktisadî kalkınmasının devletin kontrolü altında geliştirilmesi gerektiği şeklindeki bir iktisadî model, dönemin İngiliz Hariciye Nazırı Palmerston tarafından dile getirilmekteydi (Mardin, 1990: 54-5). Mardin, bu yaklaşımı Türkiye'ye ilk getirenin 1837'de Avusturya'ya sefir olarak gönderilen Sadık Rifat Paşa olduğunu söyler (Mardin, 1990: 55). Sadık Rifat Paşa'ya göre, *"yeni hayat tarzını sağlam temellere oturtmak için gazâ, artık aslî cemiyet harcı olmaktan çıkmalıdır"* (Mardin, 1990: 56).

Osmanlı devlet adamları, genel olarak bu gibi iktisadî tesirlere maruz kalırken, diğer taraftan o dönemde Avrupa'nın iktisadî fikirlerini anlamaya yarayacak vasıtaların da oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki, aynı zamanda devletin resmî yayın organı ve uzun zaman imparatorluğun tek Türkçe gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'dir. Gazetenin içerisinde Ticaret ve Es'ar başlığı altında birçoğu İngiliz gazetelerinden alınan iktisat konusuna dair makaleler yayınlanmaktaydı (Fındıkoğlu, 1946: 21). Churchill adında bir İngiliz tarafından yayımlanan, aynı zamanda ilk özel Türkçe gazete olan *Ceride-i Havadis*'ten de 1830-40 yıllarında ülkede tartışılan iktisadî meseleleri takip etmek mümkündür (Mardin, 1990: 60). Daha sonra, Şinasi ve Fethi Ahmet Paşa, fikirleri çerçevesinde 1860'da kurdukları *Tercüman-ı Ahvâl*'de, iktisadî meseleler hakkında endüstrileşme tezine de yer vermekteydiler (Mardin, 1990: 62; Fındıkoğlu, 1946: 42-3). Bu gelişmelerden sonra Jean Baptiste Say'in *Catéchisme d'Economie Politique* adlı eseri, *İlm-i Tedbir-i Menzil* adıyla Abro Sahak Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edildi (Mardin, 1990: 62, 94).

İlerleyen süreç içerisinde iktisadî düşünceleri açısından önem kazanan iki yaklaşımın ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunlardan ilki, muhafazakâr bir tutum takınan ve iktisadî değişimin genel olarak devlet kontrolüyle gerçekleştirilmesini savunan Ahmet Cevdet Paşa olmaktadır. Diğer yaklaşımın öncüleri ise, "millî iktisadî seferberliğin" olmasını savunan ve o sıralarda "ilk muhalefeti" meydana getiren Yeni Osmanlılar olmaktaydı (Mardin, 1990: 67). Yeni Osmanlılara göre, yerli bir tüccar zümresi meydan getirmek gerekmekteydi. Aydınların yapmaları gereken iş milleti, "millî enerjilerini" toplama yolunda teşvik etmekti. Burada sadece vatandaşların bilgisini artırmak için değil, "topyekûn" kalkınmayı sağlamak gerekmekteydi (Mardin, 1990: 68). Sözü edilen "topyekûn"lük vurgusunun sebebi ise, Karl Deutsch'dan Mardin'in aktardığına göre, milliyetçiliğin özünde topyekûnlük ve "social mobilization" (toplumsal seferberlik) çağrısının yer almasıydı (Mardin, 1990: 67-95). Zaman içerisinde ise Türkiye'de iktisadî meselelere ilişkin vukûfiyet arttıkça, telif ve tercüme eserlerin de çoğaldığını görmekteyiz. Nitekim Ahmet Mithat Efendi, yazılmış ilk iktisat kitabı olan *Ekonomi Politiği* yayımladı. Yanı sıra Mehmet Mithat, Otto Hübner'in eserinden tercüme ederek *Ekonomi Tercümesi*'ni literatüre kazandırdı (Mardin, 1990: 72).

Abdülhamid devrinde ise iktisadî cereyanın eğitim kurumlarına aktarılmaya başlandığını görmekteyiz. Açılan eğitim kurumlarının ilklerinden olan ve 1874'te kurulan Hukuk Fakültesi'nde programa dâhil edilen iktisat dersinin hocası Ohannes Efendi idi (Mardin, 1990: 75). Ağırlıklı olarak liberal iktisadî görüşler ortaya koyan Ohannes'in Türkiye'de etkilediği kişilerin ekseriyetinin Fransız dergisi *Journal des Economistes*'in tesirleriyle *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nda liberal iktisat anlayışlarını devam ettirdiklerini görmekteyiz (Mardin, 1990: 76). Ayrıca Meş-

rutiyet devrinin ilk iktisadî neşri olan *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nı Rıza Tevfik, Ahmet Şuayıp ve Cavit Bey çıkartmaktaydılar (Mardin, 1990: 79). *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'nın aksine, 1912 yılından itibaren çıkmaya başlamış olan *Türk Yurdu* Dergisinde "millî iktisat" anlayışı çerçevesinde yazıların kaleme alındığını görmekteyiz (Mardin, 1990: 82).

Yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, Parvus Efendi, *Türk Yurdu* Dergisinin iktisat yazılarını yazmaktaydı. Yine *Türk Yurdu*'nun temel tezlerini savunan bir diğer yayın organı ise *İktisadiyyat Mecmuası* idi. *İktisadiyat Mecmuası*, devletin iktisadî hayata karışmasından yanaydı. Dergiye göre, 19. yüzyıl liberalizmi artık geçerliliğini yitirmişti. List'in "millî iktisat"ı, Smith'in "liberal iktisat"ına üstün gelmişti. Ulus-devlet oluşumunda "devlet iktisadîyatı" kaçınılmazdı (Toprak, 1984: 26). *İktisadiyyat Mecmuası*'ndan sonra *Yeni Mecmua*'nın da aynı görüşler ile dönemin yayın hayatında yerini aldığını görmekteyiz. İttihatçıların parasal yardımlarıyla yayınlanan *Yeni Mecmua*, ulus-devlete yönelik bir ideolojinin temellerini atmıştı. Derginin yörüngesini Durkheim'dan esinlenilen *dayanışmacılık (solidarizm)* oluşturmuştu. Gökalp, dayanışmacı toplum anlayışını halkçılıkta özümlemişti. *Genç Kalemler*'deki "yeni hayat", *Yeni Mecmua*'da "içtimai halkçılık"a dönüşmüştü (Toprak, 2001: 311; Arai, 2001: 183-6).

Osmanlı iktisadî düzeninin yeniden organizasyonu aşamasında, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanan liberal yaklaşımların yerini millî yaklaşımlara bırakmasını tesadüfî gelişmelerle açıklamak zor gözükmektedir. Nitekim on dokuzuncu yüzyıl başından beri süregelen savaşların, toprak ve vergi gelirleri kaybı ile sonuçlanması, devletin malî ve iktisadî konularda çok daha fazla kontrollü davranmasını gerekli kılarak liberal görüşleri yıpratmış ve pazar mekanizması içinde bulu-

nulan olağanüstü koşullarda işlerliğini yitirmişti (Toprak, 1982: 24-5).

İngiliz ve Fransızlar karşısında sanayisini daha geç tamamlaması sebebiyle Birinci Dünya Savaşı arifesinde Almanya emperyalist bir yaklaşımla, tıpkı diğerlerinin yaptığı gibi, "tarihî geri kalmışlığının" (Çiğdem, 2009: 68) üstesinden gelebilmek için dönemin "hasta adamı" olarak nitelendirilen Osmanlı Devleti'yle işbirliği yapmayı hedeflemiştir. Bunda eski gücünü ve topraklarını yitirmesine rağmen, arkasında hatırı sayılır sayıda Müslüman bir topluluk bırakan Osmanlı Devleti'nin, en azından bu Müslüman topluluklar üzerinde siyasal etkinliğe sahip olması Almanya açısından büyük önem arz etmekteydi. Fakat Osmanlı Devleti ile Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı öncesindeki birlikteliklerinin arka planında iktisadî ve malî hususlar da mevcuttu. Zira Osmanlı Devleti, hem gelişen bir sınai ekonominin ihtiyaç duyduğu hammaddelerin temin edilebileceği bir alan hem de mamul maddelerin satılabileceği büyük bir pazardı. Bu durumu öncelikle İngiltere fark etti ve bu doğrultuda ham maddeyi ucuza alıp, mamul hale getirerek tekrardan bakir bir pazar olan Osmanlı Devleti'ne satma döngüsünü gerçekleştirebilmek için, öncelikli olarak kendi ticaretine yarayacak şekilde ulaşım ağları inşa etme yoluna gitmişti.[9] Bu durum Osmanlı Devleti'nin de işine gelmekteydi. Zira malî bunalımda olan Osmanlı Devleti'nin sermayeye ve ülke içi yatırıma ihtiyacı vardı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşılan süreçte İngiltere'nin, en azından malî konularda, Osmanlı Devleti'ne olan yakınlığı giderek azalmaya başladı. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki

[9] İngilizler tarafından izlenen bu politikaya, 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İngilizler'in malî teşvikleriyle önce İzmir-Aydın demiryolunun, daha sonra da İzmir-Kasaba hattının yapımı örnek olarak gösterilebilir (Pamuk, 2011: 219).

yakınlaşma ve işbirliği karşılıklı çıkarlar açısından her iki devlete iyi bir yol sunmaktaydı.

Devletler düzeyinde Almanya ile olan karşılıklı çıkar ilişkisine dayanan bir işbirliği, ülkenin kurtarılması, ilerlemesi, modernleşme, iktisadî kalkınma gibi meselelere çare bulunması adına Almanya'nın millî bir devlet ve iktisadî yapı kurmak için izlediği yolun Osmanlı aydın, bürokrat ve siyasetçileri tarafından dikkatle gözlemlenmesine de zemin hazırlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşıldığı yıllarda ulusal kurtuluşun sadece Almanya'nın yanında savaşa girerek sağlanacağı (Parvus, 1914d) görüşünün yanında, Alman devlet modeline olan özlem artmış ve Alman tarihçi okulun etkisiyle "millî iktisat", İttihatçı kesimde giderek taraftar bulmuştu (Toprak, 1982: 24-5).[10]

İkinci Meşrutiyet'in başlangıcında İttihatçı kimliğiyle de tanınan ve liberalizm dalgasının öncülerinden olan Cavit Bey'in görüşleri ile Parvus Efendi'nin görüşleri arasında bazı ortaklıklar mevcuttu. Parvus Efendi, özellikle ülkenin kalkınması için gerekli olan sermayenin Avrupa'da olduğunu ve bunun da ülkenin tarımsal, zirai ve sınai geleceği için harcanması gerektiğine dikkat çekmekteydi. Yine her ikisi de yabancı devletlerin Osmanlı Devleti aleyhine olan

[10] "Türk ulusçuluğunun gelişiminde Alman romantizminin önemli katkıları olmuştu. 19. yüzyıl başlarında İngiltere ve Fransa ile karşılaştırıldığında geri bir iktisadî yapıya sahip olan Almanya'da, Fichte, Gentz, Müller, List gibi düşünürlerin etkisiyle, devlet organizmaya benzetilerek bir bütünsellik içerisinde görülmüş, liberal iktisadî öğretiye ters düşen, dışa kapalı bir ulusal iktisadî yapı gündeme gelmişti. Türk ulusçuluğunun iktisadî boyutu, "milli iktisat", Müller'den Schmoller'e uzanan romantik Alman iktisat geleneğinden esinlenmişti. Ayrıca, Alman romantizmi İttihatçılar'ın baskıcı yönelimleriyle de bağdaşmış, "birey" ikinci plana itilerek "cemiyet" ve "devlet"e sahip çıkılmıştı. Devlet iktisadî yaşama doğrudan katılmış, devletçilik ya da İttihatçılar'ın deyimiyle "devlet iktisadîyyatı", "milli iktisad"ın temel yörüngesini oluşturmuştu" (Toprak, 1982: 20).

malî ve iktisadî tahakkümüne, özel olarak kapitülasyonlara, karşı durmaktaydılar. Bu doğrultuda, İkinci Meşrutiyet yıllarında hükûmetler her fırsatta kapitülasyonların kaldırılmasını gündeme getirmiş, yabancı ülkeleri bu konuda ikna etmeye çalışmışlardı (Toprak, 1982: 70). Birinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye'nin malî durumu, kapitülasyonlar ve yabancılara tanınan ayrıcalıklar hakkında *Tasvir-i Efkâr* gazetesiyle yaptığı söyleşide Parvus Efendi şunları söylüyordu:

> "Kapitülasyonların zamanı çoktan geçmiştir. Devlet-i muasıra beynindeki münasebat (çağdaş devletler arasındaki ilişkiler), ancak bugünkü şerait-i ticariyyeyi, hayat-ı içtimaiyyeyi ve ahval-i düveliyyeyi nazar-ı dikkate alan mukavelenamelere müstenid olabilir. Kurun-ı vusta (ortaçağ) zamanlarını müdafaa ve muhafaza etmek değildir. Eğer Türkiye yaşamak istiyorsa, yirminci asrın medeniyeti için kendisine yol açmalıdır" (Parvus, 1330: 3).

1917 Bütçe konuşmasında Maliye Nazırı Cavit Bey kapitülasyonlara da değiniyordu:

> "Türkiye'yi bir şebeke-i istibdat altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hâkimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi'-i adaleti (adalet dağıtımını) kendi hâkimleri yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri is'af (kabul etmek) ediyordu. Adeta memleketimizde onlar sahip ve hâkim, biz ise misafirden başka bir şey değildik."[11]

İttihatçı Tekin Alp[12] (Moses/Mois Cohen) ise *İktisadiyyat Mecmuası*'nda kapitülasyonlar hakkında şunları söylüyordu:

---

[11] "1333 Bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırının beyanatı," *Tasvir-i Efkâr*, 8 Mart 1917, s. 1. aktaran Toprak, 1982: 71.

[12] Parvus Efendi, sürekli olarak "sizin memleketiniz, sizin sorunlarınız" deyip meseleye dışarıdan bakan biri gibi davranırken, Tekin Alp ise "bizim memleketimizde" lafzını sıkça kullanarak yerli bir aydın hüviyetine bürünmektedir.

"Kapitülasyonlar mer'î (yürürlükte) iken bizim iktisadî bir siyasetimiz yoktu ve olamazdı. Her yerde iktisadî siyasetin gayesi ahali-i mahalliyyenin refah haline hizmet etmekten ibaret iken biz kapitülasyonların tazyikiyle ecânibe (yabancılara) yerlilerin zararına olarak birtakım hukuk ve imtiyazat-ı fevkalade (olağanüstü ayrıcalıklar) bahşettik ve bu suretle menabi-i servetimizin (zenginlik kaynaklarımızın) birçoğu memlekette doğrudan doğruya alakadar olmayan anasırın eline geçmiştir" (Alp, 1333: 1).

Sonuç olarak 15 Ekim 1914 günü savaş içinde çıkarılan geçici bir yasayla Osmanlı yasa ve tüzüklerinde kapitülasyonlardan kaynaklanan tüm hükümlerin geçerliliklerini yitirdikleri açıklandı. Ardından 8 Mart 1915 günü *"Memalîk-i Osmaniyye'de bulunan ecnebilerin hukuk ve vezaifi hakkında kanun-ı muvakkat (geçici kanun)"* yayınlandı ve yabancıların Osmanlı topraklarındaki statüleri belirlendi (Toprak, 1982: 72).

Kapitülasyonların kaldırılması konusundaki fikrî ortaklıklarına karşılık Cavit Bey'in liberal görüşleri iktisadî kalkınmada bireysel girişimciliğe vurgu yaparken, marksist ve sosyal demokrat biri olmasına rağmen Parvus Efendi iktisadî yapının millî bir amaç ve yöntemle hayata geçirilmesini önermekteydi. Karar verme yetki ve sorumluluğu taşıyan Osmanlı bürokrat ve aydınlarının Almanya'nın millî bir devlet olma ve bu doğrultuda millî bir iktisadî yapı vücuda getirme tecrübesinden yararlanmış olmaları muhtemel olmakla birlikte, bunun açık bir biçimde tespit edilmesi zordur. Zira dönemin yazı geleneğinde fikirlerin dayandığı kişi ve kaynaklara bugünkü anlamda açık bir atıf yapma mevcut olmadığından fikirler arasındaki benzerliklerin veya farklıkların ayırt edilebilmesi ancak bir ihtimal olarak öne sürülebilir. Fikirlerin benzeşmesi ve kaynakların bulanıklaşmasında önemi göz ardı edilemeyecek bir husus ise dönemin aydın ve bürokratlarının belirli cemiyetler, localar ve salonlar etrafında toplanıp bir araya

gelmeleri, yani doğrudan yüz yüze iletişim ve tartışma imkânına sahip olmalarıdır. Bu durumun çarpıcı örneği Selanik ve çevresinde gerçekleşen fikrî cevvaliyettir.[13]

Osmanlı Devleti'nin eskisi gibi dünya çapında siyaset yapabilme kabiliyetini yitirmesiyle ortaya çıkan başta Osmanlıcılık, İslamcılık[14] ve ilerleyen süreçlerde Türkçülük akımlarının yanında az da olsa dile getirilmeye çalışılan liberalizm tartışmaları, ilerleyen süreçte karar vericiler nezdinde kabul görmemenin yanında, çoğunluğu Müs-

[13] "Makedonya'da bambaşka bir örgütleniş modeliyle karşılaşıldı. Bu, İMDÖ harfleriyle tanınan "İç Makedonya Devrim Örgütü" adlı komiteci hücreler sistemidir. Bunların ideolojileri Rus Pan-Slavizmine karşıt olan halkçılık (Narodniklik) akımından geliyordu. Makedonya'daki durumun başka bir yanı, Selanik'in eski bir masonluk merkezi oluşunun sağladığı gizlilik örgütü altında, siviller yönetiminde kurulan bazı nüveleşmelerle subaylar arasında gelişen komiteler arasında çok geçmeden bağlantı kurulmasıdır. Henüz daha bütünüyle aydınlığa çıkmamış aşamalarla Selanik'te bütün eylemlerin merkezi hizmetini görmek üzere gizli bir cemiyetin ya da genel merkez komitesinin İttihat ve Terakki adı altında kurulmuş olduğu kesindir" (Berkes, 1978: 384).

[14] İslamcılık hareketi, esasen Mısır'da Cemaleddin Efganî (1839-1897), Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Türkiye'de ise *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Beyanu'l-hak*, *İslam Mecmuası*, *Volkan* gibi dergiler etrafında yazılar neşreden kişilerin öncülüğünde ortaya çıktı ve gelişti (Kara, 2011: 17). Bu kişilerin önde gelenleri arasında Cemaleddin Efganî'nin de yakın dostu olan Mehmet Akif Ersoy da vardı. "Abdülhamid'in Pan-İslamcılığı ne Pan-Slavizme karşı bir politika, ne de bütün dünya Müslümanlarını birleştirecek gibi bir hayaldi. Realist bir politikacı olan Abdülhamid'in Pan-İslamcılığı Arap şeyhlerine, mehdilere, Mısır hidivlerine, Suriye, Arap ve Yemen separatizm akımlarına karşı çevrilmiş bir Pan-İslamcılıktır. Bunların dışındaki çevrelere doğru yaptığı hareketler, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki büyük İslam dünyasında Osmanlı hilafetinin prestijini sağlayacak eylemlerdi. Bu dönemin "Arapçılığı"nın, Arap şeyhlerini yatıştırma tutumunun, şaşaalı sürre alayları düzenlemelerin, Afrika tarikatlarına itibar etmenin nedenleri bu çabaların görünüşleridir" (Berkes, 1978: 356). İslamcılık tartışmaları için bkz. Kara (2011) ve Türköne (1991).

lüman olan bir toplumda taraftar da bulamamıştı.[15] Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin milliyetçi hareketler nedeniyle Balkanlarda toprak kaybetmesi, ister istemez dönemin aydın ve yöneticileri tarafından milliyetçi vurguların yapılmasının gerekli olduğu kanaatini ortaya çıkarmıştır. Çünkü artık bundan sonra ana karayı korumak ve var olan öze dönmek gerekmekteydi.[16] Zira gelişmiş Batılı devletler, devlet yapılarını ulus eksenli bir biçimde şekillendirmişlerdi ve o dönem için ideal bir örneklik teşkil etmekteydiler.[17] Batı'da ortaya çıkan bu türden gelişme örnekleri Osmanlı'da başta aydınlar olmak üzere, bürokratları ve dönemin siyasetçilerini etkilemiştir. Özellikle Balkan devletlerinin her birinin ulus-devlet yapılanmalarını gerçekleştirmeleri, o bölgelere giden ya da bir şekilde etkin haber alma kanalları vasıtasıyla bilgi edinebilen bürokrat ve aydınlar tarafından topluma bildiriliyordu.[18]

---

[15] "Kısmen 1908 Devrimi'nin liberal fikir ortamından kaynaklanan Türk ulusçuluğu, diğer bir yönüyle liberalizme, özellikle iktisadî liberalizme bir tepkinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı" (Toprak, 1982: 20).

[16] "Türk milliyetçiliği ise, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girmesine tepki olarak doğmuştu. Başka bir ifadeyle Türk milliyetçiliği, Balkan milliyetçiliğinin siyasi başarılarına cevap oluşturmak amacıyla inşa edilmiş, gecikmiş bir milliyetçiliktir. Ayrıca Türk milliyetçiliğinin ideolojik temaları arasında güçlü bir popülizm de yer almaktadır" (Özden, 2006: 90).

[17] "Osmanlı aydınları açısından milliyetçilik, Avrupa sahnesinde sergilenebilecek ve benimsenebilecek bir ideolojiydi; Türk milliyetçiliğinin Avrupa'daki çok farklı entelektüel ve siyasi akımlar tarafından teşvik edilmesi, bu seçimin dayanak noktalarından birini oluşturuyordu" (Keyder, 2004: 133-4).

[18] Berkes'in aktarımına göre, haberleşmeyi sağlayacak teknik altyapı mevcuttu ancak bu imkânın kim(ler)in yönetiminde olduğu sorusu akla gelmektedir: "İlk telgraf hattı, 1855'te Kırım Savaşı sırasında açılmıştı; fakat Abdülhamid döneminde 30 bin kilometreden fazla telgraf hattı gerilmiştir. Bu hatlar Hicaz'a, Yemen'e kadar uzanıyordu. Başkent, Ege ve Akdeniz'deki adalara da telgraf kablolarıyla bağlanılmıştı. Mors işaretleri çabucak Türkçe'ye uygulanmış; en son model telgraf

Balkanlar'da cereyan eden milliyet esaslı fikir ve eylemler, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan toprakların büyük oranda kaybedilmesine sebebiyet vermişti. Bu durumun arka planında ise Makedonya, Bulgaristan, Romanya gibi Balkan devletlerinde yürütülmekte olan cemiyet eksenli faaliyetler yer almaktaydı.[19] Toprakların kaybedilmesinden sonra, tıpkı 93 Harbi ertesinde olduğu üzere, kaybedilen topraklarda yaşayan Türk ve Müslüman nüfusun önemli bir kısmı siyasi sınırların iç kısımlarına doğru göç etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca, Balkanlar'da mevcut olan fikrî ortamdan etkilenip oraya bir süreliğine de olsa gidip kalan aydınlar da mevcuttur.[20] Bunlar arasın-

---

makineleri getirtilmiş; Fransa'ya telgrafçılık öğrenimi için öğrenciler gönderilmiş; telgrafçı yetiştirmek için kurslar açılmıştı. Osmanlı hizmetinde çalışan bir Fransız telgraf mühendisinin dediği gibi, Türkiye yol ve demiryollarının gidemediği yerlere kadar telgraf hatlarını geren ilk ülke olmuştur. Abdülhamid rejimine sadakatle hizmet eden "telgraf" onun yıkılışına da ilk önce yardım eden araç olmuştur" (Berkes, 1978: 334).

[19] "Balkan Savaşı, Avrupa, Osmanlılık, Müslümanlık sorunları üzerine süren tartışmalarda yeni bir bunalım dönemi açtı. Üç görüş (İslamcı, Batıcı, Ulusçu) arasındaki farkları azaltacağına daha da belirgin hale getirdi. Bunalımın sonucu olarak, devrimcilerin yuvası olan (Berkes, 1978: 415) Selanik'teki sosyalistimsi *"Yeni Hayat"* çevresindeki halkçılık akımının Türkçülüğe dönüşmesi, bunun da Turancılık yönüne doğru eğiliminin başlamasıdır. Türkçüler çevresinde yazar Tekin Alp (Yahudi Moses/Mois Cohen) Almanca çıkan bir kitabında bunu şöyle belirtir: *"Selanik ve Rumeli'nin kaybından sonra Türkler'in yüzü Turan'a çevrildi"* (Tekin-Alp, Türkismus, 15 aktaran Berkes, 1978: 413).

[20] "Rus "halka doğru" hareketi Osmanlı aydınlarına Balkan aydınları ve göçmen Türkler aracılığıyla ulaşmıştır. Balkanlar'da yazar ve öğretmenler arasında Rus "narodnik" hareketi 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren etkin olmaya başlamıştır. Öte yandan Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali vb. Türkçü göçmenler Panslavizm ve Rus popülizminden etkilenmiş, bu göçmen kitle II. Meşrutiyet'le birlikte uluslaşma sürecinde gündeme gelen Türkçülük ve halkçılık akımlarında etkin rol oynamıştır" (Toprak, 1992: 50).

da Ziya Gökalp başı çeker ve oraların havasından etkilendiği aşikârdır.[21]

Osmanlı Devleti'nin kurtarılması adına verilen fikrî mücadelelerin öncelikli aktörleri aydınlar olmuştur. Özellikle Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklardan göçler vesilesiyle oradan gelen aydınlar önemli işlevler görmüşlerdir. Fakat öte yandan, belirtmek gerekir ki, devlet tarafından modernleşmenin, ilerlemenin ve tüm dünyadaki gidişatın tespit edilebilmesi adına öncelikle bürokratların, daha sonra da aydınların Batı'daki ülkelere gönderilmesi, büyük çoğunluğunda Batı'ya karşı büyük bir hayranlık duygusunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Giderek de Batı karşısında yetersiz oldukları düşüncesine kapılarak karamsarlık ve özgüven yitimi yaşamışlardır (Kara, 2011: 20). Bu bedbin halin yanı sıra, Batı dünyası Osmanlı aydınları üzerindeki psikolojik baskısını oryantalizm (şarkiyatçılık) ve misyonerlik faaliyetleriyle sürdürmüş, imparatorluk içerisindeki ikilikleri gündeme getirerek ihtilaflı durumların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Kara, 2011: 20-1).

Batı'dan büyük ölçüde etkilenip, kendi ülkesinin sorunlarına çare bulmak amacıyla fikirler öne süren Osmanlı aydınlarının birçoğunda görülen "ilerleme" fikri, mahiyeti itibariyle, geçmişin (mazinin) kıymetli olduğu ve sürekli bir şekilde yeniden yaşatılabileceğine vurgu yapan kadim Osmanlı gelenekçiliği, yerini, geçmişi kötü, köhne ve eski gören, geleceğin ise iyi, aydınlık ve şanlı olacağını vaat eden bir anlayışa bırakmıştı.[22] Bu tipik modernist algı

[21] "Diyarbakır ağzıyla konuşan taşralı genç (Ziya Gökalp), *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe Mecmuası* adlı bir edebiyat ve bir düşün dergisi çıkaran bu çevreye, Rusya'dan Makedonyalılar arasına geçen halkçılık (narodniklik) düşüncesinin bir serpintisine uğramıştı" (Berkes, 1978: 416).

[22] Kadim zamanlarda insanın yaşadığı anın geçmişe göre daha kötü olduğu ve gelecekte de daha kötü olacağı fikri hâkim iken; modern zamanlarda ise insanın yaşadığı anın geçmişe göre daha iyi olduğu

ve buna bağlı olarak eylem değişimine katkı vermede aydından beklenen şey, derin tefekkür değil, eylem için somut öneridir. Arendt(1996: 31-61)'in kavramlaştırmasından hareketle söylemek gerekirse, sürecin ve beklentinin tefekkür değil, eylem merkezli oluşunun sebeplerini "tarihsel gecikme", "tarihselcilik", "telafi edici mekanizma", "aydının toplumu ivedilikle gerilikten kurtarma misyonu" tartışmalarında aramak gerekir. Ancak, eylem merkezlilik, Osmanlı/Türkiye modernleşmesini en başından itibaren "yalınkat bir pragmatizme"[23] mahkûm etmiştir (Deniz, 2005: 83). Bu mahkûmiyeti Ülken'in, modern Türk tefekkürünün her şeyden evvel en temel vasfının "amelî" ve gayesinin de "action" olduğunu ifade ettiği şu metinde de görmek mümkündür:

---

ve gelecekte de daha iyi olacağı fikri hâkim olmaya başladı. Bu durumda birbirine karşıt iki bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Birincisi, "Bir zamanlar Altın Çağ'ın olduğunu şimdi onu kaybettiğimizi, her şeyin gittikçe kötüleştiğini ve bir gün dayanılmaz hâl alacağını" savunurken; ikincisi "Her şeyin gelişme gösterdiğini, eskisinden çok daha iyi durumda olduğumuzu ve bu şekilde gidersek pratik olarak zaman ve mekân kısıtından kurtulacağımızı, hastalıkları yeneceğimizi, fakirliği sileceğimizi ve millenniuma ulaşacağımızı" savunuyordu (Collingwood, 2000: 130).

[23] Büyük imparatorluk ideali, Osmanlı modernleşmesi sürecinde daha çok 'devleti kurtarmak' şiarına dönüşür. Osmanlı modernleşmesinin/batılılaşmasının meşruluğunu da sağlayan 'devleti kurtarmak' şiarı, Şerif Mardin'e göre, bugün halk düzeyinde geçerliliğini koruyan yalınkat pragmatizmin de en önemli dayanağıdır: "Amaçları ve en büyük kaygıları, düşüncelerinin başlangıcı ve sonu 'devleti kurtarmaktı'" (Tunaya, ?). Bu düşüncenin belirgin özelliklerinden biri, kısa vadeli, pratik 'devlet için geçerli' çözüm yolları aramasıdır. Bu özellik, etkinliğini bugün de devam ettirmektedir. Halkımız arasındaki mantık da bundan farklı değildir. 'İşe yarayan adam' pratik hal çareleri öneren kişidir. Böylece Türkiye'de 'felsefesizlik' çağdaş zamanlarda yalınkat bir pragmatizm şeklinde gelişmiştir" (Mardin, 2001: 14-5).

"Modern tefekkür her şeyden evvel amelîdir. Gayesi, en geniş manasile dünyevî action'dır. Ahlâk, siyaset ve teknik onun bilvâsıta hedefini teşkil eder. Gerek ilim, gerek felsefe olmak itibarile o bunlara temel hazırlar. O suretle ki artık tefekkür alelâde bir kafa oyunu, bir 'muakale' (kurgu) olmaktan çıkmıştır. İçtimaî action'ın istinat noktası vazifesini görmeğe başlamıştır: Teknik ilme istinat eder; ilim usûle dayanır; usûl kuvvetini felsefeden alır. Diğer cihetten de ahlâk ve siyaset de yine ilme (içtimaiyat, iktisat, hukuk), o da usûl ve felsefeye istinat eder. Görülüyor ki tefekkür artık ilk zamanda olduğu gibi bir 'muakale' sanatı, ne de orta zamanda (yani ümmet devrinde) olduğu gibi mystique dünya görüşünün akılla telifi için yapılan bir cehittir. Tefekkür burada hayat için cemiyet için, action içindir. Bu sebepten o, birinci safhada dinî tefekkür ile mücadele ederek başlar. İkinci safhada kendi prensiplerini ve usûlünü araştırmağa koyulur" (Ülken, 1933: 18, 22).

Devletin bekasını temine yarayacak eylem için fikir arayışı ve bunların izafi olarak itibar edilebilirliği Osmanlı'nın yıkılışı ile birlikte yerini yeni Türk devletinin bekasını temin edecek eylem için fikir arayışına bırakmıştır. Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi tarihçi ve ideologları için iki farklı dönem olsa da bir devletin yıkılışına ve diğerinin kuruluşuna tanıklık eden bürokratlar, aydınlar ve toplum aynı toplum; devletin, ekonominin ve toplumun modernleştirilmesi adına üstesinden gelinmesi gereken sorunlar aynı sorunlardır. Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet döneminin fikrî birikimi, başarı ve başarısızlıkları erken Cumhuriyet döneminin kaynak ve kısıtlarını oluşturmaktadır. Eğer Türkiye'de kalıp fikir üretmeye devam etmiş olsaydı Parvus Efendi'nin yeni veya farklı olarak başka ne söyleyeceğini bilemeyiz. Ancak, onun ısrarla üzerinde durduğu devlet eliyle millî bir ekonomi yaratılması ve yukarıdan aşağıya modernleşme fikri, erken Cumhuriyet dönemi uygulamaları ile de bir yakınlığa sahip görünmektedir.

Parvus Efendi'nin yazılarında hangi konulara atıfta bulunduğu, fikir ve önerilerinde neleri kastettiğinin anlaşılabilmesi için hem genel hem de ele alınan inceleme konusuyla ilgili özel bağlamlaştırmalar gerekmektedir. Genel bağlamlaştırmalardan ilki ana konu ve sorunları ile Osmanlı ekonomisi ve toplumunun modernleşme ve kalkınma sorunudur ve bu işlem çalışmanın ikinci bölümünün başında yapılmaktadır. İkinci genel bağlamlaştırma ise özne, yani Parvus Efendi ile alakalıdır ve bu işlem onun biyografisini takdim ettiğimiz birinci bölümde yapılmaktadır. Onun, kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti'nin borçları, Düyûn-ı Umumiye İdaresi, tarım, köylülük ve demiryolu sorunu yanında Osmanlı Devleti'nin gelirleri, demokratik-millî devlet kurma önerisi, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya yanında girilmesi gerektiği, Avrupa ve Şark medeniyetlerinin karşılaştırılması, Türk milletine verdiği öğütler, ziraat ve sanayinin gelişmesi konularındaki fikirlerinin incelemesi ise iki ana bölüm halinde düzenlenmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünün konusunu kapitülasyonlar, borçlar ve Düyûn-ı Umumiye ile alakalı sorunlar oluşturmaktadır. Üçüncü bölümü ise, bu üç konuyla doğrudan bağlantılı olmakla birlikte, kendi aralarında anlamlı bir iç bütünlüğe sahip olan tarım, köylülük ve ulaşım (münhasıran demiryolu) sorunu oluşturmaktadır.

Bu incelemeler yapılırken her bir sorunun daha iyi anlaşılabilmesi adına, ikincil kaynakların yardımı ile ve konu anlatımındaki bütünlüğü bozmamak adına çoğu kere dipnotlarda daha ayrıntılı açıklamalar yapmak suretiyle konu aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise ağırlıklı olarak Parvus Efendi'nin, incelenen yazılarında öne sürdüğü fikirlerin ve öngörülerin hem kendi döneminde ne oranda hayata geçtiği veya gerçekleştiği hem de erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde ne gibi yansımaları olduğu tartışılmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, bu incelemelerde Parvus Efendi'nin bütün yazıları değil, daha çok yeni Türk alfabesi ile tekrar matbu veya elektronik ortamda yayınlanmış, erişilebilir ve buradaki inceleme konuları ile alakalı olanlar dikkate alınmıştır. Ekler kısmında Parvus Efendi'nin seçilmiş yazıları ile çalışma içerisinde yer alan tabloların dizini yer almaktadır. Okuyucuya kolaylık sağlamak adına çalışmanın kaynakçasında Parvus Efendi'nin çalışmaları bir bütün halinde ayrı bir başlık altında toplanmış, kendilerinden yararlanılan diğer kaynaklar ise makale ve kitap ayrımı yapılmaksızın tek dizin halinde sunulmuştur.

BÖLÜM I

Parvus Efendi/ Alexander Israel Helphand'ın Hayatı ve Entelektüel Konumu

Türkiye'de bilinen ismiyle Parvus Efendi ya da Alexander Israel Helphand[1], 27 Ağustos 1867'de, küçük bir Yahudi burjuva ailenin oğlu olarak Odesa'da[2] bir *pogromda*[3] (Scharlau ve Zeman, 2007: 19) dünyaya gelmiştir. Helphand'a, Israel adının yanına, Rus geleneklerine uyularak bir de Lasareviç ismi eklenmişti (Scharlau ve Zeman, 2007: 20). Liseyi bitirdikten sonra, meslek öğrenmek ve işçilerin zihniyetini anlayabilmek için Odesa'nın demirci ve tesfiyeci atölyelerinde çalışan (Scharlau ve Zeman, 2007: 24) Helphand, hayatının erken dönemlerinde Rus marksist Plekhanov, Axelrod ve Zasuliç'ten etkilenmişti (Scharlau ve Zeman, 2007: 25-26).

Doğumundan itibaren 1886 yılında İsviçre'ye seyahat etme olanağına erişene kadar Rusya'dan hiç ayrılmayan Helphand (Scharlau ve Zeman, 2007: 25), geri döndüğü ülkesinden, çok vakit geçirmeden 1887 yazında üniversiteye

---

[1] Rusça şekliyle Gelfand (Carr, 1966: 3).

[2] Ertuğrul Düzdağ'ın aktardığına göre, Alexander Israel Helphand, Rusya Beresniz'de doğmuştur (Düzdağ, 1991: 17).

[3] "Pogrom (katliam), Rusça'da "zulmetmek, şiddet kullanarak yok etmek" anlamına gelen bir kelimedir. Terimin, ortaya çıkışı, Rus İmparatorluğu'nda ve diğer ülkelerdeki Yahudi karşıtı şiddet eylemleri sebebiyledir. Bu şekilde *pogrom* olarak adlandırılabilecek ilk örneğin Helphand'ın da doğduğu bölge olan Odesa'daki 1821 tarihli Yahudi karşıtı ayaklanma olduğuna inanılmaktadır"(http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?ModuleId=10005183#related, Erişim tarihi: 12.10.2012). Pogrom kelimesinin, zamanla katliam anlamından ziyade genel olarak bir bölge/kamp/ghetto olarak algılanmış olması muhtemeldir ki, kaynaklarda Helphand'ın pogromda doğduğu zikredilmektedir.

kaydolmak amacıyla tekrar İsviçre'ye gitmişti (Scharlau ve Zeman, 2007: 27). Helphand'ın Rusya'dan öğrenci olarak İsviçre kenti Basel'e gidişi, tüm hayatını şekillendirecek, belki de hayatının dönüm noktasını teşkil edecekti. Çünkü onun Basel'de okuduğu dönem, marksist Helphand'ın doğuşu olacaktı (Scharlau ve Zeman, 2007: 31).

Helphand, üniversite eğitimi için 1887 yılında Basel Üniversitesi'ne kaydolmuş, 1888 yılından itibaren ekonomi politik, fizik ve mineroloji öğrenimi görmeye başlamıştı (Scharlau ve Zeman, 2007: 29). Sonucunda İsviçre'nin Basel Üniversitesi'nde siyasi bir sürgün/mülteci olarak doktora derecesini alabildi (Heresch, 1993: 184). Aynı dönemde Friedrich Nietzsche de Basel Üniversitesi'nde profesördü. Ancak Helphand için bu en ufak bir şey ifade etmiyordu (Scharlau ve Zeman, 2007: 29)[4], zira onun ilgi alanı ekonomi politikti.

Helphand'ın öğrencilik vesilesiyle Rusya'dan ayrılışı hayatındaki ilk kırılma noktasını teşkil etmekteydi. Öyle ki, onun, siyasi dünya görüşü gençlik yıllarında çizilmişti. Dünyanın o dönemde merkezi durumunda olan Rusya, Balkanlar ve Orta Avrupa'yı tanımış, siyasi güçlerin denge oyunları arasında yolunu bulmayı öğrenmişti. Rusya'dan ayrılmış olması ve öğrencilik döneminde Alman sosyalizmiyle içli dışlı hali, onun tekrar Rusya'ya dönüşünü daha farklı bir biçimde sağlayacaktı. Ayrıca Helphand'ın, kıta Avrupası'nı terk etmediğini görmekteyiz. Sadece bir kez Alman sosyalistlerinin, yanı sıra Lenin'in de aralarında bulunduğu bir toplantı için İngiltere'ye gittiğini, bunun

[4] Kieser'in (2011: 390) bu durum hakkındaki aktarımı ise şu şekildedir: "Kendi artalanıyla mesafe koyma arzusuyla, tarihçi Jacob Burchardt ve klasik filolog ve filozof Friedrich Nietzsche'nin ders verdikleri, ayrıca Çarlık Rusya'sından ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen öğrenci kolonilerinin bulunmadığı daha muhafazakâr Basel Üniversitesi'nde öğrenim görmeye karar vermişti."

dışında, sürekli, kıta Avrupası'nda dolaştığını söylemek mümkündür; Zürih, Berlin, Petersburg, Odesa, Balkanlar ve Türkiye'nin de aralarında bulunduğu o eski dünya (Scharlau ve Zeman, 2007: 28).

Ancak, ileride bahsedileceği üzere, Menşeviklere nispeten yakın olmasına rağmen, Helphand'ın hiçbir zaman direkt olarak Rus sosyal demokrasisi için mücadelede bulunmadığını söyleyebiliriz (Katkov, 1967: 78). Özellikle Almanya'da bulunduğu süre zarfında, sosyal demokrat çevrenin etkili bir şahsiyeti haline gelmesiyle birlikte, Ruslarla özdeşleştirilmekten özenle kaçınan Helphand, kendisini Alman partisinin temsilcisi olarak hissettiğinden, Rusya'daki anlaşmazlığı sık sık *"kavgamız"* diye ifade etmekte ve kendisinin bu kavgada dürüst bir aracı olmaktan başka bir niyet taşımadığını söylemekteydi (Scharlau ve Zeman, 2007: 86). Anlaşılan Helphand, Rusya'da dünyaya gelmesine karşın, kendisini bir Rus olarak hissetmemekteydi.

Helphand'ın Rusya ile arasına koyduğu mesafenin karşısında, Almanya'ya olan yakınlığının vatanperverlikten çok, ülke içerisinde bulunma/barınma adına yaşadığı problemlerden kurtulma gayretinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu nedenle ısrarla Alman vatandaşlığı alabilmek için gayretlerini sürdüren Helphand'ın daha 1891'de, Alman vatandaşlığına geçmek için girişimde bulunduğunu Wilhelm Liebknecht'e yazdığı satırlarda görmekteyiz: *"Kendime bir vatan arıyorum, nerede ucuza bir vatan bulabilirim?"* (Scharlau ve Zeman, 2007: 283).

Helphand'a Alman sosyalizmi içerisinde, dış görünümüyle tezatlık içermesiyle birlikte, ironik olarak "küçük" anlamına gelen "Parvus" lakabı/sıfatı verilmişti.[5] Kendisi-

---

Helphand, ilk defa bir makalesinde ["Prusya Eyalet Seçimleri" (*Neue Zeit*, 1893/94, Cilt 1)] takma isim olarak Parvus'u kullanmıştı (Scharlau ve Zeman, 2007: 37, 46-7).

ne verilen sıfatlarla yetinmeyen dostları ve onun hakkında eserler verenler, ona ithafen ilginç tasvir ve benzetmelerde bulunmuşlardır.[6] Daha sonra Türkiye'de yaşadığı süre zarfında kendisi "Parvus Efendi" olarak tanınmıştır. Biz de çalışmanın bundan sonraki kısmında, alıntılar dışında, kendisinden ekseriyetle Parvus ya da Parvus Efendi diye söz edeceğiz.

Karl Kautsky, Clara Zetkin, Rosa Luxemburg ve Karl Radek gibi Alman Sosyal Demokrat Partisi içerisinde en tanınmış teorisyenlerle yakın dostluklar kuran Parvus, sahip olduğu bu ilişkiler ağının da etkisiyle partinin en çok öne çıkan teorisyeni haline geldi. Yanı sıra, onun yeteneklerinin varlığıyla Alman Sosyal Demokrat Partisi içinde iyi düzeyde yurt dışı tecrübesine sahip bir gazeteci olarak tanınması ve çok dil bilmesi nedeniyle, en önemli siyasi yayınları yazıldıkları dilde inceleyebilmesi ve kaleme aldığı yazıların sosyalist basında yayınlanması için büyük çaba sarf etmesi gerekmiyordu.

Zamanla parti içerisinde sivrilen Parvus, Rosa Luxem-

---

[6] Scharlau ve Zeman(2007: 38-9)'ın aktardıklarına göre, Parvus'un orta yaşlarındaki genel görünümüyle eskimiş giysilerinin içinde olağanüstü geniş omuzları ve iri yapısı dikkat çekiyordu. Bacak boyu biraz kısa, kafası büyüktü. Saçları dökülmeye başladığı için iyice genişleyen alnı ve kısa, bakımsız sakalıyla yabanıl ve tekin olmayan bir görüntü sergileyen bu adam, Michelangelo'nun eserlerini andırmaktaydı. Kautsky'nin çocuklarının ona Helphand yerine Dr. Fil demeleri, şekil bakımından son derece isabetlidir. Daha sonraları Viktor Naumann, Helphand'ı tarif ederken başının Sokrates'e benzediğini, vücudunun ise bir fili andırdığını söyler. Vera Zasuliç ise sevgiyle "fok balığı" benzetmesini yapar. Rosa Luxemburg'un hitap şekli "şişman"dır. Trotsky, 1915'te bu tanımlara Verdi'nin 1893'te bestelediği komik operanın kahramanı "Falstaff"ı eklemişti. Solzhenitsyn (1976: 19) de Parvus için tombul, fil gibi dâhi anlamına gelebilecek "elephantine genius" (dahi fil?) benzetmesini yapar.
Dresden'de herkes ondan Saksonya diyalektiğinde Dr. Barfuss (yalınayak) diye söz ediyordu (Scharlau ve Zeman, 2007: 54).

burg'la[7] birlikte parti mensupları tarafından öfkeli, deli fişek (*hothead*) ve ateş kaynağı (*firebrand*) olarak nitelendiriliyordu (Schurer, 1959: 315).[8]

1891 yazında Almanya'ya yerleşen Parvus (Scharlau ve Zeman, 2007: 35), öncelikli olarak geçinmek, yanı sıra asıl maksadı olan fikirlerini hayata yansıtabilmek adına Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organında (1891 veya 1892'de) Kautsky sayesinde yazmaya başlamıştı (Scharlau ve Zeman, 2007: 38).[9] Aynı yılın sonunda Parvus'un I.

Scharlau ve Zeman (1965: 106), Parvus ve Rosa Luxemburg'un bir süreliğine aşk ilişkisi yaşadıklarını aktarmaktadırlar. Kadınlarla olan ilişkilerinde sıkıntılı olan Parvus, oldukça erken, büyük ihtimalle Almanya'ya geldikten kısa bir süre sonrasında evlenmişti. Württembergli eski sosyalist muharip Wilhelm Keil ise anılarında, genç mültecinin Stuttgart'ta birlikte yaşadığı bir ebeden söz eder (Scharlau ve Zeman, 2007: 100). Rusya'ya hareket etmeden kısa süre önce karısı Tanya'dan, bir erkek çocuğu olmuş, aile içinde Yevgeni veya Diminutiv Shenya diye çağırdıkları çocuklarına Lazarus adını vermişlerdi. Parvus'un iki oğlunun daha sonraki hayatları hakkında sağlıklı bir bilgi yok. Parvus'un oğulları olduğu söylenen Sovyet diplomatları batıda görev alırlar. Bunlardan biri Leon Helphand, 1939-40 yıllarında Roma'daki Sovyet elçiliğinde maslahatgüzardı. Moskova'ya geri çağırılınca Amerika'ya kaçmaya karar vermiş ve orada ticarete atılarak önemli bir servetin sahibi olmuştur. Leon Helphand'ın New York'ta öldüğü biliniyor (Scharlau ve Zeman, 2007: 102). Parvus'un oğlu olduğu sanılan ikinci kişi ise, Hitler rejiminin ilk yıllarında Berlin'deki Sovyet Elçiliği'nde Basın Ataşesi olan Sovyet diplomatı Yevgeni Gnedin'dir. Yevgeni Gnedin, terör dönemi (*Stalin's Trail*) diye bilinen Stalin'in iktidarını atlatmış, hâlâ Sovyetler Birliği'nde yaşamaktadır (Scharlau ve Zeman, 2007: 103). Ancak Leon Helphand ve Yevgeni Gnedin'in Parvus'un oğulları oldukları sadece tahminden ibarettir.

[8] "Alman Sosyal Demokrasisi'nde, Rosa Luxemburg ile birleşen Parvus, parti içinde büyümekte olan bürokratik merkezîleşmeye ve Alman resmî liderliğinin eyyamcılığına karşı bir sol kanat devrimci yolu izlemişti" (Wolfe, 1969: 354-6).

[9] Scharlau ve Zeman, Parvus'un tam olarak hangi tarihte Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organı olan *Neue Zeit*'ta yazı yazmaya başladığını belirtmez, ancak *Neue Zeit*'taki, I. H. ya da Ignatjeff imzalı ilk

H. ya da Ignatjeff imzalı ilk yazıları, *Neue Zeit*'ta yayınlanmaya başladı: Bir kitap eleştirisi, Viyanalı iktisatçı Böhm-Bawerk'in birikim teorisi üzerine bir deneme ve Rusya'da Yahudi işçilerin durumu üzerine bir araştırma (Scharlau ve Zeman, 2007: 38). 1890'lardan 1900'lü yılların başına kadar, Parvus, sadece Alman ve Rus Marksizminin siyasi meseleleriyle değil, aynı zamanda çok geniş ve genel bir biçimde emperyalizm, tarım sorunları, finansal sermaye ve kapitalizm gibi meseleler üzerine yazılar da yazmaktaydı (Karaömerlioğlu, 2004: 146).

Alman Sosyal Demokrat Partisi çevresinde etkin bir karakter olan ve kendisine çok sayıda hatırı sayılır dost edinen Parvus'un Münih'teki evi, 1900'lü yılların başında içerlerinde Lenin ve Trotsky(Lev Troçki)'nin de bulunduğu çok sayıda Rus sürgünün/mültecinin uğrak yeri (*focal point*) haline gelmişti (Scharlau ve Zeman, 1965: 57; Schurer, 1959, 314-15).[10]

Parvus, bu dönem içerisinde *Saechsische Arbeiterzeitung*'u derlemiş, *Aus der Veltpolitik* diye bilinen kendi gazetesini kurmuştu. En önemli eserleri; *Dünya Pazarı ve Tarımsal Krizler Hakkında, Genel Grev, Rusya ve Devrim, Sömürgeci Siyasal, Sosyalizm ve Bankalar* isimlerini taşır. Bunlar Parvus'un ilgi konularını ve bakış açısını genel itibariyle gösterir (Wolfe, 1969: 354-6).

Parvus gözü açık bir gözlemci ve zeki bir teorisyendi. Dünya çapında kapitalizmin gelişimi (Lenin, 1960: 65-6), ulus-devletlerde iktisadî ve siyasi rollerin düşüşü, siyasi devrimlerin başlangıcı için kitlesel güce ihtiyaç gibi uluslararası tezler, ilk olarak ve zekice Parvus tarafından öne

---

yazısının 1891/92 (Cilt 1, s. 334) yıllarına tekabül ettiğini söylerler (Scharlau ve Zeman, 2007: 38).

[10] Scharlau ve Zeman (1965, 57) ve Schurer(1959, 314-15)'in aktardıklarına göre, Rosa Luxemburg ve Lenin ilk kez Parvus'un sözü edilen evinde tanışmışlar ve Trotsky de eşiyle birlikte orada kalmış.

sürülmüştü (Scharlau ve Zeman, 1965: 76). Rusya'yı emperyal sistemin en zayıf hattı (*weakest line*) olarak tanımlayan Parvus, devrimci teorisyenler içerisinde öncü bir şahsiyetti (Berlin, 1968: 58). Daha 1904'te, kaçınılmaz bir şekilde endüstriyelleşmiş uluslar (*industrial nations*) arasında çıkacağını tahmin ettiği dünya savaşının dünya devrimiyle sonuçlanacağından söz ediyordu (Donald, 1993: 69; Solzhenitsyn, 1976: 120).

Alman sosyal demokrasisi çevresinde etkinliğini sürdüren Parvus, diğer yandan Rusya'daki gelişmelere de kayıtsız kalmamaktaydı. 1905 yılı, Parvus'un Rusya'yla yeniden ilgilenmesine yol açtı. Rusya'ya gitmek ve Trotsky ile buluşmak istedi (Wolfe, 1969: 354-6). 1905 Rusya Devrimi'nin etkin bir şahsiyeti olarak Rusya'ya giden Parvus, Trotsky ile birlikte, Menşeviklerin yayın organı olan *Nachalo*'yu yayınladılar ve gazetenin yayın politikasında söz sahibi oldular. Aynı zamanda Parvus, küçücük bir gazete olan *Russkaya Gazeta*'yı aldı ve bu gazeteyi yüz binlerce satan bir gazete yaptı. Parvus ve Trotsky'nin gazetelerinin ikisi de Bolşeviklerin yayın organı *Novoya Zhizn*'den çok satıyordu (Wolfe, 1969: 354-6). Gazetelerinin fazlasıyla tanınıyor olmasının sebebi, Parvus ve Trotsky'nin en aşırı şeyleri savunmaları (*Kahrolsun Çarlık, yaşasın işçi devleti!*) ve Parvus'un etkisiyle, Trotsky'nin durmadan yükselen prestiji olmuştur. Bunlardan ötürü Rusya'daki devrimci yasal gazeteler içinde onlarınki en tanınan gazete olmuştu (Wolfe, 1969: 354-6).

Özellikle Trotsky ile birlikte, Rusya'daki 1905 Devrimi patlak verdiğinde en önemli siyasi şahsiyet haline gelen (Trotsky, 1970: 177) Parvus'un, Trotsky üzerindeki siyasi ve entelektüel etkisi, özellikle 1904 ve 1909 yılları arasında belirgindir (Schurer, 1959: 317). Trotsky (1970: 167), Parvus'tan övgüyle söz etmektedir;

"Kuşkusuz Parvus, geçtiğimiz yüzyıl başında marksistler arasında sivrilmiş bir şahsiyetti. Marksist metodolojiye bütünüyle hâkimdi, uzak görüşlüydü, dünyada olup biten önemli her şeyden haberdardı ve bu onu, olağanüstü cesur düşünceleri ve güçlü erkeksi stiliyle gerçekten mükemmel bir yazar yapmıştı. Parvus'un eski çalışmalarından sosyal devrimin sorunlarını öğrendim ve böylece kafamda proletaryanın iktidarı ele geçirişi, astronomik ve 'nihai hedef' olmaktan çıkıp günümüzün pratik görevine dönüştü."[11]

Yıllar sonra, Trotsky, Parvus'un kendisinin kişisel gelişimi üzerinde, özellikle kendi çağlarının sosyal devrim yaklaşımını anlama noktasında şüphe götürmeyecek ve kayda değer etkisini saygıyla takdir ettiğini (Trotsky, 1941: 429-30) belirtir. Geras(1976: 47)'a göre, genellikle Trotsky'ye atfedilen ünlü *sürekli devrim* (*permanent revolution*) teorisi[12], aslında Parvus tarafından formüle edilmişti.[13]

Parvus'un, Trotsky üzerindeki etkisine kaynaklar çerçevesinde bakıldığında, daha sonra *'troçkizm'* olarak adlandırılacak sistemin köşe taşlarının görülebilmesi mümkündür.[14]

---

[11] Trotsky'nin Parvus hakkında daha başka düşünceleri için bkz. Scharlau ve Zeman (2007: 93, 150).

[12] Sürekli Devrim Teorisi için bkz. Scharlau (1962: 349-80), Samuels (1950).

[13] "Parvus'un önsözü ile "sürekli devrim" teorisinin ilk ortaya çıkışı, *Do Devyatago Yanvarga* ("Ocak'ın Dokuzundan Önce", Cenevre, 1905) ile olur. Sürekli devrim teorisi, Trotsky'nin en temel ve hayatı boyunca taşıyacağı bir teori olmuştur" (Wolfe, 1969: 335). "Getirin, işçi hükûmetini iktidara! diye özetlenebilirdi Parvus'un Trotsky'nin risalesine yazdığı önsöz. Bu önsözde Trotsky'nin düşüncelerinde büyük bir yer tutacak olan ve Lenin'in 1917'deki eylemlerini aydınlatan "sürekli devrim"in tohumunu görürüz" (Wolfe, 1969: 343). Rusya'da devrim hakkında bkz. Wolfe (1969: 344-8).

[14] Parvus ve Trotsky arasında gelişen ilişkiyi Wolfe şu şekilde anlatır: "Daha bir yıllık bir beraberlik bile olmamıştı ki, Trotsky'nin rehberi artık ne Martov ne de Axelrod değil, zeki, bilgili ve dev gibi biri olan

Parvus'un kapitalizmin bir dünya sistemine dönüştüğü, burjuva toplumunun devrim için ne kadar olgunlaştığının bir bütün olarak sadece dünya pazarı çerçevesinde ölçülebileceği ve bu nedenle sosyalist sınıf mücadelesinin de ulusal devlet kategori ve sınırlamalarını aştığı yönündeki tezleri, Trotsky tarafından koşulsuz devralınmış ve o zamandan beri de Trotsky'nin siyasi düşüncesinin temellerini oluşturmuştur. Trotsky, çok sonraları 1905'teki fikirlerinin Parvus'unkiler ile aynı olmamakla birlikte, kendi fikirlerinin onun fikirlerine sıkıca sınır teşkil ettiğini belirtiyordu (Carr, 1966: 72-3). Ayrıca Trotsky'nin kendi ifadesiyle "buldoğu andırır etli kafasında" zengin olma düşüncesinin sosyal devrimle iç içe geçtiği Parvus'un kişiliğindeki çelişkileri güvensizlikle gözlüyordu (Trotsky, 1941: 160).

Netice itibariyle Parvus, tarihin bodrumuna atılan dostu Trotsky'yi izledi. *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin ilk baskısında Parvus'tan söz edilirken, ikinci baskıda hakkında tek sözcük bile yoktu (Scharlau ve Zeman, 2007: 12). Her ne olursa olsun netice olarak Trotsky, Rus liberalizminin devrimci eylem yeteneğini eleştirme bakımından Parvus'un çok ötesine geçmişti.

Parvus'un düşüncesinde, Trotsky'ye etkileri bir yana, henüz 1900'lü yılların başında, elli yıl sonra somut biçimler almaya başlayacak olan bir gelişmenin öngörüsü vardı (Scharlau ve Zeman, 2007: 65-6):

> "Dünya pazarı büyük engellemelere rağmen devasa bir gelişme göstermiştir. Bunun sonucu olarak Avrupa'nın sanayi devletlerinin kendi aralarında rekabetinin yerine kıtalar arası rekabet gündeme gelmiştir. Batı Avrupa'nın bu muazzam yarışta başarılı

Parvus'tu. 1905 yılına gelindiğinde ise, Trotsky ve Parvus Menşevizmi Lenin'in politik tutumu yönünde döndürdüler, daha sonra da birbirlerinden ayrılıp, her biri kendine göre bir yol tutturdu" (Wolfe, 1969: 302).

olmasının kaçınılmaz koşulu serbest ticarettir. Fakat Avrupa sermayesi, işçi sınıfına karşı sergilediği dar kafalı tutumun aynısını ticaret politikasında da gözler önüne seriyor. Kendi kendini kemirerek ufak ve anlık çıkarlarının peşinde koşuyor. Buna bir de siyasi kavgaların eklendiğini düşünün. Avrupa bugün küçük devletçilik anlayışından her zamankinden daha çok mağdurdur. Zira devletlerin büyüdüğü oranda tarihsel değer ölçüsü de büyümüştür. Bu, siyasi geleneğin lanetidir. Ancak bu durumu serbest ticaret ortadan kaldıracak, büyük ulusal kompleksler yaratacak, bu olgu Avrupa Birleşik Devletleri'nin oluşmasına yol açacaktır. Ve belki de bu siyasi lanetin Avrupa'daki en güçlü engeli budur."

Parvus, dünya pazarını bütün uluslara açık tutan serbest ticareti önermekteydi. Gelecekte sosyal-demokrasi ajitasyonunun "demokrasi, Avrupa Birliği, serbest ticaret" şiarıyla yürütüleceğini öngören (Scharlau ve Zeman, 2007: 65-6) Parvus, sömürgecilik anlayışının yerine ticaret politikasının benimsenmesi gerektiğini, aksi takdirde çöküşün gerçekleşeceğini söylemekteydi (Scharlau ve Zeman, 2007: 144).

Fakat o dönemler için tahminleri gerçekleşmeyen Parvus, devrim dalgasının canlılığını yitirdiği 1906 yılında Trotsky ve diğer birçok devrimci ile birlikte hapsedilmek üzere Peter Paul Kalesi'ne götürüldü (Scharlau ve Zeman, 2007: 131). 1906 Temmuz'unda buradan sivil tutukevine gönderilen (Scharlau ve Zeman, 2007: 134) Parvus, 4 Eylül 1906'da Sibirya'ya sürgün edildi (Scharlau ve Zeman, 2007: 135). Sonrasında aynı yılın Kasım ayında firar ederek, doğduğu ülke olan Rusya'ya bir daha hiç dönmemek üzere, Almanya sınırına geçen (Scharlau ve Zeman, 2007: 137) Parvus, sosyal demokrat parti içerisindeki siyasi ve teorik tartışmalarıyla, sürece katkı yapmayı sürdürmenin yanında, 1908'den 1910'a kadar Almanya'nın çeşitli kentleri arasında bir göçebe gibi hayatını sürdürmeye çalıştı (Scharlau ve Zeman, 2007: 153). Parvus'un siyasi ve özel hayatı, Alman-

ya'da karşısına çok sayıda problem çıkardı. Alman Sosyal Demokrat Partisi tarafından Bolşevik yazar Maxim Gorky (Maksim Gorki)'nin eserlerinin Avrupa'daki telif gelirlerini zimmetine geçirdiği suçlamasına/ithamına maruz kaldı (Scharlau ve Zeman, 1965: 70; Solzhenitsyn, 1976: 119).[15] Parvus hakkında birbiri ardına şaşırtıcı haberler yayınlanıyordu: Zenginliğini, savaş tacirliği yapmasını, sosyalist parti liderlerini yolsuzluğa yönlendirmesini, cumhuriyete karşı nefret kampanyasını anlatıyorlardı.

Hakkında oluşan bu kadar olumsuz yargıdan, parti içerisindeki boğucu atmosferden ve aynı zamanda Almanya'da barınma konusunda yaşadığı sıkıntılardan olsa gerek, çareyi kaçışta bularak, 1910 yılının yazında Avusturya'nın başkenti Viyana'ya taşınan (Scharlau ve Zeman, 2007: 170) Parvus, ardından soluğu Balkanlar'da aldı (Karaömeroğlu, 2004: 148; Akbayar, 1975: 6-7). Önce Romanya'da Rakovsky[16] yoldaşın mihmandarlığında bulunan Parvus,

[15] Parvus, Maxim Gorky ile yapılan anlaşmaya göre, Gorky'nin Avrupa'da basılacak bütün kitaplarının telif haklarını devralmıştı. Böylelikle Batı Avrupa'ya Rusya'nın ilk proleter edebiyatçısı Maxim Gorky'nin eserleri sunulacaktı. Sağlanacak gelirlerin yüzde 20'si Parvus'un kurduğu yayınevinde kalacak, kalan miktarın dörtte birini Gorky alacak, kalan dörtte üçü ise Rus sosyal demokrasisinin parti kasasına bırakılacaktı (Scharlau ve Zeman, 2007: 98-99).

[16] Wolfe(1969: 720-1)'un aktarıma göre; "bütün Balkan sosyalist partilerinde sözü geçen biri olan Rakovsky, doğuşu itibariyle Bulgar, sınır değişiklikleri olduktan ve doğum yeri Romanya'ya geçtikten sonra bir Romen sayılıyordu. Rakovsky, Fransa'da doktorluk öğrenimi görmüş; Fransızca, Almanca, Rusça, İngilizce ve Türkçe'yi gayet iyi konuşan, bütün Balkan lehçelerini bilen biriydi. Gelecekte Sovyetler Birliği'nin, Komünist Enternasyonalinin ve Sovyet diplomasisinin önde gelen kişilerinden biri olacaktı. Ayrıca, Rakovsky'den Kruschev'e kadar daima Ukraynalı olmayanların getirildiği bir görev olan Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti Başkanlığı'nda bulunacak ve en sonunda Trotsky yanlısı olduğu iddiası ile tasfiyeye (*Stalin's Trail*) uğrayacaktı.
Romen marksist Christian Rakovsky, uzun yıllar Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'nde başbakanlık görevini yürüttü (Scharlau ve Zeman,

1910 yılının Kasım ayında (Scharlau ve Zeman, 2007: 173), Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin gazetesi *Neu Zeit* için, oldukça fakir bir muhabir olarak çalışmak üzere İstanbul'a geldi (Scharlau ve Zeman, 1965: 124-8; Wolfe, 1969: 354-6). Böylelikle Parvus'un ileriki beş yıllık İstanbul ikametinin de başlangıcı gerçekleşmiş oluyordu.

Kendisine 1912 yılında Jön Türk liderleri tarafından malî danışmanlık görevi verilen (Scharlau ve Zeman, 2007: 175-6) Parvus, *Jeune Turc*'e yazılar yazmıştır (Wolfe, 1969: 354-6). Aynı zamanda 1912 ile 1914 yılları arasında başta *Türk Yurdu* olmak üzere, dönemin dergi ve mecmualarında özellikle iktisadî konularda yazılar kaleme alan Parvus, bir yandan da Basil Zaharoff'un[17] rehberliğinde ticarî faa-

---

2007: 174). Parvus'a, İstanbul'a geldiğinde sosyalist çevrelerle gerekli bağlantıları kurmada yardımcı olmuştu. Parvus'la Rus sosyal demokrasisi arasında aracılık ediyordu. Bunun kanıtı Alman Dışişleri belgelerinden (Dışişleri Belgeleri, WK 2 geh., 16 Kasım 1917 tarih ve 1804 sayılı telgraf aktaran Scharlau ve Zeman, 2007: 194) tespit edilebilmektedir; "Bulgaristan'da doğmuş Romanyalı sosyalist Dr. Christian Rakovsky, Stockholm'de bir Rus sosyalist gazeteyi yönetmektedir. Eskiden Romanya'da bizimle temas halindeydi ve bizim için çalışmıştı." Ancak Rakovsky, Parvus tarafından verilen parayı Romen sosyalistlere ulaştırdığı gerekçesiyle, 1938'de Stalin tarafından yargılama sürecinde (Stalin's Trail) öldürüldü (Schurer, 1959: 322). Hatta 1910 yılında Rakovsky, Parvus ve sosyalist arkadaşları, İstanbul'da 1 Mayıs'ı kutlamışlardı (Schreiner, 1992: 21). Rakovsky'nin, Parvus'la beraber yaklaşan Balkan Savaşı'nı önleme çabasıyla siyasi bir manifesto yazdıkları bilinmektedir (Tunçay, 1978: 53).

Parvus, 3 Nisan 1911'de Karl Kautsky'ye şöyle yazıyordu: "Rakovsky arkadaşı karşıma Tanrı çıkardı. Artık ayrılmaz bir ikili olduk- aynı Trotsky ile Petersburg'da yaşadığımız o güzel günleri hatırlatıyor bu bana... Keşke burada o sayıları yüz bini bulan Petersburglu işçiler olsaydı!" (*Kautsky Arşivi*, International Institute of Social History, Amsterdam). Daha ayrıntılı bilgi için bkz. (Scharlau ve Zeman, 2007: 83).

[17] Günümüzün BP (British Petroleum) petrol devinin temellerini atan Basil Zaharoff, aslen 1849 Muğla doğumlu ve Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı bir Rum'dur. 1936'da Monte Carlo'da uluslararası silah ti-

liyetlere yönelerek Türk ordusuna silah ve cephane temin etmeyi sürdürmekteydi (Scharlau ve Zeman, 2007: 176).[18]

Birinci Dünya Savaşı'na yaklaşıldıkça Alman yanlısı tavrını, savaşa Almanya yanında girilmesi yönünde kanaatleriyle ortaya koyan Parvus, savaşın başlamasından kısa bir süre sonra Bulgaristan'a geçerek, bu ülkenin iktisadî işleriyle de ilgilenmişti (Scharlau ve Zeman, 2007: 184).

Parvus'un Balkanlar ve Türkiye'de bulunduğu süre zarfında sürdürdüğü Alman yanlısı politika nedeniyle olsa gerek, kendisini yirmi yıl boyunca takip etme zorunluluğu hisseden Alman hükûmeti bile artık onu yararlı bir müttefik gibi görüyordu (Scharlau ve Zeman, 2007: 192). Alman hükûmeti ile Helphand arasında tesis edilen ilişkinin somut göstergeleri vardı:

> "Helphand, Rusya'nın devrimcileştirilmesi konusunda, Alman hükûmetinin en yetkili adamı olmuştu. Görevi, Avrupa sosyalizmini, Çarlığa karşı ortak savunma cephesinde harekete geçirmek ve Rusya'daki parti örgütlerini, yıkıcı propaganda çalışmalarını, grevler ve sabotajlarla Rusya'nın çöküşünü hızlandırabilecekleri duruma getirmekti" (Scharlau ve Zeman, 2007: 219).

Birinci Dünya Savaşı boyunca, açıkça Alman yanlısı propagandada bulunan Parvus, sosyalist yoldaşları tarafından şiddetle eleştirildi (Nettl, 1966: 634). Parvus'un, özellikle Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na

---

careti ve finans yoluyla elde ettiği dev bir servetin başında ölmüştür. Zaharoff hakkında çok daha detaylı bilgi için bkz. (Lewinsohn, 1991) ve (http://www. britannica. com/EBchecked/topic/655380/Sir-Basil-Zaharoff), erişim tarihi: 20.01. 2013.

[18] "Bu entrikalar âleminde Parvus, dünya olayları hakkındaki geniş bilgisi sayesinde, diplomatlara, politikacılara, iş adamlarına, devlet görevlilerine danışmanlık yaparak hem hoşça vakit geçirmiş hem de bu işlerden büyük çıkarlar sağlamıştı... 1912'deki Küçük Balkan Savaşı'nda ise savaş gereçleri alım satım işleri ile uğraşmıştı" (Wolfe, 1969: 354-6).

Almanya saflarında yer alması için karar mercilerini bu yönde manipüle etmeye çalıştığını söylemek mümkündür. Bu görüşü destekleyecek şekilde, Parvus'un İstanbul'da ikamet ettiği tarihlerde Alman Büyükelçiliği görevini sürdüren Wangenheim'ın aktardığına göre (Zeman, 1958: 1-2), savaşın başından beri Parvus'un tutumu açık bir şekilde Alman yanlısıydı ve Parvus, ilgili Alman mercileriyle ilişki içerisindeydi. Bu amaçla Parvus'un, *Türk Yurdu*'nda iki kitapçık/çalışma[19] kaleme aldığını görüyoruz. Parvus'un öngörüsü, Almanya'yı desteklemenin bir sorun oluşturmayacağı, çünkü muhtemel sonucun sosyalist devrimle son bulacağı yönündeydi (Solzhenitsyn, 1976: 142). Dahası, Parvus'un inanışına göre, Çarlık Rusya'sının savaşı kazanması, Antant ve Müttefik devletlerin siyasal rejimlerinin demokratik doğasına zarar verecekti. Eğer olur da Almanya vaziyeti kendi lehine çevirip durumdan fayda sağlayabilirse, Parvus "devrim taciri" (*merchant of revolution*) olabilecek ve belki de, Rusya'yı çok iyi bilen biri olarak, Almanya için ilk defa danışmanlık yapabilecekti (Solzhenitsyn, 1976: 139).

Almanya'da yaşadığı zorluklardan ya da belirli zorunluluklardan dolayı ayrılıp Viyana, Balkanlar ve İstanbul'a "günü gününe yaşayan ve parasız pulsuz bir gazeteci" olarak gelen Parvus'un, Avrupa'ya dönüşü çok daha farklı olmuştu. Parvus, artık "kendi halinde bir teorisyen ve dünyadan elini eteğini çekmiş bir yazar" değil, "özgüven sahibi, kendi yeteneklerine güvenen eylem adamı" ve zengin bir tacirdi (Scharlau ve Zeman, 2007: 198-9).

İstanbul ve Balkanlarda geçirdiği sürenin ardından Avrupa'ya dönen Parvus, 1915 Haziran'ında Zürih'ten Kopenhag'a giderek (Scharlau ve Zeman, 2007: 231) Temmuz ayında Savaşın Sosyal Sonuçlarını Araştırma Enstitüsü'nü

[19] Parvus, *Umumî Harb Neticelerinden: Almanya Galip Gelirse*, İstanbulTürk Yurdu Kitaphanesi, Kader Matbaası, 1330 (1914).

kurdu (Scharlau ve Zeman, 2007: 289). Alman devletiyle ilişkilerini sürdüren Parvus'un Kopenhag'daki faaliyetlerini denetlemek üzere, Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Dr. Zimmer görevlendirildi (Scharlau ve Zeman, 2007: 236).

Tekrar Almanya'ya dönen Parvus (Scharlau ve Zeman, 2007: 45), 11 Şubat 1916'da vatandaşlığa kabul için sunduğu özgeçmişinde ifade ettiği gibi Prusyalı olarak değil, Alman kültürünün temsilcisi, "yıllardan bu yana bir Alman bilgini ve Alman sosyal demokrasisinin temsilcisi sıfatıyla dünya çapında ün kazanmış biri olarak" onaylanmak istiyordu. Neredeyse bir insan ömrü boyunca eğitim, zihniyet ve yaşam biçimi olarak Almanya'ya ait olduğunu öne sürüyordu (Scharlau ve Zeman, 2007: 284-5). 1916 yılında Alman vatandaşlığı için yeniden başvurma kararı aldığında üç nedeni vardı: Hukuksal güvenceye kavuşmak, Alman kültür ve düşün yaşamının temsilcisi olarak onaylanmak ve Alman Sosyal Demokrat Partisi'yle dayanışma içinde olduğunu ifade etmek. Parvus, Prusya vatandaşlığına değil, imparatorluğun hizmetinde olan yabancılara verilen doğrudan Alman vatandaşlığına kabul edilmesi halinde çok memnun olacağını dile getiriyordu. Ancak bu talebe karşı Alman İçişleri Bakanlığı tarafından Parvus aleyhinde "ağır kuşkular" ifade edilince, Prusya vatandaşlığına razı olduğunu belirtmişti (Scharlau ve Zeman, 2007: 285).

Aynı zamanda Rusya'daki gelişmeleri de yakından takip eden Parvus'a göre, Çarlık rejiminin ortadan kaldırılabilmesi, Rus sosyalistleri sayesinde mümkündü. Parvus, bu uzun vadeli planı gerçekleştirebilmek için Almanya'nın yardımıyla İsviçre gibi tarafsız bir ülkede Rus sosyalist liderlerin katılacağı bir konferans düzenlenmesini önerdi (Heresch, 1993: 257). Plan, Almanya tarafından genel olarak devrimci ve ulusal hareket içerisinde bulunanlara, özellikle de Rusya'daki radikal kanatta yer alan Bolşeviklere sağlanan aktif finansal ve siyasi destek sayesinde oluş-

turuldu/temellendirildi. Tüm bu çabaların amacı Rusya içerisinde bir iç muhalif hareket oluşturup, içerideki savaş mukavemetini kırmaktı (Heresch, 1993: 259). Parvus, yaptığı planı Alman Dışişleri Bakanlığı'nın yüksek kademelerine anlatmak ve onları ikna etmek üzere Berlin'e davet edildi. Çünkü Parvus'un planları çerçevesinde Rusya'nın içerisi ve dışarısında oluşturulacak muhalif hareketler için Almanlar tarafından çok büyük miktarlarda para harcanmıştı (Zeman, 1958: 4; Heresch, 1993: 187) ve bu sayede Parvus, Kopenhag'da bir firma kurmuştu. Neticesinde Parvus, içerisinde Lenin'in de bulunduğu, her biri siyasi göçmen olan Rus Bolşevik liderlerini, trenle Şubat Devrimi (23 Şubat 1917) patlak vermeden, Rusya'ya ulaştırmıştı (Pearson, 1975: 208; Anin, 1979: 208).[20] Görüldüğü üzere, Rus Devrimi'nin gerçekleşmesinde Parvus'un olağanüstü etkisi inkâr edilemez.[21] Ancak Parvus'un devrimin gerçekleşmesinde yaptığı katkılara rağmen, Bolşevikler tarafından, devrimden sonra Rusya'ya girmesine izin verilmedi. Lenin, Parvus'un anavatanı Rusya'ya dönme arzusunu,

---

[20] Parvus, bu yolculuk sonrasında Rusya'daki ekonomik, siyasi ve sosyolojik sorunları ele aldığı, çok sayıda fotoğrafın da yer aldığı kapsamlı çalışmayı *Aç Rusya, Yolculuk İzlenimleri, Gözlemler ve İncelemeler* adıyla yayınladı (Scharlau ve Zeman, 2007: 79).

Parvus'un, Lenin'i gizlice Rusya'ya kaçırırken kullandığı sahte kimlik August Pen adında bir Çek vatandaşa aitti (Scharlau ve Zeman, 2007: 78). Bununla da yetinmeyerek sürekli olarak hayatını gizlilik ve gizemler üzerine kurmaya çalışan Parvus'un, bir diğer takma/sahte adına Konrad Haenisch'e yazdığı mektupta rastlamak mümkün: "Sevgili Haenisch! Önümüzdeki günlerde sizi ziyaret edeceğim. Eğer oraya Peter Klein adına mektup gelirse, o benim... Ama şerefiniz üzerine lütfen gizlilik!" (Scharlau ve Zeman, 2007: 141).

[21] "Zimmermann, Hindenburg, Ludendorff doğu cephesinde başarının ancak Rusya'da bir devrimle (tıpkı 1905 Rusya-Japonya Savaşı sırasında patlayan devrim gibi) sağlanacağı inancındadırlar. Bu iş için kullanılan iki önemli adam Polonya'da Georg Cleinow ile Türkiye'den getirilen Alexander Israel Helphand'dır (takma adı Parvus)" (Dinçer, 2011: 361).

"Kirli ellerin dokunduğu biri devrimin sebebi olmamalıdır" (Scharlau ve Zeman, 1965: 246) diyerek engellemiştir.

Parvus'un Almanya ve Rusya arasında arabuluculuk yapıp yapmadığı, daha doğrusu ne yapmaya çalıştığı hep tartışılmıştır. Her ne yapmış olursa olsun, gerçek şu ki; Parvus'un hayatıyla ilgili bazı belgeler ve belki de en önemlileri ortadan kaldırılmış ya da kaldırılmaya çalışılmıştır. Zeman'ın yayınladığı belgeler (1958)[22], Almanya'nın, Rusya'daki devrimci hareketi teşvik etme politikasını Parvus'un organize ettiğini hiçbir kuşkuya yer vermeyecek biçimde gözler önüne sermektedir.

Araştırmalara açılan Alman Dışişleri Bakanlığı'nın belgelerinde daha fazla bilgiye rastlamak mümkün hale geldi. Bilgiler ışığında Rus sosyal demokrasisi, özellikle de Bolşevik Parti'yle komplocu ilişkiler konusunda Parvus'un baş aktör olarak görev aldığı görülüyor. Bolşevik Parti'nin, Alman hükûmetinden önemli miktarlarda para aldığını belgelere dayandırarak kanıtlayan ilk kişi George Katkov (1956: 1-11), Rusya ile ilişkilerde önemli aracılardan birinin "kötü şöhretli" Parvus olduğunu söylemektedir.

Parvus, 9 Kasım 1918'de Berlin'de devrimin patlak vermesiyle birlikte, İsviçre'ye geçici ve gönüllü olarak gitmek zorunda kaldı (Scharlau ve Zeman, 2007: 405). Parvus'un, İsviçre'ye geldikten dokuz hafta sonra, 30 Ocak 1919'da "Bolşevik entrika"lara karıştığı gerekçesiyle tutuklanması talimatı verildi (Scharlau ve Zeman, 2007: 409). Fakat ertesi gün 20.000 Frank kefalet karşılığında serbest bırakılan (Scharlau ve Zeman, 2007: 410) Parvus'a, oturma izninin artık uzatılmayacağı bildirildi. Bu karar neticesinde Parvus, 11 Şubat 1920 tarihine kadar İsviçre'yi terk etmek zorunda bırakıldı (Scharlau ve Zeman, 2007: 421).

---

[22] Zeman, Z. A. B. (1958). *Germany and the Revolution in Russia, 1915-1918* (Documents from the Archives of the German Foreign Ministry). London: Oxford University Press.

İsviçre'den Almanya'ya dönen Parvus, Almanya'da ikamet etmeye devam etti ve Weimar Cumhuriyeti'ne danışman oldu. Şüphesiz, Weimar Cumhuriyeti'nin oluşum ve şekillendirme aşamasında da önemli bir rol üstlendi. Ünlü marksist devrimci teorisyen ve maceraperest Parvus, Almanya'nın en zenginlerinden biri olarak, 12 Aralık 1924'te geçirdiği felç sonucu[23] Schwanenwerder'deki villasında hayata veda etti (Scharlau ve Zeman, 2007: 438). 17 Aralık 1924'te krematoryumda yakılan Parvus için hiçbir parti bürosu ve resmî makam bayrağını yarıya indirmemişti (Scharlau ve Zeman, 2007: 439).

1924 yılında ölümünün ardından Parvus'un hakkında söylenen ve yazılanlar göz önüne alındığında, hakkındaki düşüncelerin çeşitliliği apaçık görülüyor. Bu düşünce çeşitliliği ve istikametsizlik, Parvus hakkında olumlu kanaatlerin yanı sıra olumsuzların da yer almasına sebebiyet vermiştir. Burada Parvus hakkında olumlu ve olumsuz kanaatlere ilişkin bazı alıntılar yapmakta fayda vardır. Savaştan önce birlikte mücadele ettikleri Clara Zetkin, Parvus'un hayatını iki döneme ayırarak 1914 öncesinde onun ilginç bir düşün adamı, samimi bir sosyalist ve devrimci olduğunu, 1914 sonrasında ise işçi sınıfına ihanet ettiğini, şovenist kampa geçtiğini, savaştan para kazanan bir vurguncu haline geldiğini ifade eder (Scharlau ve Zeman, 2007: 11). Clara Zetkin için artık o, sosyalist düşüncelerini Alman hükûmetine satmış "emperyalizmin pezevengi"ydi (Scharlau ve Zeman, 2007: 222). Zengin bir Yahudi ve marksist bir devrimci olan Parvus, Almanya'nın mezarını kazan ve Avrupa'yı istila etmesi için Bolşevizm barajının kapaklarını açan Doğu-Yahudiliğinin bayraktarı olarak lanetleniyordu (Scharlau ve Zeman, 2007: 12).

[23] Wolfe'a göre, "1924 yılında, Lenin'in ölüm yılında, tıpkı Lenin gibi beyin damarı kanamasından ölmüştür" (Wolfe, 1969: 356).

Parvus ise kendini şöyle tanımlıyordu (Scharlau ve Zeman, 2007: 12):

> "Benim hayatım, eserlerim tarafından aynı hudut taşları gibi işaretlenmiştir: Bunlara bakarak, o dönemde hayatımı dolduran düşünsel faaliyetimin merkezi tespit edilebilir."

Parvus, kendi hayatını açıkça ortaya koymadığı gibi koyulmasını da engellemeye çalışıyordu. Arşivinin bir kısmının 1910 yılında Türkiye'ye yerleştiğinde kaybolduğu söylentisini de kendisi yaymıştır. Bu iddiaların gerçeği ifade ediyor olması kuşkulu. Zira daha sonraki yıllara ilişkin belgelerin de esrarengiz biçimde "yok olduğu" biliniyor. Ölümünden sonra Schwanenwerder'deki evini arayan arkadaşları onun siyasi faaliyetlerini ortaya çıkarabilecek herhangi bir belge bulamamışlardır. Kişisel belgelerinden son derece küçük bir bölümü ancak İkinci Dünya Savaşı'ından sonra ortaya çıkmış ve bunların tarihleri de henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır.[24] Parvus'un savaş yıllarında, kaldığı Kopenhag'da bırakmış olması gereken izler bile özenle silinmiş görünmektedir.

Parvus, kuşkusuz, yirminci yüzyılın en sıra dışı siyasi karakterlerinden birisiydi. Özgeçmişinden kısa bir şekilde kronolojik olarak söz ettiğimiz, teorisyen, aktivist, danışman, tacir ve diğer birçok özelliği barındıran Parvus'un başta Rusya, Almanya ve Türkiye olmak üzere, Ukrayna, Romanya, Macaristan gibi ağırlıklı olarak Almanya ve Rusya arasındaki ülkelerin siyasi ve entelektüel hayatında etkin bir rol aldığını söylemek mümkündür (Tevetoğlu, 1967: 15). Parvus, 1905 Rusya Devrimi'ni gerçekleştiren öncülerden, Almanya'da göze çarpan sosyal demokratlardan biri olmanın yanı sıra, İkinci Enternasyonel(1889)'de

[24] Söz konusu olan, 1915-18 yıllarına ait bazı ticarî belgeler ve çok fazla bir şey içermeyen iki not defteridir. Bu belgeler bugün Berlin'deki Ana Arşiv'de bulunmaktadır.

saygın bir şahsiyet ve bizi en fazla ilgilendirdiği üzere, 1910 ve 1914 yılları arasında İstanbul'da, Jön Türkler'e[25] iktisadî konularda danışmanlık yapan ve bu süre zarfında milyoner haline dönüşen bir tacirdir.[26] Dahası hayatının son döneminde, sadece Rusya'da 1917 Bolşevik Devrimi'ni yapmak adına gerekli katkıyı sağlamak için etkili olmakla yetinmeyip, aynı zamanda Weimar Cumhuriyeti'ne savaş sonrası Almanya döneminde, tıpkı Türkiye'de olduğu gibi danışmanlık da yapmıştı (Karaömerlioğlu, 2004: 145-6; Wolfe, 1969: 356).[27]

---

[25] 1908'de Jön Türkler'in ihtilali ve yeni anayasa vesilesiyle sosyalist parti kurma girişimi, ilk olarak 1909'da Selanik'te bir grup tarafından gerçekleştirilmişti. Bu partinin yaptığı kongrelere yurt dışından gelip katılan yabancı sosyalist partilerin temsilcileri arasında, meşhur Alman sosyalisti Parvus da vardı (Laqueur, 1961: 207).

[26] Parvus, Temmuz 1916'dan itibaren, Bulgaristan ve Türkiye'de, Alman hükûmetinin desteğiyle bu ülkelerdeki tarımsal üretimi yeniden düzenlemesi planlanan bir tarımsal faaliyet şirketine önemli miktarda yatırım yapmıştı (T.C. Dışişleri Bakanlığı Belgeleri, "Türkiye'de Alman Ekonomik ve Endüstriyel Girişimleri", Türkiye, no. 197). "Türkiye'de tamamen "Türk" bir tarım şirketi kurulacak ve 50 bin hektarlık bir arazi işlenecektir. Şirketin başına Helphand'ın (Lenin'in Rusya'ya geçmesini sağlayacak olan Parvus) getirilmesi kararlaştırılır" (Dinçer, 2011: 479).

[27] "1910'da İstanbul'a yerleşen Parvus, Krupp ve İngiliz Vickers gibi silah şirketlerine aracılık yapmış, özellikle Balkan Savaşı sırasında milyonluk işler çevirmiş, Jön Türkler'in *Tanin* ve *Türk Yurdu* gibi yayınlarında özellikle ekonomik konularda yazılar da yazmıştır. İstanbul'da Wangenheim tarafından keşfedilmiş ve DD istihbarat servisleri ile bağlantısı bu yoldan kurulmuştur. Wangenheim 08.01.1915'teki bir raporla DD'nin dikkatini Parvus'a çeker. O tarihlerde Parvus, Türk hükûmetinin malî danışmanı olarak çalışmakta ve aynı zamanda Ukrayna'daki "devrimcileştirme" eylemlerini örgütlemektedir. Parvus, daha sonra Kopenhag'a taşınır. Önceden de sıkı ilişkide bulunduğu Alman sosyal demokrat hareketinde savaş kredilerinin marksist açıdan "haklılığını" anlatmaya çalışır, Alman sağ sosyal demokrasisinin fikir babalarından biri olur. Krizdeki Alman yönetimine daha Şubat 1915'te Rus devrim planını sunmuştur. Bu planı Mart ayında Berlin'de verdiği layi-

Türkiye'de bulunduğu zaman aralığının öncesi ve sonrası kıyaslandığı takdirde, Parvus'un İstanbul'daki dört yıllık ikametinin, kendisinin kişiliği ve siyasi uyumu üzerinde biçimlendirici bir etki yaptığı söylenebilir. İstanbul'da bulunduğu dönemde Batı düşüncesine batıdakiler kadar hâkimiyeti olmayan yerli aydınların azlığı karşısında onun siyasi ve entelektüel bir şahsiyet olarak yirminci yüzyılda, özellikle iktisadî konularda, sistematik bir şekilde gerek teorik gerekse de pratik anlamda dile getirdiği öngörü ve tespitleri, dönemin Türk entelektüel hayatına etki etmiş ve dönemin şahsiyetlerinin dikkatini çekmiştir.

Böylece, fakir bir gazetecilikten zengin bir şahsiyet haline dönüşen Parvus'un nasıl bu duruma geldiğini anlamak için İstanbul'a ilk olarak geldiği yıl olan 1910 yılına geri dönmek gerekecektir.

Parvus'un Osmanlı İmparatorluğu'nun 1910 ve 1914 yılları arasındaki son dönemine denk gelen faaliyetleri üç ana kategori altında değerlendirilebilir: 1) Parvus'un Jön Türk düşüncesi üzerine entelektüel etkisi, 2) Siyasi ilişkileri ve 3) Şüpheli ticarî faaliyetleri (Wolfe, 1964: 298). Parvus, kendisini iyiden iyiye Türk siyasetine adapte etmiş, Jön Türk hareketinin önde gelenleriyle, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadî meseleler noktasında, ilişkisini geliştirmişti. Georgeon(1986: 60)'a göre, Parvus'un

---

ha ile daha ayrıntılı şekilde açıklar. Alman desteğini kullanarak, Rus devrimcileriyle, Lenin'le ilişki kurar. Lenin bu desteği kabul için; 1) Cumhuriyet ilanı, 2) Büyük toprakların devletleştirilmesi, 3) Ezilen milliyetlere tam özerklik, 4) Almanya'nın ilhaksız-tazminatsız barışı kabul etmesi şartlarını öne sürer ve bunlar Alman yönetimince kabul edilir. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Parvus-Helphand, Alman gizli servislerinin yardımıyla Lenin ve arkadaşlarının mühürlü bir vagon içinde İsviçre'den Rusya'ya geçmesini sağlar. Parvus-Helphand, savaş sonrasında Weimar Cumhuriyeti'ne karşı örgütlenen Kapp Darbesi'nin de finansmanı işinde pay sahibi olmuş ve 1924'teki ölümüne dek Berlin'deki sosyal demokrat yöneticilerle ilişki içinde kalmıştır" (Dinçer, 2011: 361-2).

Jön Türkler üzerinde derin bir entelektüel etkisi vardı. Tam olarak Parvus'un ne zaman ve ne şekilde Jön Türklerle yakın ilişkiler geliştirdiği bilinmemekle beraber (Karaömerlioğlu, 2004: 151)[28], Jön Türk yayın çevresinde tanınan ve özellikle iktisadî hususlarda etki oluşturabilen bir şahsiyet haline geldiğini görüyoruz (Akbayar, 1975: 8-9). Parvus'a, *Türk Bilgi Derneği* gibi milliyetçi Türk dernekleri tarafından onursal üyelikler verildi (Akbayar, 1975: 8) ve kendisi sürekli bir şekilde *Türk Yurdu*, *Bilgi Mecmuası*, *Jeune Turc*, *İctihad* ve *Tasvir-i Efkâr* gibi Türk dergi ve gazetelerinde yazılar kaleme aldı. Ayrıca Türkiye'nin dış borçları üzerine de *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı* adında bir kitap yayımladı. Parvus'un, Jön Türkler üzerindeki, özellikle iktisadî meselelerdeki bariz etkisini, 1912 ve 1914 yılları arasında, dönemin dikkat çeken bir dergisi olan *Türk Yurdu*'ndaki[29] yazılarından çıkarabilmek mümkündür. Parvus'u ilk olarak *Türk Yurdu* okuyucusuna tanıtan, derginin kurucu editörlüğünü de yürüten Yusuf Akçura'ydı. Akçura, derginin iktisadî meseleleri üzerine yazılar kaleme alacak Parvus'u okuyucularına, Avrupa'da çok iyi tanınan sosyal demokrat bir marksist olarak tanı-

[28] Eröz(1987: 348)'ün aktarımına göre, 1910'da Türkiye'ye gelen Parvus, Türkiye'ye gelmeden önce Tito hareketine katılmış olan ve o dönem Osmanlı Meclisindeki Selanik Mebusu Vlahov Efendi ve Romen sosyalisti Christian Rakovsky'nin aracılığı ile İttihat ve Terakki Fırkası'nın ileri gelenleriyle sıkı ilişkiler geliştirdi.

[29] *Türk Yurdu* Dergisi, ilk yayınını 1911 yılında yapmıştır. Yayın politikası olarak pan-Türkist bir yaklaşımı benimsemektedir. Derginin, gerek maddî gerekse de yayınlanacak yazı ihtiyaçlarının giderilmesinde, özellikle Yusuf Akçura'nın başını çektiği, Kırım'dan zorunlu göçe maruz kalan Tatar Türkleri etkin rol oynamışlardır. İmparatorluk döneminde *Türk Yurdu* Dergisi ilk sayısının yayımlandığı 17 Teşrinisani 1327 (1911) tarihiyle son sayısı olan 15 Ağustos 1334 (1918) yılları arasında yedi yıllık bir süre yayın hayatında yer almıştır. Daha fazla bilgi için bkz. (Georgeon, 1986; 59-60), (Özden, 1994) ve (Arai, 1996: 109).

tıyordu. Parvus'un sahiplendiği sosyal demokrasi ile *Türk Yurdu* ve çevresinin bayraktarlığını yaptığı milliyetçilik arasında bariz ideolojik farklılıklar olmasına rağmen, Akçura, Parvus'la aralarındaki en önemli ortak yanın, Parvus'un halk seven (popülist)[30] biri olduğunu vurgulamaktadır (Akçura, 1912: 262).[31]

Parvus yazılarında, ileriki bölümde de ayrıntılı bir şekilde inceleneceği üzere, Jön Türk aydınlarını ülkenin iktisadî gereklilikleri konusunda daha dikkatli olmaları yönünde uyarıyordu. Aslına bakıldığında, Parvus, dönemin Avrupalı oryantalistlerinin kültürel, dinî ve siyasi meseleler üzerindeki etkilerinden ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin, Osmanlı ekonomisinin bozulmasından kaynaklandığını düşünmekteydi (Parvus, 1913: 859-60). Parvus'a göre, Avrupa Devletleri'nden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu bürokrasisi, aldığı dış

[30] "Pek çoğu, Rus aydınları arasında gelişen popülist ve devrimci eğilimlerin etkisini taşıyordu" (Georgeon, 1986: 15). "Akçura Rus 'Narodnicestvo' yani Halkseverlik cereyanının tesirinde de kalmıştır" (Kuran, 1987: 46). Şevket Süreyya Aydemir de bir yazısında Akçura'nın her anlamıyla Rus aydın tipolojisine örnek olarak gösterilebileceğini söylemekteydi (Aydemir, 2011: 207). Akçura, *Türk Yurdu*'nun en önemli hedeflerinin milliyetçilik ve "halkseven"lik olduğunu söylemektedir: "*Türk Yurdu*'nun mesleği milliyetçilik ve halkı sevmektir. *Türk Yurdu*, 'halk seven-milliyetçi (nasyonalist demokrat)'dir'" (Akçura, 1917: 179).

[31] "Eski ve yeni komünistlerden pek çoğunun başlangıçta milliyetçi, muhafazakâr çevrelerde yer aldıkları; Jön Türkler, Ocaklılar, Türkçüler arasında bulundukları görülür. Parvus'un yanı sıra, Ziynetullah Nurşivan ve Şerif Manatof örnekleri gibi, Türkiye'ye muayyen maksatla gelmiş veya komünist teşekkülleri düzenlemek üzere gönderilmiş sosyalist ve komünist ajanlar da, kendilerini evvela milliyetçi çevrelerde faaliyet göstererek maskelemişlerdir. Yollarını sapıtmadan önce komünistlerin, Türkçü ve İslamcı fikir ve kalem erbabıyla aynı teşekküllerde çalıştıkları, aynı gazete ve dergilerde yazılar yayınladıkları; birlikte gazete ve dergi çıkardıkları müşahede olunmaktadır" (Tevetoğlu, 1967: 477-9).

borçları mantıksız bir biçimde israf ediyor ve neticesinde ekonomide yatırım gerçekleştirmeden büyük bir malî yük ortaya çıkartıyordu (Parvus, 1912: 396). Parvus'un yazılarının genelinde yaptığı vurgu, Batı Avrupa deneyiminden tamamıyla farklı olan Osmanlı İmparatorluğu gibi Batı dışında kalmış ülkelerdeki kapitalizmin gelişim özellikleri üzerineydi. Parvus, kapitalist gelişmenin, aynı zamanda arka planda bir ülkenin ya da kolonisinin olmasıyla mümkün olduğunu savunan klasik marksist görüşten ayrılmaktaydı. Diğer bir deyişle, tıpkı Karl Kautsky gibi Parvus da kalkınmadan ziyade, Osmanlı İmparatorluğu gibi Avrupa emperyalizmi tarafından kalkınması engellenmiş ve iç iktisadî hayatı yıkıma uğratılmış ülkelere dikkati çekmekteydi (Karaömerlioğlu, 2004: 152). Dahası, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyal tahakkümünü eleştirmekteydi. Böylelikle Parvus, Almanya'nın demiryolu tecrübesinden yararlanılarak Anadolu'ya karış karış demiryolu döşenmesinin, ülke genelinde ulaşım imkânlarını artıracağı, dolayısıyla merkezden güçlü bir kontrol mekanizması oluşturulabileceğini öne sürmekteydi (Parvus, 1912: 1617). Parvus(1913: 148)'a göre, Avrupa malî gücü, sadece Osmanlı Devleti'ndeki genel olarak milletin, özel olarak da Müslümanların ya da Hıristiyanların değil, tüm ülkenin kaderini belirlemekle meşguldü. Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kurduğu malî üstünlük sadece giderek artan borçlar marifetiyle değil, aynı zamanda İmparatorluk sınırları içerisinde yapılan demiryolu inşaatı gibi kârlı iş yatırımlarıyla ortaya çıkmıştı (Parvus, 1912: 528-9). Parvus(1913: 486)'a göre, halkına hizmet etmekle sorumlu olan Osmanlı Devleti, açık bir şekilde, Avrupa malî sermayesinin bir kuklası haline dönüşmüştü.

Avrupa üzerine fikrini açıkça ortaya koyan Parvus, açık bir biçimde, 1881 yılında Osmanlı temel mallarının büyük bir kısmının gelirlerini ve vergileri toplamak için çok

uluslu Avrupa kurumu olarak kurulmuş Düyûn-ı Umumiye (Kamu Borçları İdaresi)'ye sert eleştiriler yöneltiyordu (Parvus, 1912: 23-4; 1914: 17). Gerek malî gerekse de siyasi olarak çok güçlü olan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı ekonomisini kontrol altında tutup, idare ediyordu (Parvus, 1914: 17, 42).

Parvus'un *Türk Yurdu*'nda kaleme aldığı yazılar, bir Rus sosyalisti (veya sonraki Alman sosyal demokratı) tarafından değil de, sanki vatanını çok seven bir Türk iktisatçısı tarafından yazılmış gibidir (Eröz, 1987: 351). Berkes(1964: 335)'in de dikkat çektiği üzere, Türk basınında sıklıkla görünmeye başlanan Parvus'un yazıları, marksist çizgilerle paralellik teşkil ettiği görülen anti-liberal ve anti-emperyal bir çizgideydi ve Parvus anti-liberal bir fikre dayanan "ulusal ekonomi" modelinin iktisadî politika olarak oluşturulmasını çözüm olarak öne sürüyordu (Toprak, 1982: 170). "Ulusal Ekonomi" politikasının en başta gelen vurgusu, gayrimüslim ve yabancı tüccar ve fabrikatörleri bertaraf edip, üretim temelli, yerli ve bağımsız bir iktisadî kalkınmayı önermesiydi.[32] Parvus, Türkiye'de yazdığı yazılarında, "sosyalizm" ve "sosyalist ihtilal" sözlerinden ihtiyatla kaçınıyor ve Türklerin yapacağı işleri şöyle sıralıyordu: Osmanlı Devleti, Avrupa sömürgeciliğinin boyunduruğundan, kapitülasyonlardan, borçlarından kurtulmalı, demokratik, millî bir devlet kurmalı ve İngiltere ile Almanya arasında çıkacak olası bir savaşta Almanya safında yer almalıdır. Parvus, Türkiye'de açıklamamakla beraber, "sosyalist devrim için tek şansı, emperyalist devletler arasında büyük bir dünya savaşının patlamasında" buluyordu (Berkes: 1978, 461-2). Parvus da Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya olan bağlılığının artmasının sebebini endüstrinin olmayışına bağlıyordu (Parvus, 1913: 727). Bir marksist olarak endüstrileşmenin, beraberinde sınıf farklılaşmasını/

[32] "Ulusal ekonomi" hakkında daha detaylı bilgi için bkz. (Toprak, 1982).

çatışmasını getireceğini bilmesine rağmen Parvus, ulusal ekonomi ve endüstrinin hayata geçirilmesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın boyunduruğu altından kurtulmasının olmazsa olmaz şartı olduğunu söylüyordu (Parvus, 1913: 364-6).

Parvus'a göre, iki Avrupa vardı; biri emperyal, askerî ve resmî olan Avrupa, diğeri ise demokratik olan Avrupa ve Osmanlı Devleti tarafından tarihî süreçte, sadece emperyal, askerî ve resmî olan Avrupa örnek alınmıştı (Parvus, 1912: 530; 1912: 17-9; 1912: 83-6). Bu doğrultuda asıl örnek alınması gerekenin Avrupa'nın sömürgeciler, düzen bozucular ve diktatörlerle mücadelesini gözler önüne seren demokratik hâli olduğunu söyleyen Parvus, yazılarında tekrar tekrar Türkiye'deki demokrasinin yokluğuna vurgu yapmaktadır (Parvus, 1913: 366-7).

Bu çalışmada ele alacağımız önemli konulardan biri olan Osmanlı'daki köylülük sorununa ısrarla değinen Parvus'a göre, Türk aydınları Türk köylülerini reddetmekte, görmezden gelmektedir (Parvus, 1912: 83-6; 1912: 1912: 266; 1912: 83-4). Bunu da Türk milliyetçiliğinin düşüşü olarak değerlendiren Parvus, Ermeni, Sırp, Bulgar ve Yunan aydın ve siyasetçilerinin kendi köylüleriyle ilgilendiklerini, fakat Türk aydınlarının köylüleri görmezden geldiklerini söylemektedir (Parvus, 1912: 265). Parvus'un, Osmanlı Devleti'nde var olan koşullar nedeniyle ortaya çıkan köylü sorununu direkt olarak etnik ve ulusçu/milliyetçi bir eksene oturtma çabası görülebilmektedir (Parvus, 1912: 264). Ayrıca Anadolu ve Suriye'deki köylülerin, ülkenin diğer yerlerindekilere nispeten iki kat daha fazla vergi ödediklerini, Anadolu köylüsünün[33] kötü koşullar altında hayatını sürdürdüğünü söyleyen Parvus (1912: 83-

[33] Ahmad (1993: 41-2) ve Tuncer(1990: 483)'in aktardıklarına göre, döneme ilişkin yapılan çalışmaların gösterdiği üzere, vergiler âdil değildi ve barışçıl yollarla toplanamıyordu. Köylerdeki cinayetler ve hırsızlık-

6), birçok yazısında Anadolu kırsalındaki felaket, kıtlık ve yoksulluğu dile getirmekteydi. Özellikle Kırım Savaşı sonrası, köylülerin içerisinde bulunduğu sıkıntılı vaziyetin, Avrupa'nın ekonomik nüfuzunun artması ve az da olsa var olan kamu harcamaları seviyesinin daha da azalması ile birlikte, daha da kötüye gittiğini söylemektedir (Parvus, 1912: 83-4). Parvus(1912: 262-8; 1912: 1125-6)'a göre, köylü meselesi direkt olarak devletten kaynaklanan bir sorundu. Osmanlı Devleti, köylüyle sadece orduya asker vermesi ve vergisini ödemesi gerektiği zaman yetkili şahıslar aracılığıyla temasa geçiyordu. Yanı sıra birçok bölgede köylüye kredi imkânı yoktu ve ürünün aynî olarak toplandığı dönemde dahi taşıma-ulaşım konusunda ciddi sıkıntılar mevcuttu. Parvus(1913: 1161)'a göre, Osmanlı Devleti'nin demiryolu projeleri, köylülerin ihtiyaçları doğrultusunda yapılmalıydı. Fakat Osmanlı Devleti, yapımı tamamlanan demiryollarını çoğunlukla askerî nedenlerden ötürü inşa et(tir)mişti.

Çalışma içerisinde sözünü ettiğimiz üzere, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya yanında yer alması için Parvus'un en önemli girişimi Jön Türkler'i[34] fikrî olarak etkilemekti. Onun Alman yanlısı tavrının ve yazılarının Jön Türkler'i ne ölçüde etkilediği tam olarak bilinememesine rağmen (Akbayar, 1975: 9), bilinen şu ki, dönemin devlet adamları ve aydınları tarafından en azından yazıları biliniyordu (Dumont, 1993: 3) ve Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya yanında girmiştir.

Parvus, İstanbul'da ikamet ettiği sürece, faaliyetlerini basit bir entelektüel olarak sınırlandırmadı. O, Osmanlı

---

lar artmıştı. Kırsaldaki yaşam eskisinden daha kötüleşmiş ve kaotik hale gelmişti.

[34] Sonradan ortaya çıkan notlarında Parvus, Jön Türk rejimini felaketten koruduğunu iddia ediyordu (Katkov, 1967: 78).

İmparatorluğu, Balkanlar ve Rusya'da cereyan eden sosyalist ve muhalif hareketlere kayıtsız değildi (Harris, 1967: 26). Muhalif ve sosyalist hareketleri gözlemledi, bulunduğu ülkelerdeki aydınlara ve siyasetçilere birçok önemli konuda tavsiyelerde bulundu ve onlarla sıkı ilişkiler geliştirmeye gayret gösterdi. Sık sık Balkan ülkelerine giderek, federal ve demokratik bir yönetim şekli kurulması yönünde telkinlerde bulunan (Karaömerlioğlu, 2004: 157) Parvus, Ermeni ve Gürcü devrimcilerle de iyi ilişkiler geliştirdi. Bu doğrultuda birbirine rakip iki devrimci örgüt olan Taşnak ve Hınçak'ın uzlaşması için çaba sarf etti (Dumont ve Haupt, 1977: 148). Balkan Savaşları boyunca ve sonrasında Osmanlı ordusu için demiryolu donanımı ve maden endüstrisi için birtakım gerekli araçlar ithal edip, İstanbul'da bir de yayınevi kuran (Akbayar, 1975: 10; Fisher, 1948: 9) Parvus, bünyesinde ünlü demir-çelik üreticisi olan Alman şirketi Thyssenkrupp'un da bir nevi acentalığını yapmaktaydı (Karaömerlioğlu, 2004: 158). Yanı sıra Bulgaristan gibi komşu ülkelerde de ticarî faaliyetlerini sürdüren (Solzhenitsyn, 1976: 176; Olson, 1996: 109) Parvus, İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, savaş boyunca Avrupa'daki değişik ordulara cephane/mühimmat temin ederek ticaretine devam etti (Trotsky, 1970: 167; Solzhenitsyn, 1976: 134).

Şahsıyla alakalı olarak yapılan çalışmalar çerçevesinde Parvus'un karakteri hakkında genel bir tespit yapmak gerekirse, onun için çıkarsamada bulunulabilecek iki şey vardır: Fırsatçı ve pragmatist. Parvus, dramatik jestlerle kendini kandırmayacak kadar soğukkanlı, çıkarcı ve zekiydi; kesinlikle başarısız denemeyecek geçmişini yanılgı ve hata olarak değerlendirip bir kenara atmayacak kadar özgüvene sahip ve kendini beğenmişti.

Parvus'un sorumsuz ve dostluğa sığmayan davranışları, karakterindeki sebatsızlık, dostları ve iş arkadaşlarına karşı vefasızlık, saygısızlık gibi kişilik ve davranışlarında

ağır kusurları vardı. Onun için insanî bağlar, bu bağlar yarar sağladığı ölçüde ve sürece değerliydi. Önemsediği tek şey başarıydı. Ticaretle siyaset karşı karşıya geldiğinde hayatında her zaman, bir an bile tereddüt etmeden siyasete öncelik verdiğini söylemekte, buna kendini inandırmaya çalışmaktadır.

Parvus'un düşünceleri dikkatle incelenirse, onun radikal ya da revizyonist değil, hem radikal hem de revizyonist olduğu anlaşılır. Solda ya da sağda yer almadan iki tarafla da ilişki içerisine girebilme özelliğine sahipti. Devrimci eylemin, partinin bütün eğilimlerini kendi içinde birleştirmiş, karmaşık ama mantıklı teorisyeniydi. O bir Parvusistti, hem de tek Parvusist. Ancak teorik çalışmalarının başka bir özelliği de vardı. Bu çalışmalar ideolojik gelişmeyi takip etmiyor, gelişmenin öncülüğünü yapıyorlardı. Özellikle öngörüleri bazen çağdaşlarının o kadar önündeydi ki, çoklukla hayalperest, ütopist olarak değerlendiriliyordu.

Parvus'un hayatında kırılma noktaları vardı. Bu kırılma noktaları her seferinde Parvus'un daha fazla paraya sahip olmasını sağlamıştır. Bunun temel sebebi ise Parvus'un işini her zaman kendisinin yapmasıydı.

Parvus'u genel olarak sosyalist teorisyen ve savaş politikacısı olarak iki karakter tipine ayırmak mümkündür. Sosyalist teorisyen Parvus, hak ettiği takdiri görmekte, savaş politikacısı Parvus ise, şovenist ve vurguncu olarak, İkinci Enternasyonal'in çöküşüne korkutucu bir örnek olarak gösterilmekteydi. Özetle, Yahudi kökenli mülteci, teorisyen Parvus, iri vücudu, hafif meşrep karakteri, bohem yaşam tarzıyla dikkat çeken bir sosyalist ve aynı zamanda kapitalistti.

BÖLÜM II

Kapitülasyonlar, Borçlar ve Düyûn-ı Umumiye Sorunu

İSTANBUL'da bulunduğu süre zarfında Parvus Efendi'nin Osmanlı ekonomisinin ağırlaşan sorunları ve bunların iktisadî modernleşme doğrultusunda çözümü için öne sürdüğü fikirlerin daha iyi anlaşılabilmesi adına, ele alınan sorunların ortak paydasını oluşturan Osmanlı iktisadî düzeni ve bu düzenin modernleşmesi sorununu çok kısaca ele almakta yarar bulunmaktadır.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadî Düzen ve Modernleşme

On dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı iktisadî düzeninin tedarikçiliği hedefleyen "kapalı" bir ekonomi anlayışı çerçevesinde inşa edildiğini söylemek mümkündür. Bu kapalılık halinin meydana gelmesinde Osmanlı yöneticisinin en büyük korkusu olan "kıtlık" önemli bir sebep teşkil etmekteydi. Kıtlık olmaması için geniş anlamı ile tedarikçilik (iaşe) ilkesi benimsenmişti (Genç, 2000: 47). Kapalı bir ekonomiden kasıt dış dünyaya kapalılık değil, üretim faaliyetlerinde öncelikli hedef, ülke sınırları içerisindeki tebaanın ihtiyacının karşılanmasıydı: Önce üretim mahalline en yakınındaki kazada yaşayanların ihtiyacı karşılanmakta, ardından, eğer artan kısımlar var ise, bunlar ihtiyaç olan diğer kaza ve bölgelere, en nihayetinde daha uzaklara, özellikle İstanbul'a iletilmekteydi. İslamoğlu'na göre, bu aynı zamanda, yerel pazarların –kasaba veya şehir– gelişmesinin teşvik edilmesi anlamına geliyordu. Ancak, "Ne var ki, merkezî idarenin aldığı, gelir sahiplerinin ticarî faaliyet alanlarını sınırlamaya yönelik tedbirlerin yalnızca ve kısmen (pek de kolay olmasa da) kendi memurları (tımar sipahileri, emînler vs.) söz konusu olduğunda etkin olabildiği görülmektedir" (İslamoğlu, 2010: 159).

Genç'e göre, Osmanlı tedarikçiliği iç pazarda mal arzını yüksek tutmak üzere ihracatı engelleyen, ithalatı ise serbest bırakan bir uygulamayı da bünyesinde barındırıyordu. Kendilerine karşı tedarikçi yaklaşım sergilenen mal çeşitleri, sınaî mallardan ziyade daha çok temel tüketim ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik tarım mallarıydı. Osmanlılar bütün mallar için, gıda-ham-mamul sınıflandırması ayrıştırması yapmadan, genel ve yaygın tedarikçiliği, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar üç yüz yıldan fazla bir süre içinde kesintisiz olarak uygulamışlardır. Çağdaşları arasında tedarikçiliği böylesine yaygın, genel ve değişmez şekilde uygulayan ikinci bir ülke mevcut değildir. Tedarikçiliğin yanı sıra, gelenekçilik ve fiskalizm olarak tespit edilebilen üç ilke, Osmanlı ekonomisinin içine yerleştiği genel çerçeveyi oluşturmuştu (Genç, 2000: 82). Bu öncelikli sebepten dolayı Osmanlı Devleti, çağdaşı Batı'daki merkantilist ticaret politikalarından farklı olarak, ticareti kendi başına bir amaç olarak değil, bir araç olarak görüyordu.

Genç'e göre, Osmanlı Devleti'nin iktisadî düzenine çerçeve sağlayan bu üç ilke arasındaki ilişki ve denge, modernleşme çabaları ile bozulmuş ve denklemdeki yerini ilk kaybeden ilke gelenekçilik, ardından tedarikçilik ve nihayetinde fiskalizm olmuştur (Genç, 2000: 96). Bu tablo karşısında, klasik Osmanlı sisteminin, kapitalizme sadece kapalı kalmadığını, aynı zamanda karşı durduğunu söyleyebiliriz. Bu zihniyet içinde hareket eden devlet, içte ve dışta yaşadığı iktisadî ve askerî sorunlar nedeniyle yüklenmek zorunda kaldığı borç stokunu; iç ve dış borçlanma, yeni vergiler koyma, var olanları artırma, para tağşişi[1],

[1] "Madenî para düzenini kullanan devletlerin ve bu arada Osmanlı Devleti'nin başvurduğu önemli işlemlerden biri olan tağşiş sırasında devlet, dolaşımdaki gümüş ya da altın sikkeleri piyasadan toplar ve bunların içindeki değerli maden içeriğini azaltarak yeniden piyasaya sürerdi.

müsadere[2] vs. gibi tedbir ve yöntemlerle çözmeye çalıştı. Devlet maliyesi, hızla çoğalan masrafların bütçede yarattığı açıkları kapamak için bir yandan gelirleri artırmak, diğer yandan da masrafları kısmak üzere iki istikamette çözüm yolu arıyordu. Gelirleri artırmak için, sözünü ettiğimiz para tağşişi, müsadere, yeni vergiler koyma veya mevcut olanları yükseltme gibi usuller yanında, kısa vadeli iç borç mahiyetinde görünen bir metot da artan ölçüde kullanıldı. Mültezimlerden yapılan bu iç borcun özü şu idi: Devlet, acil para ihtiyacını karşılamak adına vergilerini ihale ediyor ve ihalede ortaya çıkmış olan iltizam bedelinin bir kısmını mültezimden peşin olarak talep ediyordu (Genç, 2000: 104).

Osmanlı Devleti'ndeki iktisadî yapıyı, padişahın veya despotun vergi istekleri doğrultusunda özellikle köylüleri sindiren ve pasif konuma düşüren bir kesim halinde biçimlendiren bir yapı olarak tanımlamak hatalı olur (İslamoğlu, 2010: 94). Osmanlı yönetiminin kurum ve kuralları, bir ahlakî ekonomi anlayışı[3] çerçevesinde tarımsal

---

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tağşişlerin en önemli ve en sık görülen nedeni, devletin piyasaya daha fazla para sürerek ek gelir sağlamak istemesiydi. Bu nedenle, tağşiş işlemini yalnızca bir devalüasyon olarak değil, aynı zamanda bütçe açıklarını kapatmak amacıyla devletin ek para basması olarak da yorumlamak gerekiyor. Ancak her tağşiş sonrasında fiyatlar yükseliyor, değerli maden içeriği azaltılmış sikkelerin satın alma gücü azalıyordu" (Pamuk, 2011: 115, 170). Ayrıca tağşişle ortaya çıkan toplumsal ve siyasal bunalımlar için bkz. Pamuk (2011: 172, 173).

[2] "Müsadere, önceleri, devlet malını zimmetine geçirenler hakkında uygulanan bir ceza iken, sonra malî tedbir haline getirilerek umumiyetle memuriyetleri sırasında servet edinmiş olanların mallarını ellerinden almak için kullanılmış bir usuldü" (Mardin, 1990: 48-9).

[3] "Padişahın adaletiyle özdeşleşen ahlakî ekonomi anlayışı, hem köylü hanelerinin geçimliklerinin sağlanmasına hem de şehir ve kasabaların yiyecek ve ham madde ihtiyaçlarının karşılanmasına öncelik veriyordu. Köylülerin hareket serbestilerine ve toprak kullanım haklarının

üretimi ve tarım ürünlerinin dolaşımını biçimlemeye ve bunu yaparken de toplumsal huzurun sağlanmasına öncelik vermişlerdir. Yanı sıra, ahlakî ekonomi anlayışına dayanan meşruiyet kaygısı, vergilerin toplanmasını sağlayan görevlilerin merkezî yönetime bağlı kalabilmesine olanak sağlamıştır (İslamoğlu, 2010: 332). Bu çerçevede vergilendirme, merkezî yönetimin meşruiyet kazanması ve beraberinde toplumsal iktidarın sağlanması ile mümkün olabilirdi. Meşruiyet kaygısı ise devlet yönetiminin kural ve kurumlar bağlamında sürekli olarak kırsalda ve kentlerdeki üreticilerin, vergi gelirlerini toplayan ve ürün vergilerini pazarlayan kişilerle karşı karşıya gelmesi, dolayısıyla kurum ve kuralların sürekli tartışılıp ortaya çıkan uzlaşmalar çerçevesinde yeniden biçimlenmeleri anlamına geliyordu. Bu da Batı'nın algı düzey(ler)ine yerleştirmeye çalıştığı Doğu/Şark despotizmi kavramının içerdiği toplumdan, onun faaliyetlerinden kopuk yönetim anlayışından çok farklı bir yönetim tablosu ortaya koymaktadır (İslamoğlu, 2010: 331).

Osmanlı tarihi üzerine çalışmalar yapan bir kısım araştırmacı ve tarihçi Osmanlı Devleti'nin tarım düzenini feodal veya Asya Tipi Üretim Tarzı olarak tanımlamaktadır (bkz. Boran 1968, Divitçioğlu 1971, 2003). Sezer'e göre ise Osmanlı toplum yapısı ne feodal ne de ATÜT kapsamında değerlendirilebilir, aksine o özgün bir yapıdır (Sezer, 1988: 77). Osmanlı iktisadî düzeni ve toplum yapısının ne olduğu tartışması kendi başına tarihsel bir vakanın durumunu aydınlatmaktan ziyade feodalizm ile kapitalist gelişme arasında mevcut olduğu öne sürülen ilişkilere dair kuramsal uzlaşmazlıklardan hareketle, Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin iktisadî kalkınma sürecini anlamaya ve açıkla-

---

pazarlanmasına getirilen kısıtlar ve de malların dolaşımlarının, üretildikleri alan çerçevesinde sınırlanmaları bu anlayış tarafından yönlendirilmiştir" (İslamoğlu, 2010: 330-1).

maya yönelik yakın dönem tartışmalarının tezahürü olup, bugün artık önemini yitirmiş görünmektedir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus, Osmanlı bürokrat ve aydınlarının kendi önlerinde duran devasa kalkınma sorununa bu yanından hiç bakmamış olmalarıdır. Aksine, sorunlar daha çok modernleşme-modernleşememe bağlamında algılanmış ve tartışılmış görünmektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında genel olarak toplum bilimlerinde giderek görünürlük ve geçerlilik kazanmaya başlayan "kalkınmacı" ve "çatışmacı" modernleşme yaklaşımına göre, az gelişmişlikten ve geri kalmışlıktan kurtulabilmenin tek yolu, Batı'nın gelişme anlayışı ve çizgisi çerçevesindeki modernleşme modelini benimsemekten geçmektedir (İslamoğlu, 2010: 35). Bu bakış açısından hareketle sanayi sonrası Batı, moderni, yani iktisadî canlılığı, piyasa oluşumlarını, laik düzeni, demokratik yönetimi temsil ederken; Doğu gelenekseli, yani iktisadî durağanlığı, dinî ve toplumsal baskıyı, siyaseten otoriter ve baskıcı rejimleri temsil etmektedir (İslamoğlu, 2010: 20-1).

Modernleşme yaklaşımına göre, Osmanlı Devleti'nin, başta çoğunluk olarak Müslüman tebaaya sahip olması ve yanı sıra Avrupa'da kurulan ulus-devletler gibi bir yapıda olmaması, tipik imparatorluk yapılanmasıyla idare edilmesi, baskıcı devlete ve dolayısıyla Doğu despotizmine sebebiyet vermektedir. Böylelikle, hâkim anlayışa göre, Doğu'da toplumdan kopuk ceberut devlet genel olarak iktisadî gelişmeyi engellemekte (İslamoğlu, 2010: 25), gelişme, kalkınma ve modernleşmenin ise ancak Batı eliyle veya Doğu toplumlarının Batılı kültürel öğeleri benimsemesi ile mümkün olabileceğini ileri sürülmektedir (İslamoğlu, 2010: 20-1). Batılılaşma olarak algılanan ya da algılanması beklenen modernleşme tarihi, İslamoğlu'na göre, aslında Doğu ve Batı, sanayi öncesi ve sonrası toplumlar tarafından paylaşılan ortak tecrübenin, 16. yüzyıldan bu

yana şahit olunan modernitenin tarihidir. Ona göre, modernite;

> "16. yüzyıldan bu yana Avrasya'da yaşanan iktisadî (nüfus ve ticarî faaliyette artışlar), siyasi ve toplumsal dönüşümlerin ortaya çıkardıkları kurumsal dönüşüm süreçlerine işaret eder. Modernite bu anlamda, 16. yüzyıldan bu yana önce monarşi/imparatorluk yönetimlerinin, daha sonraları bürokratik ve bugüne gelindiğinde de ulus-ötesi ağların parçası olan uzman kurullarının oluşturduğu yönetimlerin temsil ettikleri devlet veya egemenlik yapılarının hayata geçmelerini sağlayan kurum ve kuralların toplumsal gerçekliği biçimleme süreçlerini tanımlamaktadır" (İslamoğlu, 2010: 21).

Kapitalist modernleşme sürecinde ülkeler ve devletlerarası gelişme farklılıklarını ve eşitsizlikleri "merkez" ve "çevre" kavramları ile açıklamaya çalışan Wallerstein (2011)'ın "dünya sistemi" yaklaşımı, Batı'ya atfedilen gelişmişlik düzeyini, kültürel ve manevi üstünlüklerle değil, Batı dışı toplumların az gelişmişliğini kapitalist dünya ekonomisi içindeki işbölümünün ortaya çıkarttığı eşitsiz gelişme süreçleri ile açıklamaktadır. Diğer taraftan, Batı'nın çevre bölgelere, dolayısıyla ülkeler üzerine siyasi, ticarî vb. müdahaleleri, her ne kadar olumlu gözükse de, bu bölgeleri Batı gibi gelişmiş bölgeler seviyesine getirmeyi amaçlayan tasarımlar olarak değerlendirilmemelidir. Böylelikle kaba haliyle modernleşme, çevrenin, merkezin taleplerine en etkin şekilde cevap verebilecek şekilde biçimlendirilmesi anlamına gelmekte, azgelişmiş kalmasına sebebiyet vermekte ve sürekli bir biçimde yeniden üretilmektedir (İslamoğlu, 2010: 53).

Dünya sistemi yaklaşımına göre, çevreleşme, geçimlik üretime dayanan ve kendi kendine yeten köy ekonomilerinde olduğu gibi, dünya ticaretinin etki alanının dışında kalmış toplumsal yapı veya grupların değişen ve dönüşen yapılar karşısında eski işlevlerini yitirip içlerine kapan-

malarına yol açmıştır. Bu kesimler açısından bir gelenekselleşme süreci söz konusudur. Bu nedenle de İslamoğlu(2010: 53)'na göre, "geleneksel", İslamî kültürün veya "Doğu despotizmi"nin değil, "çevreleşme" sürecinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.[4]

Osmanlı Devleti'nin, sanayileşmesini tamamlayan Batılı devletler karşısında 19. yüzyılda, özellikle bariz bir şekilde çevreye doğru kayma süreci sonucunda, malî, iktisadî ve toplumsal iç bütünlüğünü sağlayabilmesini olanaklı kılan ve uzun süre sürdürdüğü korumacı-tedarikçi siyasetlerin yerini imparatorluk ekonomisini ve toplumsal düzeni giderek dış piyasalarda oluşan arz-talep ilişkisine bağımlı kılan siyasetler ve onların öngördükleri kurumlar almışlardır (İslamoğlu, 2010: 57). Bu süreçte, aynı zamanda, merkezî hükûmetin bölgesel ekonomiler üzerinde sürdüregeldiği denetim, ağırlıklı bir şekilde yerel siyasi güçlerin (ayanlar, derebeyler) eline geçmiştir. Kısaca, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza çıkan "çevreleşmiş" yapısı, daha önceki dönemlerde "dünya imparatorluğu" tarafından sağlanan siyasi ve iktisadî bütünlük karşısında büyük ölçüde hasara uğradığı, hatta ortadan kalkmaya başladığı bir yapı haline dönüştüğünü söylemek mümkündür (İslamoğlu, 2010: 58-9).

Osmanlı Devleti'nde modernleşme, iktisadî kalkınma ya da kabaca zamanın ruhuna ve gerekliliklerine ayak uydurma gayreti 18. yüzyıldan itibaren ivme kazanmış; 19. yüzyılla birlikte, devlet ve toplumun bekası için Batı'da hâkim olan anlayış ve yöntemlerin doğrudan alınması veya uyarlanması yoluyla topyekûn bir değişim ve dönü-

[4] "Dünya sistemi yaklaşımı, Şarkiyatçılık ve modernleşme yaklaşımlarından farklı olarak, 19. yüzyılda yerli Müslüman tüccarların görece önemsiz olmalarının nedenlerini İslamî kültürün veya "Doğu despotizmi"nin ticareti engelleyen niteliklerinden çok, ticaretin değişen yapısında aramaktadır" (İslamoğlu, 2010: 57).

şüm mahiyetine bürünmüştür. Bu değişim ve dönüşüm halinin, Cumhuriyet dönemi ve günümüze kadar süregelen zaman dilimini de kapsadığını söyleyebiliriz. Osmanlı ve devamında Türkiye modernleşmesi süreçlerinin aktörlerine göre, iktisadî kalkınma ve modernleşmede yaşanılan "gecikme derdi" teknik vasıtasıyla aşılabilirdi.

> "Bu nedenle, teknik 'tarihsel gecikmişlik' kaygı ve telaşını ortadan kaldıracak 'telafi edici' mekanizmanın adıydı. Batılılaşma da, 'telafi edici' bir ideoloji olarak 'tarihsel gecikmişliğin' giderilmesinin bir aracı olarak kendini kurmuş olacaktı" (Çiğdem, 2009: 68).

Genç(1999: 8)'e göre, 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı yönetim seçkinlerinin "yüzyıllar boyunca iktisadî hayata bakışını temellendiren referans çerçevesi (*üç prensip*: *tedarikçilik, tradisyonalizm ve fiskalizm*) de artık sona ermiş bulunuyordu." Ona göre, Osmanlı yönetim seçkinlerinin "dış âlemde oluşan ve tarihin akışını kökten değiştiren değişmelere uzun süre direnmelerinin de dayanaklarından birini oluşturan bu referans sisteminin sona ermesiyle" artık başkalaşmanın da yoluna girilmişti. Parvus Efendi'nin İstanbul'da bulunduğu yıllar bu başkalaşma ihtiyacının bütün ağırlığı ile hissedildiği, ancak yolu ve yordamı konusunda fikirler henüz çok belirgin olmamakla kalmayıp, yapısal dönüşüm imkânlarının hayli kısıtlı olduğu bir döneme tekabül etmektedir.

Şimdi, kapitülasyonlar sorunundan başlayarak 20. yüzyıl başında iktisadî kalkınma ve modernleşme yolunda karşılaşılan sorunların neler olduklarını ve Parvus Efendi'nin çözüm önerilerinin neler olduğunu sırasıyla ele alalım.

2.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kapitülasyonlar

Osmanlı Devleti, iç ve dış ticareti, genel olarak tebaanın, özel olarak da başkent İstanbul'un, sarayın, ordunun ve donanmanın iaşesinin sağlanmasını, merkantilist Avrupa'da olduğunun aksine bir amaç olmaktan çok, bir araç olarak görmekteydi. Çünkü Osmanlı devlet adamlarının ticarete ilişkin öncelikleri Avrupalı merkantilist devletlerin önceliklerinden çok farklıydı (Genç, 2000: 207; Pamuk, 2011: 73). Osmanlı yöneticilerinin geneli için konuşulacak olursa, hemen hemen hepsi, ticaretin her türlüsünün ve özellikle de ithalatın desteklenmesinden yanaydılar. Mehmet Genç'in ifade ettiği şekilde, provizyonizm (tedarikçilik/iaşe) ilkesi gereğince, iç piyasalarda olası bir darlık halinde, merkezî yönetim belirli malların ihracatını yasaklamaktan da geri durmuyordu (Pamuk, 2011: 164-5; Genç, 2000: 47).[5]

Osmanlı Devleti'nin sanıldığı gibi sadece fetih ile alakadar olduğu, ticarete önem vermediği şeklindeki yaygın ve yanlış kanaatin, tarihî gerçeğe uygunluğu oldukça şüphelidir. Zihin dünyalarındaki bu yanlış algının aksine, bir İslam toplumu olarak Osmanlıların, ticarete öncelikli ola-

---

İaşe ilkesine dayanan bu iktisat politikası, dış ticarette ihracatı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, ithalatı ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliği ile günümüzün himayeci iktisat politikalarına hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir. Dış ticarette yabancılara tanınan kapitülasyonların da bu hüviyetten kaynaklanan önemli kurumlardan biri olarak düşünülmesi gerektiğini söyleyebiliriz (Genç, 2000: 49-50).

rak değer/ önem verdiklerini söyleyebiliriz/düşünebiliriz. Osmanlı Devleti'nde, ticaret kötülenen ve küçümsenen değil, aksine istenilen, övülen ve korunan bir faaliyetti. Vergilendirme sisteminde ticaret, devlete çok vergi ödeyen, baskı altında tutulan değil; himaye edilip, korunmaya çalışılan bir sektördü. Ziraat ve madenciliğe oranla vergi yükü çok daha düşük seviyede kalmaktaydı (Genç, 2000: 207).

Bu nedenlerle Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerden itibaren ticareti teşvik etmek maksadıyla Avrupa ülkelerinin gemilerine ve tüccarlarına ayrıcalıklar tanıdığı bilinmektedir. Buna örnek olarak 14. ve 15. yüzyıllarda ayrıcalıklar, Doğu Akdeniz ticaretini ellerinde tutan Venediklilere ve onlarla rekabet eden Ragusa (Dubrovnik), Cenova, Floransa gibi İtalyan kent devletlerinin vatandaşlarına sağlanmıştı (Pamuk, 2011: 165). Burada görülebileceği üzere, Osmanlı Devleti'nin sadece ticaret yapma kaygısıyla bu ayrıcalıkları tanıdığını düşünmek yanlış olacaktır. Zira maddî menfaat temin etmenin yanında siyasi kazanım elde etmenin de etkin sebeplerini teşkil ettiği kapitülasyonlar, 16. yüzyılda Afrika'nın güneyi dolaşılarak Orta Doğu'dan geçmekte olan Hindistan ticaret yoluna yeni bir alternatif bulunması ve olası ticaretin bu güzergâh üzerinden geçme ihtimali karşısında Osmanlı Devleti tarafından, Avrupalı tüccarları Doğu Akdeniz'e çekebilmek adına birer araç olarak kullanılmıştır. Böylelikle Osmanlı Devleti, sadece malî ve iktisadî kaygılarla değil, özellikle Avrupa'da siyasal olarak dost kazanmak amacıyla da ticarî ayrıcalık tanıma politikası gerçekleştirmiştir. 16. yüzyılda Fransa, İngiltere ve daha sonraları Hollanda, Avusturya, Prusya ve diğer ülkelere de Osmanlı Devleti tarafından ayrıcalıklar verilmesinin bir nedeni de bu olmaktaydı (Pamuk, 2011: 165).[6]

[6] "1535 senesinden 1740 senesine kadar kapitülasyonlar, 16 defa tecdit

Osmanlı Devleti için kapitülasyonlar, özellikle ayrıcalıklar tanıdığı Avrupalı devletlere kıyasla, güçlü olduğu zamanlar için elverişli sonuçlar getirirken, öncelikli olarak siyasal gücünün, ayrıcalıklar tanınan devletlere göre zayıf kaldığı, bilhassa 17. ve 18. yüzyıllarda, kârdan çok zarar getirmeye başlamıştır.[7] Kapitülasyonların ilk dönemlerinde olduğu gibi sadece dış ticaret unsuru olarak sınırlandırılması usulü, Osmanlı Devleti'nin iktisadî, malî ve siyasi gücünün azaldığı dönemlerde, yerini Avrupalı tüccarlara tanınan haklar bağlamında ülke içine doğru Osmanlı maliyesi aleyhine genişlemeye bıraktı. Bu tip geniş ayrıcalıklara örnek olarak, Avrupalı tüccarların Osmanlı ülkesinde kendi mahkemelerini kurmaları, ticarî anlaşmazlıklarını buralarda görmeleri ve çoğu zaman yerli tüccarlara kıyasla daha az gümrük vergisi ödemeleri gösterilebilir (Pamuk, 2011: 165). Netice olarak 18. yüzyılın sonlarında, kapitülasyonlarla Avrupa tüccarlarına sağlanan kolaylıklar ve haklar, Osmanlı Devleti'nin kendi vatandaşlarına sağladığı ticarî hakların çok ilerisine geçmiş ve böylelikle gerek Müslim, gerekse gayrimüslim Osmanlı tüccarı, Avrupalı tüccarlarla rekabet edemez hale gelmiştir (Pamuk, 2011: 166).[8] Bu durum daha ileriki dönemlerde, Avrupalı tüccarla mücadele edemeyen gayrimüslim Osmanlı tüccarını

(yenilenme) olunmuştu. II. Mahmut bu son kapitülasyonlar ile Türkiye'nin hukukî ve iktisadî tabiiyetini resmen ebedîleştirmiş oldu" (Tökin, 1934: 93).

[7] Osmanlı İmparatorluğu'nca yabancı ülkelere başlangıçta gelir elde etme amacıyla verilen kapitülasyonlar, 1740 yılından sonra süreklilik kazanmış; verilen bu tavizler İmparatorluğun gerileme döneminde giderek ağırlaşmıştır (Kazgan, 1999: 26-7). Sonuçta 16. yüzyılda kendini gösteren olumsuz dış ekonomik gelişmeler, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürgeleştirmiştir (Yılmaz, 2002: 191-2).

Mehmet Genç(2000: 57)'e göre, "Osmanlı Devleti, kapitülasyonları, pazarlık gücünün zirvesine doğru tırmandığı 15 ve 16. yüzyıllarda bile reddetmedi, kabul etti; pazarlık gücünü koruduğu müteakip yıllarda da onu kaldırmak veya daraltmak şöyle dursun, aksine korudu, ge-

Avrupalı devletlerin himayesine girmeye zorlamış, haliyle yabancı çıkarların ülke içindeki temsilcileri konumuna gelmişler (Kasaba, 2005: 12-23) ve Osmanlı Devleti'nin zayıflayıp dağılmasında da etkin rol oynamışlardır (Pamuk, 2011: 166).[9]

Türk Yurdu'nda da ısrarla vurgulanan husus iktisadî bağımsızlıktı. Malum kapitülasyonların varlığı şiddetle eleştiriliyordu. Çok çarpıcı bir şekilde askerî istila ile iktisadî istila eş tutuluyordu. Bu nedenle *Türk Yurdu*, Türklerin iktisadî hallerini görüp, gösterip, duruma göre çareler araştırmaktaydı. Bu doğrultuda *Türk Yurdu*'nun yayın ekibi, bu alanın Türk esnafıyla sınırlı kaldığını görmekte ve iktisat alanında sınırlı öneriler sunabildiklerini kabul etmekteydiler. İktisat alanındaki boşluğu doldurmak için sözü açık bir biçimde Parvus Efendi'ye bırakmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin özellikle son dönemlerde Avrupalı devletlere verdiği kapitülasyonlar için Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadî olmak üzere iki türlü esaretle karşı karşıya olduğunu söyler. Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak kapitülasyonlar, iktisadî olarak ise büyük ölçüde Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından kuşatıldığını belirtmektedir. Bu doğrultuda Parvus Efendi şöyle demektedir;

---

nişletti ve adeta dokunulmazlaştırarak yerleştirdi. Neden bu şekilde davrandıklarını anlamak ve açıklamak da pek kolay görünmez."

[9] Sanayi devrimi sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nun pazarları ucuz üretilen mallarla dolmuş, gümrükler azalmış ve iç üretim baltalanmıştır. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan ve giderek diğer Batı Avrupa ülkelerine de kâr sağlayan Ticaret Anlaşması ile kapitalizm, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına girmeye başlamıştır. Osmanlı ekonomisi bu şekilde dış etkilere açılmış, piyasa yabancı mallarla dolmuş, yerli tüccarlar yabancı tüccarlar karşısında rekabet gücünü yitirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrükler üzerindeki denetimi ve yabancılar üzerindeki vergileme yetkisi büyük çapta kaybolduğundan, gelir kaybı meydana gelmiştir (Falay, 1989: 78-9).

"Türkiye, Avrupa sermayesine, Avrupa mamulatına, Avrupa fen ve sanatına muhtaç olduğundan, Avrupa bankalarının, Avrupa büyük sanayiinin iktisadî esareti altına girmiştir. Osmanlı hükûmeti, borç almak (istikraz akdetmek), demiryolu yaptırmak teşebbüsüne girişti mi, derhal Avrupa devletleri iktisadî tefevvuklarından (üstünlüklerinden) istifade ederek siyasi nüfuzlarını tevsi etmeye (genişletmeye) çalışırlar" (Parvus, 1912a: 146).

Böylelikle Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ne borç para vermeyi geciktirmekle birlikte, eski kapitülasyonlara dayanarak ve memleketi faizcilik ve maliye anlaşmalarıyla bağlayarak Osmanlı Devleti'nin maliyesini düzeltmesine ve gelişimine engel olmuşlardır (Parvus, 1912g: 23-6).

İsmail Hüsrev Tökin(1934: 124)'in de belirttiği üzere, kapitülasyonlar Osmanlı Devleti'ni iktisaden bağımsız bir tercihte bulunmaktan çıkararak bağlayıcı bir tesir halini almış, giderek kapitalistleşen Avrupalı devletlerin malî düzenine entegre hale dönüştürmeye başlamıştır.[10] 16. yüzyılda Avrupalılara bir "lütuf" olarak verilen kapitülasyonlar, Devletin zaafa düşmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti için bir esaret kıskacına dönüşmüştür. Neticede Osmanlı Devleti, iktisadî, malî ve siyasi alanlarda serbestisini büyük ölçüde kaybetmiştir.

[10] Beynelmilel kapitalizm Türkiye ekonomisi üzerinde, Tökin'in terminolojisi ile "yıkıcı" (Avrupa rekabeti sonunda "el sanayiimizin tarumar" edilmesi ve "millî sanayiimizin inhilali"); "yapıcı" (tarımın zatî iktisattan emtia ekonomisine geçişini sağlamak) ve "bağlayıcı" (Türkiye ekonomisinin "dünya iktisadî işbölümünde ham ve zirai madde istihsal (mübadele) eden bir memleket haline dönüşmesi") etkiler icra eder. Bunların sonunda "kapitalizm Türkiye'yi bir lüleci çamuru gibi ezip sıkarak istediği şekli vermiş ve onu kendi menfaat ve münasebetlerine göre yeniden kurmuştur" (Tökin, 1934: 124).

2.3. Osmanlı Devleti'nin Borçlanma Sorunu

Osmanlı İmparatorluğu'nda borçlanmanın, ülkede yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler gibi içten ve dıştan kaynaklanan birçok sebebe bağlı olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Büyük ölçüde savaş ekonomisine dayanan ve asker temelli olan bir İmparatorluğun girdiği savaşların malî yükünün karşılanması ve çeşitli nedenlerle merkezî yönetime aktarılamayan vergi gelirlerinin yetersizliği, borçlanma ile karşılanma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır (Yılmaz, 2002: 187).

Genç(2000: 53-4)'e göre, merkezî yönetimin en temel amaçlarından ve en önemli üç önceliğinden[11] biri maliyesini sağlam tutmaktı (fiskalizm). Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağı vergiler olduğundan, devlet vergi toplamak amacıyla iktisadî faaliyetlere her zaman için müdahale etme eğilimi göstermiştir. Özellikle 18. yüzyılın son dönemlerinde giderek artan malî bunalımlar neticesinde devlet, üreticilerin üzerine giderek onları zorlamış ve ek vergiler[12] koymaktan hiçbir zaman çekinmemiştir.

---

[11] Mehmet Genç, genel olarak, Osmanlı politika uygulamalarında iktisadî alanın hiçbir zaman tek başına ifade edilmediği, iktisadî konuların her zaman dinî, askerî, idarî veya malî kaygı ve söylemler içinde yer aldığını vurguladıktan sonra, her şeye karşın, bu alandaki önceliklerin üç ana başlık (*provizyonizm/iaşe, fiskalizm, tradisyonalizm/gelenekçilik*) altında toplanabileceğine işaret ediyor (Genç, 2000: 46-7).

[12] Özellikle 17. yüzyılda örneğini gördüğümüz ek vergiler arasında avarız, imdadiye ve tekâlif olarak adlandırılan olağanüstü vergiler, devle-

Böylelikle Osmanlı Devleti, malî bunalımın üstesinden gelmek için vergilere, dolayısıyla ağırlıklı olarak üreticilere (esnafa) ve köylülere (tarım) malî yükler bindirmiştir.

Osmanlı Devleti için borçlanmanın zorunlu hale gelmesinin en önemli nedenlerinden birisi 17. ve 18. yüzyıllarda gücü çok sınırlı kalan merkezî yönetimin vergi gelirlerinin büyük bir kısmına taşradaki ayan ve yerel olarak güçlü diğer kesimlerin el koymalarıydı. Bu durum üzerine II. Mahmut dönemiyle birlikte, vergi toplama yetkileri, güçlü ayanlardan alınarak başka kişilere verilmeye başlandı. Özellikle Tanzimat sonrasında devlet, iltizam[13]

tin ihtiyaçlarına göre para, ürün veya mal olarak sık sık toplanmaktaydı (Pamuk, 2011: 147).

[13] Tımar sisteminde olduğu gibi, vergi gelirleri ve artık ürünü dolaylı olarak kullanmak yerine, doğrudan merkezî hazinede toplama çabalarının sonucunda iltizam düzeni ortaya çıkmıştır, denilebilir. İltizam sisteminde Osmanlı Devleti, vergi toplama işini açık artırma/ihale yoluyla ve bir ya da üç senelik süreler için kâr amaçlı, *mültezim* olarak adlandırılan özel kişilere (ağırlıklı olarak İstanbul'da veya taşrada oturan sermaye sahiplerine, askerî sınıf mensubu yüksek devlet memurlarına, sarraf olarak adlandırılan büyük tefecilere, büyük tüccarlara vb.) devrediyor veya satıyordu (Pamuk, 2011: 147-8). Tımar düzeninden iltizam sistemine geçişte mültezime göre çok daha dezavantajlı duruma düşen üreticiler, yani köylüler olmuş ve bu durum güçlü bir ayan hiyerarşisi ortaya çıkmıştır (Kıray, 1995: 60). Tımar düzeninde uzun vadeli düşünerek üreticiye sahip çıkmak zorunda olan sipahi yerine, kısa sürede ne kadar daha fazla kazanç elde edebilirim endişesi taşıyan mültezim arasındaki farklar nedeniyle de iltizamın, tarımsal üreticiler üzerindeki baskıları ve vergi yükünü artırdığını söylemek mümkündür. Kapıkulları, sipahiler, yeniçeri serdarları, mültezimler, emînler, eski beylerbeyleri, sancak beyleri, kadı ve müderrislerden oluşan ayan sınıfı (Tabakoğlu, 1985: 223), vergi toplama yetkisi ile vergi gelirlerinin önemli bir kısmına el koymuştur. "Ayan, namuslu, adil ve doğru olduğu sürece yaptığı iş şikâyete neden olmuyordu. Ancak bu ayan arasında hak ve adalete uyan çok az kimse bulunuyordu" (Velay, 1978: 38). 18. yüzyıl boyunca özerkliklerini ve topraklarını genişletme çabası içerisine giren ayanlar, özel ordular da oluşturmuşlar ve merkezî yönetimin aleyhine büyüyüp zenginleşmişlerdir. Dolayısıyla malî bu-

düzenini daha etkin kullanarak daha fazla vergi toplamayı mümkün kıldı. Ancak vergi gelirlerinin artması, devletin malî sorunlarını hafifletmeye yetmedi (Pamuk, 2011: 230). Neticesinde 17. yüzyılın sonlarında tımar ve iltizam düzenlerinden sonra vergi toplama işi bir tür iç borçlanma mekanizmasına dönüştürülerek, geleceğin vergi gelirleri, devlet tarafından teminat altına alınmak isteniyordu. Bu doğrultuda tımar düzeninin dışında kalan vergi kaynakları olarak adlandırılan mukataaların (Pamuk, 2011: 147) süreleri daha da uzatılmak isteniyor ve açık artırmayı kazanan kişilere "kayd-ı hayat" şartıyla, yani ölene kadar, sınırları ve gelir kaynakları devlet tarafından belirlenen mukataanın vergilerini toplama hakkı verilmiş oluyordu. Böylelikle bu tür bir yöntemle özel kişilere devredilen mukataalara *malikâne* adı veriliyordu (Pamuk, 2011: 149). Ne yazık ki, iltizam sistemi gibi *malikâne* sistemi de Osmanlı Devleti'nin malî bunalımı aşması için yeterli bir çare olamamıştır. Ayrıca, Mehmet Genç(2000: 190-1)'in de belirttiği gibi, esasen malikâneci öldüğü zaman mukataa mahlûl sayılır ve hazineye geri dönerdi. Fakat "kayd-ı hayat" şartı olarak devredilen mukataaların, malikâne sahibinin ölümünden sonra varisleri tarafından en yüksek bedel ödenerek aile içinde kalması sağlanıyor ve mukataalar kuşaktan kuşağa aktarılabiliyordu. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin malî bunalıma çözüm bulma arayışı, imtiyazlı ve ülke içi ranta sürekli talip olmak isteyen bir zümrenin oluşmasına sebebiyet veriyordu.[14]

---

nalımlar hem ekonominin hem de merkezî yönetimin güçsüzlüğünden kaynaklanmıştır.

[14] Ek olarak belirtmek gerekir ki, malikâne sistemi aktardığımız yönleri ve sonuçları itibariyle büyük oranda olumsuzluklar içermesine rağmen, iç borçlanma yöntemi olarak bazı sınırlamaları da muhafaza etmekteydi. Malikâneler, vergi mükelleflerini yönetme sorumluluğunu gerektirdiği için sadece askerî zümre mensuplarına verilebiliyordu. Malikâne padişah kızları dışında kadınlara verilmediği gibi, çok nadir

18. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin siyasal gücünün azalması ve merkezî yönetimin, vergileri düzenli bir şekilde toplayamaması nedeniyle gelirler düşüş göstermiş ve merkezî yönetimin kasasına girmesi gereken gelirler taşradaki güçlü unsurların elinde kalmıştır. Ayrıca, savaş tekniklerinde yapılan değişiklikler nedeniyle ordunun beslenmesi ve donanımı gittikçe daha büyük masraflara yol açmıştır. Bu ve buna benzer nedenlerle de devletin gelirleri giderlerinin gerisinde kalmış ve malî bunalım derinleşmiştir.[15] Hatta 18. yüzyıla varmadan, 16.

---

istisnalar hariç gayri müslimlere de verilmezdi. Malikâneci *muaccele*yi kendisi öder, mukataanın vergilendirilmesini ve kendine düşen payı kendisi belirlerdi. Merkezî yönetim peşin olarak aldığı *muaccele* dışında bir şeye karışmayarak üreticiyi ve malikâneciyi baş başa bırakırdı. Fakat her şeyden önce, malikâne sistemi malikâneci açısından risk yüklenen müteşebbislik halini de içermekteydi (Genç, 2000: 190-1). Sonucunda büyük sermayelere malik olan, özellikle İstanbul'da yaşayan malikâne sahipleri, risklerden kurtulabilmek için elde ettikleri malikâneleri küçük parçalara bölüp alt-taşeronlara devrederek, dolayısıyla ortaya tıpkı iltizam sisteminde olduğu gibi bir malikâneci hiyerarşisi çıkmasına neden oluyorlardı (Pamuk, 2011: 150). Sonucunda merkezî yönetimle şehirde ilişki kuran sermayedar malikâneci, malikâneciyle taşrada iş tutan ayan arasındaki kazan-kazan ilişkisi/durumu, taşradaki köylünün zararlı çıkmasına sebebiyet verdi. Nitekim 19. yüzyıla gelindiğinde hükûmet, ayanların hissesini azaltıp üretim fazlasından daha büyük bir pay elde etmeye çalıştı. İki kuvvet arasındaki ittifak, çiftçilerin aleyhine olarak devam etti. Merkezileşmenin ilk safhalarında çiftçiler hem hükûmetin yeni koyduğu vergileri, hem de ayanlara ananevi olarak verdikleri kira ve resimleri ödemek durumunda kaldılar (İnalcık ve Quataert, 2006: 973).

[15] Yalnız burada iktisat (ekonomi) ve maliye kavramlarını birbirinden ayırmak gerekmektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde malî durum kötüye giderken, aynı dönemde iktisadî yapı genel bir genişleme eğilimi içinde olabilir, tarım ve zanaatlarda üretim artışları görülebilir. Yani maliye ve iktisat, birbirleriyle hem doğru hem de ters istikamette gelişme gösterebilir. Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, genel olarak Osmanlı Devleti tarih yazımına yansıdığı şekliyle, Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin gücünün arttığı dönemlerin genişleme ve

yüzyılın sonlarına doğru malî güçlüklerin önlenebilmesi için devletin, padişahtan, vezirlerden ve yüksek düzey bürokratlardan borç almaya başladığı bilinmektedir (Pamuk, 2011: 82).

Bunalımın malî boyutları genel olarak Osmanlı Devleti için iyi gitmeyen sürecin bir sonucu olmakla birlikte, kötü gidişin sebepleri olarak 18. yüzyılda, merkezî yönetimin vergi gelirleri üzerindeki denetiminin giderek azalmasına yol açan tahsil yöntemleri, çözülen tımar sistemi ve âdem-i merkeziyetçi yapının varlığından söz etmek gerekir. Daha da evvelinde 16. yüzyılda artan nüfus, daralmaya başlayan sınırlar, askerî teknolojideki gelişimlerin izlenememesi, gelişen ticarî yolların dışında kalınması, 18. yüzyıldaki şiddette olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nu bu dönemde de büyük bir malî bunalıma sürüklemiştir (Yılmaz, 2002: 188).

Yine 16. yüzyılda Osmanlı maliyesini sıkıntıya sokan diğer bir gelişme, 1585 yılında yapılan tağşişle ilişkiliydi. Kısaca, paranın gerçek madde değerini düşürerek tekrar tekrar piyasa için para basan Osmanlı Devleti'nin, 16. yüzyılda enflasyon nedeniyle fiyatlar artmaya başlayınca,

---

yükselme, merkezî yönetimin zayıfladığı dönemlerin ise durgunluk ve gerileme dönemleri olarak nitelendiriliyor olmasıdır. Buradaki en büyük yanılgı ise Osmanlı döneminden günümüze kadar gelen ve Cumhuriyet Türkiye'sinde de tarih yazıcılığına egemen olan anlayışın en büyük yanılgılarından birinin toplumu devletle, Osmanlı toplumunun tarihini de Osmanlı Devleti'nin tarihiyle özdeşleştirmek olmuştur (Pamuk, 2011: 35-6). Bu noktadan hareketle "devletin sadece maliyesini değil, iktisadını da düşünmek gerekmekte" diyen Parvus Efendi (1912b: 221), "iktisat"tan kasıtla, Türkiye'nin tasarrufa son derece riayet etmesi gerekliliğine dikkat çekmektedir. Tasarruf edilecek kalemlerden öncelikle devlet memurlarının maaşlarına dikkati çeken Parvus Efendi, "1324 (1908) senesi bütçesinde hükümdar hanedanına verilen tahsisat ile nazırların maaşlarının 1.459.286 liraya çıktığı halde, 1326 (1910) senesi bütçesinde 779.333 liraya indirildiğini ve aradaki farkın 720.000 lira" (Parvus, 1912b: 221) olduğunu söylemektedir.

köylü üreticilerden, loncalardan, iç ve dış ticaretten para olarak topladığı vergilerin gerçek değeri azalma göstermişti. Söz konusu vergilerin bir bölümünün miktarları sık sık artırılmaya çalışılsa da, özellikle tımar düzeni çerçevesinde toplanan sabit miktarlı vergilerin önemi Osmanlı maliyesi için azaldı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, iç ve dış kaynaklı birçok etken sebebiyle, Osmanlı maliyesi için 18. yüzyılın sonlarına doğru artan bir biçimde görülen malî bunalım dönemi başlamış oluyordu. Neticesinde var olan tağşiş, yeni bir tağşişi, aynı şekilde yeni borçlar da beraberinde yenilerini getirdi (Pamuk, 2011: 120).

Devletin gelirlerinin giderlerini karşılayamaması süreğen bir hale gelince, tağşişler de dur durak bilmedi. Tağşişin olumsuz bir sonucu olarak devlet, iç piyasalardan borç bulmakta zorlanmaktaydı. Devlet tağşişlere başvurmaya başlayınca, piyasalar tağşişlerin tekrarlanacağı beklentisi içine girerek, devlete borç vermekten vazgeçiyor veya daha yüksek faiz talep ediyorlardı. Nitekim Pamuk (2011: 173)'un aktardığı üzere, 1808'den sonra tağşişlerin hızlanmasıyla birlikte, devletin esham[16] satışlarında zor-

[16] "Osmanlı belgelerinde esham kavaimi, evrak-ı nakdiyye, kavaim-i nakdiyye-i mu'tebere, kavaim-i nakdiyye, varaka-i nakdiyye, nakid kâğıdı, kavaim-i mu'tebere, kaime-i nakdiyye gibi muhtelif isimlerle geçen kâğıt para, bir çeşit iç borçlanma olan ve 1775'ten beri Osmanlı maliyesinde kullanılan esham sisteminin biraz geliştirilmesiyle ortaya çıktı. *Esham*, pay ve hisse anlamına gelen *sehm* kelimesinin çoğuludur" (Akyıldız vd., 2008). Malî bunalımın aşılabilmesi için, 1840 yılında belirli bir faiz karşılığında tasarruf sahiplerinin ellerindeki fonları hazineye transfer etme amacıyla, esham kavaimi çıkarılması kararlaştırılmıştır (Morawitz, 1978: 18). Mehmet Genç(2000: 191)'in aktarımına göre; "Rusya'yla yapılan savaşın (1768-1774) arkasından imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile 1775'te Rusya'ya, bütçenin yıllık nakdî gelirinin yaklaşık yarısına tekabül eden 7.500.000 kuruşluk bir tazminat ödeme mecburiyetiyle karşı karşıya gelindi. Devlet, kısa sürede büyük meblağları sağlayacak şekilde malikâne sisteminin bazı unsurlarını değiştirerek sınırlarını zorlamaktan başka çare bula-

landığını, borç alırken ödediği faizlerin de arttığını gösteriyor. Savaş yıllarında sadece esham kavaimi ihracı[17] ile elde edilen fonların yeterli olmayışı, iç borçlanma ihtiyacı yaratmıştır. İç borçlanmadaki ilk örnek ise, 1788'de Cezayirli Hasan Paşa'dan istenen 600.000 kuruşluk borçtur. Bunu takiben sarraflardan da çok kısa süreli borçlar alınmıştır. Daha sonra zenginlerin devlete borç vermesi, fetva ile duyurulmuş ve yaygınlaşmasına çalışılmıştır (Cezar, 1986: 136). Savaşlar, bir yandan devletin kaynak yaratma gereksinimini artırmasına rağmen diğer yandan da halkın olağanüstü önlemleri kabul etme eğilimini yükseltiyordu. Bu nedenle, ek gelir bulma ihtiyacı arttıkça, devlet kutsal savaş temalarını gündeme getiriyordu. Piyasaya sürdüğü düşük standartlı sikkelere veya hazine kâğıtlarına *cihadiye* adı verilerek, bunların halk tarafından daha kolay kabul edilmesine/benimsenmesine çalışılıyordu (Pamuk, 2011: 173).

18. yüzyılın sonlarına kıyasla 16. yüzyılda Osmanlı Devleti çok daha güçlü bir konumdaydı. Bu farka rağmen, 16. yüzyılın sonlarına doğru çıkan uzun ve yorucu savaşlar başta malî olmak üzere, iktisadî ve toplumsal bunalımları beraberinde getiriyordu. Süregiden savaşlarla tarımsal toprakların ve maden ocakları gibi çeşitli işletmelerin savaş alanı içerisinde kalması, savaşların imparatorluğun

madı. Esham sistemi malikâne sisteminin devamı ve değişik bir şekli olarak, bu sınırları aşmaya imkân veren bir metot gibi düşünüldü ve uygulamaya koyuldu."

[17] Parvus Efendi'ye göre, kaimeler uluslararası ticaret işlemlerinde kullanılacak araçlardan olmadığından ve ancak iç borçların ödenmesinde kullanılabildiklerinden, bunların çıkarılması ticarette karışıklıklara yol açmış, ticarî yaşam üzerine ağır bir yük yüklediği gibi, devletin itibarını da zedelemiştir (Parvus, 2005: 32-3; Velay, 1978: 72). Kâğıt para ile tahvil arası niteliğe sahip olan, ilk çıkarıldığında bütçe üzerinde olumlu etkileri olacağı sanılan *kaime*, ekonomide enflasyonist etki yaratmıştır.

bütçesi üzerinde ağır bir yük oluşturmasına yol açmıştı (Tabakoğlu, 1985: 208). Savaşın yarattığı ortam, hem asker sayısının artmasına hem de savaş esnasında gelir düzeyi düşen halkın, devletten iş talep etmesine neden olmuş, devlet kadrolarının şişmesine yol açmıştır. Öte yandan kaybedilen topraklardaki devlet çalışanlarının maaşlarının kesilememesi cari harcamaları artırırken, askerlerin vergiden muaf tutulmaları da vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 212). Uzun süren ve birbirini takip eden savaşlar sonucunda emek hem nitelik, hem de nicelik olarak azaldığından, üretim düşmüş, bu da vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır (Yılmaz, 2002: 188). Ayrıca savaş teknolojisinde ortaya çıkan gelişmeler sürekli maaş alan ve ateşli silahlara çok daha fazla ihtiyaç duyan merkez ordularının önemini artırmıştı. Bu eğilim hem Osmanlı maliyesine ciddi bir yük getirmiş, hem de devlet gelirlerinin çok daha büyük bir bölümünün para olarak merkezde toplanması zorunluluğunu yaratmış ve tımar düzeninin çözülüşüne giden yolu açmıştır (Pamuk, 2011: 146). Bu gibi sebeplere bağlı olarak da merkezî yönetimin taşrada giderek güçsüzleşmesi nedeniyle bir iktidar boşluğu oluşmuştu. Böylelikle merkezî yönetim, merkezden taşrayı yeterince bilmeyen görevliler atamak yerine, yerel koşulları iyi bilen, yerel kökenleri güçlü toplumsal kesimlerin arayışına girişmek zorunda kaldı. Merkezî yönetim, bu sayede düzenli bir şekilde toplayamadığı vergileri ve ordu için gerekli olan askeri sağlamayı ümit ediyordu (Pamuk, 2011: 141-2).

17. ve 18. yüzyıllarda uzun süren ve çoğunlukla yenilgilerle neticelenen savaşlar, merkezî yönetimin maliyesinde çok büyük sıkıntılar oluşturmaya başladı. Bunun yanı sıra, değindiğimiz üzere, taşradaki eski etkinliğini de yitirmeye başlayınca, daha önceden olduğu gibi merkezî yönetim, ya doğrudan ya da tımar düzeni aracılığıyla el

koyduğu tarımsal *artık ürünü*[18] taşradaki güçlü yerel unsurlarla, özellikle ayanlarla paylaşmak zorunda kalıyordu (Pamuk, 2011: 146). Böylece Osmanlı maliyesi adına giderler eskiye göre artarken, gelirler çok daha fazla oranda azalma göstermişti.

17. yüzyılda özellikle ayanların, nüfuzlarını artırmalarında ve ayan olarak yükselmelerindeki en önemli aşama, kendilerine belirli bir bölgede ya da sancakta devlet adına vergi toplama yetkilerini veren mütesellimlik[19] mevkiini ele geçirmeleri olmuştur. Böylelikle tarımsal üreticilerden, kentlerdeki loncalardan, ticaretten ve diğer kaynaklardan toplanan vergilerin bir bölümü başkente gönderiliyor, önemli bir bölümü ise ayanın elinde kalıyordu (Pamuk, 2011: 143). 18. yüzyıla gelindiğinde ise herhangi bir sancakta kimin mütesellim olacağına artık merkezî yönetim ya da vali değil, yerel ayan kendi arasında karar veriyor, tercih edilen kişi resmî atamayı yapacak olan devlet temsilcilerine bildiriliyordu (Pamuk, 2011: 142-3). Ayanların kendi aralarından belirledikleri birinin merkezî yönetim ya da vali tarafından atanması seçimle iş başına gelme adına olumlu bir uygulama olarak görünse de, ayanları seçecek olanların kim oldukları ya da o yörenin seçme hakkı haiz olanları tarafından mı seçildiği bilinmediğine göre, her halükârda en azından o günkü şartlar içinde Osmanlı Devleti ve yerel halk adına daha sonrası için olumsuz sonuçlar ortaya çıkaracağı muhtemeldi. Böylece, merkezî yönetimin gücünün azalmasından sonra taşrada ortaya çıkan iktidar boşluğu doldurulmuş, merkezî yönetime kar-

[18] Donald Quataert(İnalcık ve Quataert, 2006: 972)'e göre, hükûmet geçimi ziraattan olan bir imparatorluğun ziraî üretim fazlasına hiçbir zaman doğrudan doğruya el koy(a)madı.

[19] Tanzimat'tan evvel vali ve mutasarrıfların uhdelerinde bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilen kimseler. Vergi tahsildarı. Bunlara, özellikle Balkanlar'da "voyvoda" da denirdi (Devellioğlu, 2012).

şı yeni ve güçlü bir iktidar odağı meydana gelmişti. Yanı sıra 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan ve ağır kayıplara yol açan savaşlar, merkezî yönetimi daha da zayıf hale getirince, Anadolu ve Rumeli'nin pek çok bölgesindeki ayan, özerkliklerini hatta bağımsızlıklarını ilan etmeye başladı. Manisa'da Karaosmanoğulları, İzmir'de Kâtipzadeler, Ankara'da Müderriszadeler ve Nakkaşzadeler, Yozgat'ta Çapanzadeler, Kayseri'de Kalaycıoğulları, Emirağazadeler ve Zennecizadeler, Konya'da Gafarzadeler ve Mühürzadeler, Trabzon'da Tuzcuoğulları taşrada güçlerini artıran ayan ailelerinin başında gelmekteydiler (Pamuk, 2011: 144). Ayanın gücü, 19. yüzyılın başlarında doruk noktaya ulaştı. Bunun teminatı ise, 1808 yılında ayan ile merkezî yönetim arasında imzalanan Sened-i İttifak belgesi neticesinde, ayanın merkezî yönetime bağlılığını yinelemesi ve merkezî yönetimin de ayanın taşradaki ve Osmanlı toplumundaki gücünü ve yerini yazılı olarak tanımasıydı. Böylece merkezî yönetim, Sened-i İttifak ile kendi gücünün sınırlarını da kabullenmiş oluyordu (Pamuk, 2011: 145).

15. ve 16. yüzyıllarda görüldüğü üzere, Osmanlı toplumunun önemli özelliklerinden biri olan devletin özel mülkiyete ve özel ellerde servet ve sermaye birikimine getirdiği sınırlar (Pamuk, 2011: 83), Osmanlı Devleti'nin kaynak ihtiyacını sağlamak için uygulamaya koyduğu müsaderenin öncelikli sebebini oluşturan toplumsal gelir adaletini/dengesini sağlamak endişesinden ileri geliyordu. Ancak malî durumun kötüleşmesiyle birlikte müsadere yöntemi ihtiyaç neticesinde uygulanan bir yaptırım haline dönüşmüştür. Müsadere ile oluşturulan servetlere, memurun ölümü veya görevinden ayrılması üzerine, devlet el koyabiliyordu. Böylece bir yaşam boyunca hızla biriktirilen servetler, aynı hızla yok olabiliyordu. Bu durum serveti elinde bulundurup müsadere ile yitiren için olumsuzluk

teşkil etse de toplum içerisinde iktisadî adaletin tesis edilmesinde ve sınıflar arası farklılaşmanın dengelenmesinde çok büyük bir işlev görüyordu. Böylece devletin müsadere uygulamalarından en çok etkilenen kesim askerî sınıf, bir başka deyişle devlet görevlileriydi. Yanı sıra tüccarların ve tefecilerin ellerinde biriken servetler de müsadereye uğrayabiliyordu (Pamuk, 2011: 83).

Malî bunalımdan kurtulmak adına öncelikli olarak ülke içinde, vergiler üzerinde yaptığı yeni düzenlemeler, para tağşişleri ve müsadere gibi yaptırımlarla kurtuluş yolları bulmaya çalışan Osmanlı Devleti, özellikle Kırım Savaşı (1853-56)[20] ile daha da vahim bir hale dönüşen malî bunalımın dış borç alarak üstesinden gelmeye çalıştı. Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borç tahvilleri Londra, Paris, Viyana ve Frankfurt gibi borsalarda satışa çıkarıldı (Pamuk, 2011: 230). Alınan dış borçların da, borcu veren devlet lehine bir karşılığı söz konusuydu. Parvus Efendi (1912g: 23-6)'ye göre, Osmanlı Devleti, çok daha önceden borç almalıydı. Parvus Efendi'nin borç alma noktasında üzerinde durduğu husus, *yatırım amaçlı borç alma* şekliydi. Osmanlı Devleti, malî bunalımının zirve noktalara ulaştığı 19. yüzyılın son dönemlerinde tebaasının temel ihtiyaçlarını karşılamak için *tüketim amaçlı borçlar almak* zorunda kalmaktaydı. Çünkü borç alınan koşul, Osmanlı Devleti için olmazsa olmaz koşullardan biri olan savaş haliydi. Borcu verecek olan ise Avrupa, yani Batılı devletlerdi ve bu noktadan sonra Avrupalı devletler tarafından verilen borçların, ağır karşılıklar içeren hükümlerden oluşması kaçınılmazdı. Böylelikle, Parvus Efendi, faiz ödemelerini o günkü ekonomik yaklaşıma göre normal karşıladığını, ancak Osmanlı Devleti'nin borçlarının çok ağır şartlarda kararlaştırıldığını söylemektedir. Bunun sonucunda da

[20](http://www.tsk.tr/8_tarihten_kesitler/8_4_turk_tarihinde_onemli_gunler/kirim_savasi/kirim_savasi.htm, erişim tarihi: 08.01.2013).

Parvus Efendi(1912c: 23-6)'ye göre, Osmanlı Devleti'nin bazı borçlarına yüzde on üç gibi yüksek oranlarda faiz ödemesi, nihayetinde iflasla karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Devleti için ise durum; savaş sonrası çok ağır şartlar altında alınan borçlar neticesinde Avrupa'nın, kontrol ve imtiyaz hakkı elde etmesiyle beraber birçok şey de talep etmesiydi. Parvus Efendi(1912g: 23-6)'nin iddiasına göre, Osmanlı Devleti savaş kazansa dahi, malî geleceğini muhafaza edemediği takdirde, Osmanlı Devleti'nin kazandığı savaş kuru bir galibiyetten başka bir şey olmayacaktır. Bu hususta örnek olarak Kırım Savaşı verilebilir. Savaşta Osmanlı Devleti, müttefikleri olan Fransa, Birleşik Krallık (İngiltere) ve Sardinya Krallığı ile birlikte galip gelmesine rağmen memlekette büyük oranda maddî hasar meydana gelmiştir. Böylece o zamana kadar ciddi bir malî sıkıntı içerisinde olmayan Osmanlı Devleti, ilk defa 1854 yılında dış borç almış (Yılmaz, 2002: 187) ve denilebilir ki, devlet işte o zamandan itibaren ciddi şekilde seri bir dış borçlanmayla karşı karşıya kalmıştır. Borçlanmanın en önemli, ancak olumsuz yönü ise, teminat göstermenin gerekliliğidir. Bu hususta Parvus Efendi (1912g: 23-6)'ye göre Osmanlı Devleti, borç alırken olabildiğince daha az teminatla borç alma yoluna gitmelidir. Zaten Düyûn-ı Umumiye'nin, uzun zamandan beri gelirinin çok fazla artmasıyla o günler için Osmanlı Devleti'nin borcunu ödeme aczine düşmesi halinde kontrolünde bulundurduğu "ihtiyat akçası"na artık sahip olması gerekmemektedir. Parvus Efendi(1912c: 263)'nin aktardığı bilgilere göre;

> "Osmanlı Devleti 1876 senesi, yani borçların ödenmesine aciz kaldığı zaman, öyle bir halde bulunuyordu ki, kendisinin borçları için ayrılan sermayesi ve faizleri için tahsis edilen miktar, yıllık on dört milyon Osmanlı lirasına denk düşmekteydi.

Hâlbuki devletin bütün geliri ancak yirmi milyon Osmanlı lirası kadardı."[21]

Parvus Efendi'ye göre bu olumsuz tablonun mimarı Avrupa maliyesinin karar vericileridir. Borçların büyük çoğunluğunun ödenmesi için Kırım Savaşı'ndan sonra, takriben 1859 senesinin sonu 1860 senesinin başı itibariyle anlaşılmıştır.[22] Osmanlı Devleti'nin alacaklıları, 1881 senesi ilan edilen Muharrem Fermanı (Kararnamesi)'ndan[23] sonra Osmanlı Devleti'nden 141.505.309 lira talep etmekteydi, yanı sıra senelik faiz olarak da 2.991.344 lira faiz ödemesi yapılması gerekiyordu (Parvus, 1912c: 262-5). Yine bu ferman neticesinde alacaklılar, devletin gelirlerinin bir kısmını kendi hüküm ve himayeleri altına almışlardı. Bu vesileyle Düyûn-ı Umumiye İdaresi adıyla "devlet içinde devlet" olarak nitelendirilebilecek uluslararası bir

[21] İsmail Hüsrev Tökin'e göre ise, "akdedilen istikrazlar memleket iktisadîyatının ıslahı, Türk vatanının imarı yolunda değil, devletin bütçe açıklarını kapamaya tahsis olunmuştu. Bu borçlar Türk müstahsilinin omuzunda daima ağır ve taşınamaz bir yük olarak kalmış ve Türk köylüsü bütün kazancını borçların ödenmesi için devlete bırakarak refah yüzü görmemiş daima asgari hayat seviyesinin aşağısında bir hayat sürmüştü. Türk köylüsü, Avrupa bankaları hesabına köleleşmiş, Osmanlı Devleti de Türk köylüsünün istismar edilmesine tavassut eden bir jandarma hükûmeti vaziyetine düşmüştü" (Tökin, 1934: 130-1).

[22] Parvus Efendi(1912c: 264)'ye göre, Kırım ve Osmanlı Rus Savaşları neticesinde Osmanlı Devleti'nin, demiryollarına olan ihtiyacı daha da fazla artış göstermiştir. Demiryollarının yapımı için gerekli olan teminat dahi, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin varlığı ve iktisadî kontrolü sebebiyle Osmanlı Devleti tarafından karşılanamıyordu.

[23] Fermanın, hicrî Muharrem ayı içinde yayınlanmasından dolayı bu ismi aldığı düşünülebilir. Osmanlı hükûmeti borçlarını ödeyemeyecek hale gelerek iflas etmiş olmasından ötürü borçlarını düzenlemek amacıyla 1881'de "Muharrem Fermanı" adı ile bir kararname çıkardı. Bu kararname ile alacaklı konumunda olan Avrupalı devletler tarafından kurulmuş ve üyeleri seçilmiş bir idare meclisi bulunan "Düyûn-ı Umumiye İdaresi" ismi ile bir idare oluşturuldu (Tökin, 1934: 127-8).

kurum oluşturuldu. Kuruluşundan ortadan kaldırılışına kadar Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Avrupa'nın kontrolünde sadece iktisadî meseleler üzerinde değil, bunlar dolayısıyla siyasi kontrol oluşturma maksadıyla Osmanlı Devleti aleyhine tesis edilen bir kurumdu.

Bu aleyhte tutum neticesinde Osmanlı Devleti, gelişme çabalarının hepsinde Avrupa engeliyle karşılaşmakta, bu sebeplerden ötürü, kangren hale gelmiş olan bütçe açıklarını kapamak için sürekli borç antlaşmaları yapmak mecburiyetinde kalmaktaydı. Parvus Efendi, ellerinde borç tahvili bulunan asıl alacaklıların borçların ödenmesinde ilk elden menfaat sahibi olmadıklarını ileri sürer. Bu hususta menfaat elde edenlerin, bahsi geçen tahvilleri alıp satan ve kâr elde edip Osmanlı Devleti üzerinde malî ve siyasi nüfuzlarını artıran yabancı bankalar olduğunu söyler. Sonuç olarak Avrupa malî karar vericilerinin asıl amacı, Osmanlı Devleti'nin daima malî tahakküm altında kalması, Avrupa'dan yeni teminatlar ile yeni borçlar için anlaşmalara mecbur edilmesiydi (Parvus, 1912c: 262-5).

Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin malî açıdan gelişiminin engellendiği bir duruma geldiğini belirtir. Ona göre, oluşan borç yükü eski idareden kalmış bir mirastır. Böylece Türkiye, Avrupa bankalarına, zincirlerle esir gibi bağlanmıştır (1912b: 221). Parvus Efendi'ye göre, eğer Avrupa'dan alınan paralar milletin ihtiyaçlarına sarf edilmiş olsaydı, bugün Türkiye için şüphesiz, daha faydalı sonuçlar ortaya çıkabilirdi (Parvus, 1912b: 221);

> "Avrupa'dan istikraz (borç) suretiyle alınan milyonlar, memlekette demiryolları, maarif-i millîye (millî eğitim), ziraat ve sınai uğrunda sarf edilmiş olsa idi, bugün Osmanlı Devleti daha zengin bir halde bulunur ve daha iyi bir bütçeye malîk (sahip) olurdu ki, bu sayede borçların tediyesi (ödemesi) de o kadar bir ağırlık hissettirmezdi. Fakat Avrupa bankalarından istikraz olu-

nan (borç alınan) paralar, ya gayr-i müsmir (faydalı olmayan) işlere sarf edilmiş veyahut doğrudan doğruya israf olunmuştur."

Aynı zamanda Parvus Efendi, borçlu olan devletin sadece Osmanlı Devleti olmadığını, bütün Avrupa devletlerinin borcunun olduğunu söylemektedir. Ona göre, Avrupa'daki borçlanmanın ve borçlara faiz suretiyle ödenen paraların memleket içerisinde dolaşması ve kullanılması söz konusu iken, Osmanlı Devleti, borçlarının çok büyük bir kısmını ülke dışında yaşayan yabancılara ödemek zorunda olduğundan, borca karşılık ödenen paralar hep dışarıya, yani özellikle yabancı bankalara gitmektedir (Parvus, 1912b: 220-3).

Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin uzun vadeli borçlanmaların yanı sıra kısa vadeli borçlanmalar da gerçekleştirdiğini söylemektedir. Bunun özellikle Avrupa bankalarının lehine olduğu aşikârdır. Zira uzun vadeli borçların faizleri yanı sıra kısa vadeli borçlandırmayı sağlayan Avrupa bankaları tekrardan kısa vadeli borçlar için faiz uygulamaktaydılar. Bu tabii ki, Osmanlı ekonomisinde ciddi zararlar meydana getirmekteydi. Fakat Osmanlı Devleti, kısa vadeli faizli borç almak yerine karşılıksız para basmayı (ka'ime ihracı) tercih etmemiştir.[24] Aslında bir yö-

[24] Osmanlı Devleti'nde, kâğıt paraya geçilmeden önce tedavüldeki para, esas olarak madenî para (akçe) idi. 16. yüzyılda malî bunalım yaşamaya başlayan devlet, çözümü para tağşişi yapmakta buldu. Tağşiş yöntemi, piyasadan madenî paraların toplanıp madde değerleri düşürülerek tekrar piyasaya sürülmek üzere yeniden basılması anlamına geliyordu (Pamuk, 2011: 120, 173). Ancak Parvus Efendi(1912d: 284-7)'nin sözünü ettiği, para basmanın tercih edilmemesi hususu kâğıt para (banknot) için geçerli olmakla birlikte, malî bunalımın üstesinden gelebilme gücü açısından Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıla kıyasla 18. yüzyılda çok daha zayıf bir hal almasından dolayı kritik hususlarda karar verme mekanizmaları işlevsel değildi ve lehine işlememekteydi. Asıl olarak gözden kaçırılmaması gereken husus ise, Osmanlı Devleti'nin, Osmanlı Bankası'nın kurulmasıyla birlikte, imparatorluk için-

nüyle de Osmanlı Devleti istese de para basamamaktadır. Parvus Efendi'nin aktardığı üzere; *"Banknot çıkarmak yalnız Osmanlı Bankası'na*[25] *ait bir hak olup Osmanlı Devleti bu haktan mahrumdur."* Neticesinde Osmanlı Devleti, çaresiz, faizleri uzun vadeli borçlarınkinden daha fazla olan kısa

---

de kâğıt para basma yetkisini Osmanlı Bankası'na vermesi, böylece bağımsız para politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiş olmasıydı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden kısa bir süre sonra 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı patlak verince, Osmanlı Bankası, bu savaş süresince merkezî yönetime borç vermeyi reddetmiştir. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti, Osmanlı Bankası'na verdiği para basma yetkisini göz ardı ederek, savaş süresince kâğıt para basımına girişmiştir (Pamuk, 2011: 235).

[25] 1863 yılında İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından eşit paylarla kurulan Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmanî-i Şahane), para basmak da dâhil olmak üzere, pek çok konuda Osmanlı Devleti'nde merkez bankası gibi işlev görmüştür. Bu nedenle Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'yle birlikte maliye ve ekonomi üzerindeki yabancı sermaye denetimini simgeleyen ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Osmanlı Bankası'nın kurulmasını sağlayan en önemli nedenlerin başında merkezî yönetimin malî sıkıntılarına çözüm bulma arayışlarına karşılık, Avrupa sermayesinin dış ticaretin gelişmesini sağlayacak parasal istikrar ortamı yaratma isteği geliyordu. Osmanlı Bankası, tütün rejisinin kurucuları arasında yer alarak, yabancı sermaye yatırımlarına ortak olarak katılmış ve imparatorluk içinde yabancı sermayenin çıkarlarının ve özellikle Fransız sermayesinin çıkarlarının etkili bir savunucusu haline gelerek kuruluşunun amaçlarını yerine getirmiştir. Daha da önemlisi, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'yle birlikte Osmanlı ekonomisi ve maliyesinin Avrupa sermayesi tarafından denetimi ve idare edilmesinde de etkin rol oynamıştır (Pamuk, 2011: 234-5). Parvus Efendi'nin kaleme aldığı yazıları çerçevesinde görülebildiği üzere, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri ve somut etkileri/yaptırımları olan başta İngiltere ve Fransa'nın politikalarına, dolayısıyla kurdukları ve yönettikleri kurumlara (Düyûn-ı Umumiye, Osmanlı Bankası) mantıklı sebepler bularak eleştiriler yapması rahatlıkla farkedilebilmektedir. Parvus Efendi'nin birkaç yazısında (1914d) dillendirdiği üzere, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya yanında yer almasına yönelik yaptığı izahlar da bariz bir biçimde Alman yanlısı bir paradigmayla yazılar kaleme aldığını kanıtlamaktadır.

vadeli borçlara muhtaç olarak yaşayacak hale gelmiştir (Parvus, 1912d: 284-7).

Diğer taraftan, Osmanlı hükûmeti elzem ihtiyaçları için paraya muhtaç bulunduğu bir zamanda Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin paralarıyla Rus, İtalyan ve hatta Japon eshamı satın alıyordu. Osmanlı Devleti de borçlarını ödeyebilmek için yeniden yeniye borçlar almaya mecbur oluyor ve Avrupalılar da bu fırsatlardan istifade ederek Osmanlı Devleti'ni yeni teminatlarla kontrol altına almaya çalışıyordu (Parvus, 1912d: 285).

Parvus Efendi(1912f: 317-8)'ye göre ise bu olumsuz durumu olumlu bir hale dönüştürmek ne kadar imkânsız gözükse de bu durumdan kurtulmak için çare yok değildir. Geçmiş, geçmişte kalmıştır ve hâlâ Osmanlı Devleti, güzel malî bir geleceğe nail olabilir. Ona göre parlak bir malî geleceğin gerçekleştirilebilmesi için elzem olan yeni bir tahvil (dönüştürme) ve tevhid-i düyûn (borçların tek kalemde toplanması) yapılmasıdır. Yani, Osmanlı Devleti'nin var olan borçlarının o günün şartları çerçevesinde, bugünkü anlamıyla yeniden yapılandırılması ve tek bir çatı altında birleştirilmesinin sağlanmasıdır. Bu minvalde devlet borçlarının düzenlenmesinde bazı hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Her şeyden önce devletin, malî itibarını yükseltmek için yeni borçlanmaları düşünmenin doğru ve gerekli bir çözüm yolu olmayıp eski borçların bağlı bulundukları şartların değiştirilmesi ve olabildiğince hafifletilmesine çalışılması gerekmektedir.

Diğer yönüyle, Parvus Efendi(1912f: 317-8)'ye göre, alacaklıların alakadar oldukları husus, borçların ödenip bitmesi değildir. Sermayeleri için faiz alabilmektir. Bir nevi paralarını işletmek, paradan para kazanabilmektir. Bu doğrultuda, Osmanlı piyango biletlerinin amortismanları da dâhil olmak üzere, birleştirilecek (tevhid) borçların bilinenlerin fevkalade surette itfası (ödenmesi) usulü orta-

dan kaldırılmalıdır. Böylelikle basit bir hesap neticesinde beş yüz bin liralık bir meblağ Osmanlı Devleti için serbest kalacaktır. Borçların bilinenlerin üstünde ödenmesinden vazgeçilmesi, Düyûn-ı Umumiye'nin özellikle tuz ve gümrük rüsumlarından elde ettiği yüzde yirmi beşlik miktarın ortadan kaldırılmasıyla devlet hazinesine daha fazla miktarda para girecek ve bu suretle hükûmetin eli malî açıdan daha serbest kalacaktır (Parvus, 1912f: 317-8). Aynı zamanda bir taraftan bütün borçların toplamı belirlenmeli ve diğer taraftan da bu borçlara karşılık olarak verilen/gösterilen teminatlar topluca hesaplanmalıdır. Şart ve teminatları çeşitli hallerde bulunan borçlar yerine, ortak ve tek bir borç kaleminde anlaşılabilir. Tevhid-i Düyûn (borçların tek kalemde toplanması) dedikleri yöntem de budur. Parvus Efendi(1912f: 317-8)'ye göre bu yöntemin en iyi yanı, yeni borç senetleri ile elde edilecek para ile eski borçları tamamen ödeyebilmektir.

O dönemde Balkan bölgesinde üç aylık moratoryum (*tecil-i düyûn/borçların ertelenmesi*) ilan edilmişti. Buna göre, borçlularla alacaklılar arasında bir anlaşma yapılarak borçların vadesinin uzatılması gerçekleştirilmişti. Fakat moratoryum Anadolu'da gerçekleştirilmeyince her şey Avrupa maliyesinin keyfiyetine kalmış ve bu suretle esnaf ve tüccar, banka ve faizcilerin tahakkümü altına daha fazla girmişti. Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'dan alacak parası olan Osmanlı esnaf ve tüccarı, buralarda moratoryum ilan edilmiş olması sebebiyle, alacaklarını temin edememiş, fakat kendi memleketinde moratoryum ilan edilmediğinden yabancılara olan borçlarını ödemek zorunda kalmıştı. Bu şartlar altında, savaş sonrası barış ortamında dahi Osmanlı esnaf, tacir ve sanatkârı büyük faizler ödemek durumunda kalacaklardır. Ayrıca Parvus Efendi(1912i: 88-90)'ye göre bahsedilen borçlar, devletin borçları yanında çok küçük kalmaktaydı. Anadolu'nun

Rumeli'de yapılan bütün borçların ağırlığını yüklenmesi gibi bir tehlike mevcut gözükmekte ve sonuç olarak Türkiye'nin kendi malî geleceğini riske sokması da söz konusu olabilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin ödemekle yükümlü olduğu borçlarını çok ağır koşullar yerine tahvil, tevhid-i düyûn, moratoryum vb. yöntemlerle ıslah edip ödemesiyle Parvus Efendi'nin öngörüsüne göre, bir taraftan alacaklılar, alacaklarını teminat altına almış olacaklar, diğer taraftan da Osmanlı Devleti malî olarak geleceğini görebilecek hale gelip aynı zamanda her sene alacaklılarına bir milyon lira daha az ödemiş olacaktır. Parvus Efendi, söylediği şeylerin sadece bir temenniden ibaret olmayıp gerçekleştirilmesi mümkün ve zorunlu olan ıslahatlardan olduğunu belirtmekte, yanı sıra memleketteki dış kargaşaların azaldığı derecede hükûmetin belli bir istikamet üzere hareket ederek Avrupa borsalarından da faydalanıp daha çabuk gelişim sağlayabileceğini söylemektedir (Parvus, 1912f: 317-8).

Fetihlerin durması, savaş gelirlerinin azalıp giderlerinin artması, merkezî yönetime aktarılamayan vergi gelirleri, üretim düşüşü ve çeşitli ayaklanmalar ile artan bütçe açıkları, "1841'de 4.163.000 kuruşa, 1847'de 15.263.404 kuruşa, 1848'de 38.586.642 kuruşa ve 1849'da da 88.998.000 kuruşa yükselmiştir" (Güran, 1998: 82). Yanı sıra, merkezî yönetimin gücünün çok sınırlı kaldığı 17. ve 18. yüzyıllarda, vergi gelirlerinin çok büyük bir kısmının taşradaki ayan ve diğer yerel güçlerin elinde kalmasıyla, imparatorluk ölçeğindeki yıllık üretim ve gelirin (ulusal hasılanın) sadece yüzde üçü merkezî yönetimin kasasına giriyordu (Pamuk, 2011: 230). 19. yüzyılda ise, kötü durum yerini Osmanlı Devleti için lehte gelişmelere bıraktı. Ancak vergi gelirlerinin artması, Osmanlı maliyesini, içinde bulunduğu bunalımdan çıkarmaya yetmedi. Bu nedenle

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl boyunca da ek kaynak arayışına devam etmek zorunda kaldı.

Netice itibariyle, Kırım Savaşı'yla başlayan dış borçlanma[26] serüveninde borçlarını ödeyemez duruma geldiğini açıkladığı 1876 yılına kadar olan süreçte Osmanlı Devleti, Parvus Efendi(1912b: 221; 1912c: 262-5)'nin de ısrarla üzerinde durduğu üzere, çok elverişsiz koşullarda ve diğer ülkelerin ödedikleri faizlerden çok daha yüksek oranlı faizlerle, çok büyük meblağlarda borç para almak zorunda kaldı.[27] Osmanlı Devleti, bu kaynakları ülke içi ekonomiyi canlandıracak ve gelirlerini artıracak ileriye dönük yatırımlarda değerlendir(e)meyerek daha çok cari harcamalarda kullanmayı uygun gördü (Pamuk, 2011: 230-1). Böylece aldığı borç paralarla borçlarını ödeyebileceği yeni kaynak üretemeyen Osmanlı Devleti, var olan borçların anaparaları ve faizleri için yeni borçlar bulmak zorunda kaldı. Parvus Efendi(1912g: 23-6)'nin aktardığı gibi, Osmanlı Devleti, borç para ararken, diğer taraftan Avrupalı bankalar ve spekülasyoncular için bu durum yeni ve kolay kazanç anlamına geliyordu. 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin dış borçları 200 milyon sterline yakındı. Yanı sıra anapara ve faiz ödemeleri de yılda 11 milyon sterlini bulmaktaydı. Buna karşılık aynı yıllarda Osmanlı maliyesinin tüm gelirleri 18 milyon sterlin civarlarındaydı (Pamuk, 2011: 231).[28] Aynı zamanda 1873 yılın-

[26] İsmail Hüsrev Tökin'e göre, ilk borç 1854 senesinde hem ıslahat, hem de Kırım Savaşı masraflarına karşılık olmak üzere Londra'daki Palmers Bankası'ndan alınmıştır (Tökin, 1934: 126).

[27] Parvus Efendi(1912g: 23-6)'ye göre, Osmanlı Devleti'nin bazı borçlarına yüzde on üç gibi yüksek oranlarda faiz ödemesi, nihayetinde iflasla karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiştir.

[28] Şevket Pamuk'un verdiği bilgilerin aksine, başlık içerisinde aktardığımız üzere, Parvus Efendi'nin 1876 senesine ilişkin Osmanlı malî durumuyla alakalı verdiği bilgi ise şöyledir; "Osmanlı Devleti 1876 senesi, yani borçların ödenmesine aciz kaldığı zaman, öyle bir halde

daki borsa krizi sebebiyle borçları olup da ödeyememe sıkıntısı yaşayan tek devlet Osmanlı Devleti değildi (Pamuk, 2011: 231).[29] Giderek borç kıskacına maruz kalan Osmanlı Devleti, sadece malî olarak değil, siyasi olarak da kritik zamanlarda karar alma noktasında Avrupalı malî karar vericilerinin etkisini göz ardı edemeyecek duruma geldi. Nitekim Osmanlı borçlarının yönetimi için 1881 yılında kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin artan bir biçimde 16. yüzyıldan itibaren yaşadığı malî bunalımın bir sonucu ve varış noktası olmaktaydı.

bulunuyordu ki, kendisinin borçları için ayrılan sermayesi ve faizleri için tahsis edilen miktar, yıllık on dört milyon Osmanlı lirasına denk düşmekteydi. Hâlbuki devletin bütün geliri ancak yirmi milyon Osmanlı lirası kadardı" (Parvus, 1912c: 263).

[29] Parvus Efendi, borçlu olan devletin sadece Osmanlı Devleti'nin olmadığını, bütün Avrupa devletlerinin borcunun olduğunu belirtmektedir (Parvus, 1912b: 220-3).

2.4. Osmanlı İmparatorluğu ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi

Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesinden sonra başlayan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle Avrupalı devletlerle Osmanlı Devleti arasında kesintiye uğrayan borç görüşmeleri, Hicrî takvime göre, Muharrem (1881 yılı Aralık) ayında imzalanan Muharrem Fermanı ile Osmanlı Devleti'nin ödemesi gereken dış borçları belli bir oranda indiriliyor[30] ve ödeme koşulları yeniden düzenleniyordu (Pamuk, 2011: 231-2). Borçların ödenmesinde gerçekleştirilen böyle bir esneklik karşısında Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve aslında devletin direkt olarak alması gereken vergi gelirlerinin bir bölümünü yabancı alacaklılar adına toplayıp Avrupa'ya aktaracak yeni bir örgütün kurulmasına razı oluyordu.[31] Os-

[30] İsmail Hüsrev Tökin(1934: 128)'e göre; "Hususî teminatı haiz olan istikrazlar (borçlar) (1854, 1855, 1877) hariç olmak üzere Osmanlı hükûmetinin borçları takriben yarıya indirildi."

[31] Bab-ı Âli'nin Avrupa ekonomisine katılmak fikri değişmedi. Birincisi Bab-ı Âli'nin 1881'de borçların ödenmesini yeni bir programla düzenleyerek bunların ödenebilmesi için Düyûn-ı Umumiye'yi kabulüydü. Bu idarede Avrupalı alacaklılar temsil edileceklerdi. Bu suretle Batı yatırımcılarına itimat sağlanıyordu (İnalcık ve Quataert, 2006: 889). 1881'den sonra Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin tesisi mültezim ayanların vaziyetini tehlikeye soktu; hükûmetle mahalli ayanlar arasındaki münasebet bozuldu. Düyûn-ı Umumiye, hükmü altındaki vergilerin toplanmasını kendi tayin ettiği tahsildarlara devretti (İnalcık ve Quataert, 2006: 973). Diğer yandan, Düyûn-ı Umumiye'nin hazineye bil-

manlı maliyesinin önemli gelir kaynakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, balıkçılıktan ve alkollü içkilerden alınan vergiler, ham ipekten toplanan öşür ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi (Tökin, 1934: 128), Düyûn-ı Umumiye (Genel Borçlar) İdaresi diye adlandırılan ve yabancı alacaklılar tarafından yönetilen bu yeni kuruluşa teslim ediliyordu (Pamuk, 2011: 231-2; Tökin, 1934: 127-8; İnalcık ve Quataert, 2006: 889).

1876 yılında Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını ödeyemez hale gelmesi, akabinde Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması ve Avrupalı malî karar vericiler tarafından Osmanlı maliyesinin vergi kaynaklarının bir bölümü üzerinde ayrıntılı bir denetim oluşturulması ve bu kaynakların gelirlerinin de doğrudan doğruya Avrupalı alacaklı devletlerin kasasına girmesi anlamına geliyordu. Esas ağırlığı taşrada olan Düyûn-ı Umumiye'nin en üst yönetiminde iki yüze yakın Avrupalı çalışmaktaydı.[32] Düyûn-ı Umumiye, kendi denetimine bırakılan vergi kaynaklarını geliştirmek ve vergileri daha etkili bir biçimde toplayabilmek için imparatorluğun yirmiden fazla şehrinde beş binden fazla[33] çalışanıyla geniş bir ağ kurmuştu (Pamuk, 2011: 232).

Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Avrupa malî sermayesi, başta borçları azaltma ve ödeme koşullarındaki esneklik-

---

dirdiği vergi tahsilatıyla daha evvel mültezimlerin bildirdikleri miktar arasındaki fark kabaca ayanların gasp ettikleri fazlalığa tekabül eder (İnalcık ve Quataert, 2006: 974).

[32] "Avrupa sermayedarlarının mümessillerinden müteşekkil olan bu idare [Düyûn-ı Umumiye'nin başında münavebe (nöbetleşe) ile riyaset (başkanlık) vazifesini gören bir İngiliz, bir Fransız reis, bir Alman, bir Avusturyalı, bir İtalyan, bir Osmanlı aza ve bir de Osmanlı Bankası mürahhası (görevli)] vardı; hükûmet içinde hükûmet, maliye nezareti yanında ikinci bir maliye idaresi vaziyetini aldı" (Tökin, 1934: 128).

[33] Parvus Efendi, o gün için idarede dört bin kadar memur çalıştığını söylemektedir (Parvus, 1912c: 264).

leri uygulasa da, bilfiil vergi toplama ve toplanan nakdin değerlendirilmesi ve işletilmesi de göz önüne alındığında, Osmanlı Devleti'ndeki kurumsal temsilcisi olan Düyûn-ı Umumiye İdaresiyle, Osmanlı topraklarında bir banka ya da paradan para kazanmayı amaç edinen bir spekülatör olarak işlev görerek Osmanlı Devleti'ne verilen borçların anaparaları ve faizleriyle birlikte yaklaşık iki katını kendi kasasına aktardı (Pamuk, 2011: 232-3).

Osmanlı Devleti'nin alacaklıları, 1881 yılında ilan edilen Muharrem Fermanı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nden 141.505.309 lira talep etmekteydiler, yanı sıra alacaklılara senelik faiz olarak da 2.991.344 lira da faiz ödemesi yapılması gerekiyordu. Yine bu ferman neticesinde alacaklılar devletin gelirlerinin bir kısmını kendi hüküm ve himayeleri altına almışlardı. Bu vesileyle Düyûn-ı Umumiye İdaresi adıyla "devlet içinde devlet" olarak nitelendirilebilecek uluslararası bir kurum oluşturuldu. Kuruluşundan ortadan kaldırılışına kadar Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Avrupa'nın kontrolünde sadece iktisadî meseleler üzerinde değil, bunlar dolayısıyla siyasi kontrol oluşturma maksadıyla, Osmanlı Devleti aleyhine tesis edilen bir kurumdu (Parvus, 1912c: 262-5).

Parvus Efendi(1912f: 304-5)'ye göre, eski idare (kastettiği İttihat ve Terakki'den önceki idare), memleketin maliyesini harap bir hale getirmiş ve Avrupa maliyesine karşı birçok taahhüt ile kendi kendini bağlamıştı. Hükûmet de her geçen gün masraflarını artırmakta ve bunları karşılamak için sürekli olarak borç anlaşmaları yapmaktaydı. Bu nedenle hükûmet, Düyûn-ı Umumiye ile parasal ilişkiye girmek durumunda kalmıştı. Düyûn-ı Umumiye, özellikle aşar vergilerinin azaltılmasına muhalefet etmekteydi. Parvus Efendi (1912f: 304-5)'ye göre, Düyûn-ı Umumiye'nin yapısına bakıldığında, sınırlanmış ve belirlenmiş bir siyaset takip ettiği görülmektedir. Gelinen nokta itibariyle

sadece borç verip karşılığını almanın değil, yanı sıra daha fazla borç sözleşmesi gerçekleştirip Osmanlı Devleti'ni kendine iktisadî ve siyasi olarak bağlanan bir kazanç kapısı olarak görmekteydi. Osmanlı Devleti'ne karşı oluşturulan bu art niyetli yaklaşım sadece Düyûn-ı Umumiye'ye has bir özellik değildi. Bütün Avrupalı malî karar vericiler, Türkiye'de malî politikaları hep bu yönde gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda o dönem için Meclis-i Mebusan'da kabul edilen tekâlif-i harbiye (savaş vergileri) meselesinde gelirlerin artırılmasında en önemli yeri teşkil etmesi beklenen *tuz rüsumu*ndan (vergisinden) elde edilen gelir, hâlihazırda Düyûn-ı Umumiye tarafından toplanmakta ve 500.000 Osmanlı lirasının borç ve faizlerin ödenmesine mahsus olan kısımları (125.000 Osmanlı lirası) alındıktan sonra kalan kısmın (375.000 Osmanlı lirası) ancak yüzde yetmişi Osmanlı Devleti'ne iade edilmektedir. Bu demek oluyor ki; Osmanlı Devleti, üç yüz yetmiş beş bin lira fazla gelir elde edebilmek için Düyûn-ı Umumiye'ye yüz yirmi beş bin lira vermeye mecbur kalmaktaydı. Sözünü ettiğimiz bu paralar, Parvus Efendi'ye göre, tamamıyla Osmanlı köylüsünden alınmaktaydı. Ona göre, Osmanlı köylüleri o günler için düşkün bir halde bulunmakta ve hem vatanları uğruna açlık çekmekte, hem de canlarını feda etmekteydiler (Parvus, 1912f: 304-5).

Bu vaziyetin düzeltilmesi adına her şeyden önce Osmanlı Devleti'nin meselenin karara bağlanmasından önce, hazine için elde edilecek herhangi bir gelirin tuz rüsumunda olduğu gibi yüzde yetmiş beşinin değil, hepsinin kalması yönünde Düyûn-ı Umumiye ile sözleşme yapması gerekmektedir. Meclis tarafından bu yönde bir karar alınmadığından artık bu durumun Osmanlı maliyesinin lehine değiştirilmesinin çok zor olduğu açıktır. Haliyle Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin keyfî idareleriyle karşı karşıya kalmak muhtemeldir (Parvus, 1912f: 304-5).

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik sıkıntıların içteki en önemli sebeplerinden biri Düyûn-ı Umumiye olmaktaydı. Düyûn-ı Umumiye'nin geliri, kuruluşunun amacı olan Osmanlı Devleti'nin borçlarının düzenlenmesi ve ödenmesini sağlamanın ötesine geçerek, gerekli duyduğu miktardan kat kat fazlalaşmıştır. Bunun en önemli nedeni, Osmanlı Devleti'nin Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne düzenli olarak ödemeye mecbur olduğu faizlerdi. Parvus Efendi'ye göre meselenin asıl dikkat edilecek noktası, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kendi kontrolünde bulunan ihtiyat akçası (tedbir parası/teminat) olan iki milyon liranın büyük bir kısmını yabancılara borç olarak vermiş olmasıdır. 1910 (1325) senesine ait hesaplara göre, adı geçen teminattan 332.200 lira yüzde üç faizle Fransızlara ve 168.080 lira yine yüzde üç faizle Almanlara borç olarak verilmiştir. Hâlbuki Osmanlı hükûmeti aynı zamanda kendisinin aldığı kısa vadeli borçlar (avanslar) için yüzde beş buçuk faiz ödemiştir (Parvus, 1912d: 285). Parvus Efendi, bu tablo karşısında sormaktadır:

> "Ahval bu merkezde olunca yüzde ancak iki buçuk kâr vermekte olan İngiliz eshamını satın almakta mana var mıdır?" (Parvus, 1912d: 285).

Düyûn-ı Umumiye bu durumda bir bankacı ya da tefeci gibi işlev görmektedir. Osmanlı hükûmeti elzem ihtiyaçları için paraya muhtaç bulunduğu bir zamanda Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin paralarıyla Rus, İtalyan ve hatta Japon eshamı satın almaktadır (Parvus, 1912d: 285). Osmanlı Devleti de borçlarını ödeyebilmek için yeniden yeniye borçlar almaya mecbur oluyor ve Avrupalılar da bu fırsatlardan istifade ederek Osmanlı Devleti'ni yeni teminatlarla kontrol altına almaya çalışıyordu. Ayrıca Düyûn-ı Umumiye, Osmanlı Devleti'ne ait bulunan bu paralarla Osmanlı hazine tahvili almayıp 30.065.32 li-

rasını yüzde dört faiz veren Macar Hazine tahvili alımına harcamaktadır. Böylelikle Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı hazine tahvili almayıp yabancı bir ülkenin tahvillerini satın alarak Osmanlı Devleti'nin ödemiş olduğu paraları yine Osmanlı iç ekonomisinde tasarruf etmeyerek dışarıda değerlendirme suretiyle bir nevi bankacılık görevi ifa etmektedir. Düyûn-ı Umumiye'nin Parvus Efendi'nin aktardığı şekli ve 1328 (1910-11) malî yılı itibariyle hakkında verdiği tahvil alım rakamları aşağıdaki gibidir (Parvus, 1912d: 285):

Tablo 1. 1328 (1910-11) Yılı Tahvil Alım Rakamları

Avusturya, Bohemya ve Macaristan Borç Tahvilleri	89.612,32 Osmanlı Lirası
İngiltere Borç Tahvilleri	14.949,36 Osmanlı Lirası
İsviçre Borç Tahvilleri	29.969,21 Osmanlı Lirası
İsveç Borç Tahvilleri	29.921,03 Osmanlı Lirası
İtalya Borç Tahvilleri	54.890,29 Osmanlı Lirası

Sonuçta Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumu her geçen gün kötüye giderken Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin geliri sürekli artmaktaydı. Parvus Efendi, Düyûn-ı Umumiye'nin lehinde gerçekleşen para hareketlerini sayısal verilerle ortaya koymaktadır.

> "1882 ve 1883 senelerinde Düyûn-ı Umumiye'nin gayri safi geliri 2.339.736 Osmanlı Lirasından ibaret iken, 1909 ve 1910 senelerinde bu rakam bir hayli artış göstermiştir" (Parvus, 1912c: 264);

Tablo 2. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Gelirleri (1909-10)

Muharrem Fermanı neticesinde gayri safi gelir	4.543.838 Osmanlı Lirası
Yeni gelir	2.785.419 Osmanlı Lirası
Toplam	7.329.257 Osmanlı Lirası

Bu durumda kurulduğu tarihten itibaren Düyûn-ı Umumiye'nin geliri, üç kattan daha fazla artış göstermiştir.[34] Parvus Efendi(1912c: 264)'ye göre o gün için devletin tüm gelir kontrolü Düyûn-ı Umumiye İdaresi altındaydı. Sadece senelik masrafları 700.000 Osmanlı lirasına tekabül etmekteydi. O gün için idarede dört bin kadar memur çalıştığını söyleyen Parvus Efendi, Avrupa sermayesinin *"elini Türkiye'nin kalbine kadar uzattığını, kalbini pençesinin içine aldığını"* (Parvus, 1912c: 264) belirtmektedir.

Zaten Düyûn-ı Umumiye'nin, uzun zamandan beri gelirinin çok fazla artmasıyla o günler için Osmanlı Devleti'nin borcunu ödeyememe durumuna düşmesi halinde kontrolünde bulundurduğu "ihtiyat akçası"na artık sahip olması gerekmemektedir. Parvus Efendi(1912g: 26)'ye göre yapılması gereken, ihtiyat akçasının Düyûn-ı Umumiye tarafından devlete doğrudan doğruya iadesinin kesinlikle bir an önce talep edilmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus; Düyûn-ı Umumiye'nin, ihtiyat akçası olarak kontrolü altında tuttuğu Osmanlı Devleti'nin parasını adeta bir bankacı ya da tefeci gibi işleterek, paradan para kazanma yoluna gitmesidir. Bu nedenle Osmanlı Devleti, hem sermayeden, hem de faiz gelirinden olmaktadır. Hatta Parvus Efendi(1912g: 26)'nin aktardığına göre, İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açtığı bir zamanda

[34] "Düyûn-ı Umumiye'nin teşekkülü ile bu idareye geçen bütün varidattan Osmanlı hükûmeti beş para bile istifade etmemişti" (Tökin, 1934: 129).

(Trablusgarp), Düyûn-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin kendisine verdiği ihtiyat akçasıyla İtalyan eshamı satın almıştır. Bu eshamı savaşın gerçekleştiği andan bitimine kadar elinde tutmuştur. Bu demek oluyor ki, bugünkü anlamda meseleye yaklaşıldığında Düyûn-ı Umumiye, bir nevi spekülatörlük yapmaktadır. Ayrıca Parvus Efendi(1912g: 26)'nin iddiasına göre;

> "1911 ve 1912 senelerinin muhasebe cetvelleri incelendiğinde İtalyan eshamı için sarf edilmiş olan meblağın 1912 senesi Mart'ının on üçünde ihtiyat akçası cüzdanına kaydedilmemiş olduğu görülür. Bu suretle Düyûn-ı Umumiye İdaresi Osmanlı parasıyla İtalya hükûmetine yardım etmiş olduğu halde Osmanlı hükûmetine para vermemektedir!"

Parvus Efendi, Düyûn-ı Umumiye'nin son senelerde oluşan gelirlerinin fazlalığını rakamlarla vermektedir:

Tablo 3. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Gelirlerinin Fazlalığı

1320 (1905) Senesi	330,101 Osmanlı Lirası
1321 (1906) Senesi	500,181 Osmanlı Lirası
1322 (1907) Senesi	495,834 Osmanlı Lirası
1323 (1908) Senesi	1,151,090 Osmanlı Lirası
1324 (1909) Senesi	1,401,087 Osmanlı Lirası
1325 (1910) Senesi	1,748,923 Osmanlı Lirası
1326 (1911) Senesi	1,908,937 Osmanlı Lirası
1327 (1912) Senesi	1,969,223 Osmanlı Lirası

Bu durum karşısında Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin varlığının muhafaza edilebilmesi ve geleceğinin teminat altına alınabilmesi için gayret sarf etmesi gerekenin

Türk milleti olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu hedefi belirtirken, Türkiye'nin siyasi ve iktisadî olmak üzere iki türlü esaretle karşı karşıya olduğunu söylemektedir. Osmanlı Devleti'nin siyasi olarak kapitülasyonlar, iktisadî olarak ise büyük ölçüde Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından kuşatıldığını belirtmekte ve fail olarak da Avrupa'yı göstermektedir. Bu doğrultuda Parvus Efendi şöyle demektedir;

> "Türkiye, Avrupa sermayesine, Avrupa mamulatına, Avrupa fen ve sanatına muhtaç olduğundan, Avrupa bankalarının, Avrupa büyük sanayiinin iktisadî esareti altına girmiştir. Osmanlı hükûmeti, borç almak (istikraz akdetmek), demiryolu yaptırmak teşebbüsüne girişti mi, derhal Avrupa devletleri iktisadî tefevvuklarından (üstünlük) istifade ederek siyasi nüfuzlarını tevsi etmeye (genişletmeye) çalışırlar." (Parvus, 1912a: 146).

Parvus Efendi(1912d: 284-7)'ye göre, bu aşamadan sonra Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin mevcut hareket alanını genişletmek yerine mümkün olduğu kadar sınırlandırmak gerekmektedir. Burada asıl beceri, bankaları teminat ile kandırıp borç almak değildir. Dikkat edilecek husus, yeni borçlar için hususî teminat vermemektir. Aksi takdirde olur da ayrı teminat verildiği zaman adı geçen/var olan teminatın borç edilecek paradan daha fazla olmamasına dikkat edilmelidir.

Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin "Deutsche Bank" tan alınan yedi milyon liralık borç için teminat olarak İstanbul'un gümrük gelirlerini göstermesini örneklendirmektedir. Burada gümrük gelirleri ile alınan borcun senelik miktar hacmini kıyaslayan Parvus Efendi, Dersaadet Gümrükleri'nden beş seneden beri ortalama olarak elde edilen gelirin 837.000 Osmanlı lirasına karşılık geldiğini, hâlbuki adı geçen borçlanmanın ödenmesi için senelik 320.000 Osmanlı lirasına ihtiyaç olduğunu söyleyerek iki

buçuk kat daha büyük teminat verildiğini belirtmektedir. Parvus Efendi(1912d: 284-7)'ye göre Dersaadet Gümrükleri'nin gelirleri her geçen gün daha fazla artacak ve borç ile teminat arasında meydana gelecek fark Osmanlı Devleti için daha zararlı hale gelecektir. Zira teminattan fazla kalan miktarlar, borçların vaktinden önce ödenmesi adına alıkonarak Osmanlı Devleti büyük gelirden mahrum kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilecektir.

Parvus Efendi, Avrupa ile mücadele edebilmek için yine Avrupa'nın izlediği yöntemlerden faydalanılması gerektiğini belirtmektedir. Fakat bunu yaparken Osmanlı Devleti, bağımsız bir siyaset izleyebilmek için neye ihtiyaç duyduğunu herkesten önce kendisi belirlemelidir. Ona göre, Türkiye asıl muhtaç bulunduğunun neler olduğunu takdir noktasında iktisadî ve malî bilgiden mahrumdur. Osmanlı Devleti, Avrupalıların onu sevk ettikleri yola gözü kapalı olarak gitmektedir:

> "Gerçi ara sıra duruyor, dinleniyor, etrafına bakınıyor, fakat yine gidiyor ve nereye gittiğini de bilmiyor. Artık gözünü açacak, nereye gittiğini anlamaya çalışacak zamandadır..." (Parvus, 1912d: 284-7).

Parvus Efendi, Düyûn-ı Umumiye'nin Osmanlı Devleti aleyhinde geliştirdiği politikaları hatırlatarak en mühim meselenin, Osmanlı Devleti'nin yalnız müttefik Balkan devletleri tarafından mağlup edilmediğini ve bütün hezimetlerin Avrupa diplomasisi ve maliyesi tarafından hazırlandığını belirtmektedir. Bu doğrultuda askerî masrafı karşılamak için harp vergisi çıkarılmıştı. Bu vergi eski vergiler gibi yine halka yansıtılmıştı ve sonuç olarak büyük bir çoğunluğu da Düyûn-ı Umumiye kasasına girmişti. Parvus Efendi'nin iddiasına göre, Maliye Bakanlığı'nın veznesinde küçük ihtiyaçların karşılanması için dahi para bulunmazken Düyûn-ı Umumiye İdaresi, harp vergisin-

den toplanan meblağdan 57.367 Osmanlı lirasını borca karşılık olarak almıştı. Yanı sıra Parvus Efendi, Meclis-i Mebusan'ın açılmadığını ve bu yokluktan dolayı milletin ses çıkarmasına meydan verilmediğini söyler. Ona göre, yapılması gereken devlet yönetimi üzerinde bir kontrol mekanizması oluşturmaktır (Parvus, 1913b: 272).

BÖLÜM III

Tarım, Köylülük ve Ulaşım Sorunu

3.1. Tarım ve Köylüler Sorunu

Tımar düzeninin, 16. yüzyılın sonlarından itibaren çözülmeye başlamasıyla yoksullaşan sipahiler tımarlarını terk ederlerken, devlet adına vergi toplama yetkisi mültezimlere devrediliyordu. İltizamın yaygınlaşmasıyla birlikte köylülerin üzerindeki vergi yükü de artmaya başlamıştı. Özellikle mültezimlerin ve alt-mültezimlerin en kısa zamanda en fazla kâr amacıyla köylü üzerine yükledikleri ağır vergilere, özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaygınlaşan ayaklanmalar[1] da eklenince, köylüler reaya çiftliği olarak adlandırılan topraklarını terk etmek zorunda kalıyorlardı (Pamuk, 2011: 155-6).

Tımar düzeninin çözülmeye başlamasıyla birlikte meydana gelen bir diğer sonuç ise, esasen devlet mülkiyetindeki mirî toprakların denetiminin özel kişilerin eline geçmesi ve bu topraklar üzerinde büyük işletmelerin kurulması olmuştur. Aslında tımar düzeninin ideal halinde, mirî toprakların mülkiyeti devletin olmakla birlikte, bu toprakların kullanım hakkı bir tapuyla babadan oğula geçecek şekilde reaya hanelerine verilmişti (Pamuk, 2011: 156). Sonuç olarak bir zimmet anlaşması şeklinde tertip edildiği üzere, Osmanlı Devleti babadan oğula devreden bu hakkı kuşaktan kuşağa geçirerek, hem toprağın o devirler itibariyle özel kişilerin mülkiyeti olmasını engelle-

---

Bu ayaklanmalardan literatürde en çok bilineni olan Celalî İsyanları hakkında detaylı bilgi için bkz. Akdağ (1999 ve 2010).

miş/engellemeyi amaçlamış, dolayısıyla toprağın ilerleyen zamanlarda aile içerisinde pay edilmek suretiyle parçalanmasını/bağımsızlaşmasını istememiş, hem de toplumsal iş bölümü/sınıf olarak bir düzen oluşturma çabası içerisinde olmuştur. 16. yüzyılın sonlarından itibaren tımar düzeninin bozulmasıyla birlikte, kentlerdeki nüfuzlu kişiler, askerî sınıf mensupları ve devlet adına vergi toplama imtiyazını ellerine geçiren mültezimler, sipahinin ve reayanın terk ettiği toprakları elde etmeye başlamıştır (Pamuk, 2011: 156).

Özel şahısların toprak sahibi olması beraberinde çiftliklerin yaygın bir şekilde ortaya çıkışına sebebiyet verdi. Çiftliklerin yaygınlaşmasındaki bir diğer sebep de merkezî yönetimin, erken dönemlerden itibaren vergi gelirlerini artırmak amacıyla *mevat* olarak adlandırılan boş ya da terk edilmiş toprakların işlemeye/üretime açılmasını desteklemesiydi (Pamuk, 2011: 157).

Çiftlikler çoğalmasına rağmen, çiftlikleri idare eden nüfuzlu ve güçlü kişilerin, büyük çiftliklerde tarımsal meta üretimini örgütlemeye girişmedikleri görülmektedir. Yerel güçlü unsurlar olarak varlıklarını sürdüren/koruyan kişiler fiiliyatta denetledikleri geniş topraklarda tarımsal üretimi yeniden örgütlemek, üretim ilişkilerini dönüştürmek yerine, devlet adına vergi toplamak, tefecilik, bir ölçüde de ticaretle uğraşmak ve dolayısıyla var olan üretim yapıları çerçevesinde *artığın* daha büyük bir bölümüne el koymayı tercih etmişlerdir (Pamuk, 2011: 159).

Böylelikle 18. yüzyılda ayanın artan gücüne karşın Anadolu'da büyük ölçekli tarımsal işletmelerin sınırlı kaldığını, *çiftlik* olarak adlandırılan toprakların büyük bir bölümünün bile ortakçılık yapan köylü tarafından ekildiğini söyleyebilmek mümkün gözükmektedir. Büyük çiftliklerden beklenmesi muhtemel olan büyük miktarlarda verimli meta üretimini 19. yüzyıl boyunca özellikle iç ve

dış pazarlara yönelik olarak, küçük ve orta ölçekli işletmeler gerçekleştirmiştir (Pamuk, 2011: 213).

İlerleyen süreçte var olan durumun yerel eşrafın aleyhine gelişmeye başladığı görülmektedir. II. Mahmut'un merkezî yönetimi güçlendirme çabaları çerçevesinde, merkezî yönetimin kasasına daha fazla girdi sağlayabilmek, daha fazla artığa el koyabilmek ve taşradaki yerel gücü kırabilmek adına taşradaki ayanların iktisadî temellerine yaptırımlar uygulanmaya başlıyor (Pamuk, 2011: 213). Bu vesileyle merkezî yönetim, mirî topraklar üzerindeki yerel eşrafın sahip olduğu fiilî mülkiyeti sınırlandırıyor ve ayanın elindeki çiftliklerin bir bölümünü müsadere ediyor (Pamuk, 2011: 214). Merkezî yönetimin, ayanın iktisadî gücünü kırmak için Tanzimat Fermanı(1839)'yla birlikte, tüm vergileri merkezden göndereceği memurlar vasıtasıyla toplamaya çalışması, ayanların devlet adına vergi toplama imtiyazlarını ortadan kaldırmaya çalışmanın somut bir yaptırımı olmaktaydı. Ancak merkezî yönetimin tamamıyla merkezîleştirme politikası, ayanların o zamana kadar sahip oldukları imtiyazları ve kontrolü sınırlasa da merkezî yönetimin hedeflediği ölçüde tam anlamıyla karşılığını bulamamaktadır. Merkezî yönetim de yerel eşrafın gücünü bu vesileyle görmüş olmakla beraber, 1808 yılında ayan ile merkezî yönetim arasında imzalanan Sened-i İttifak belgesi neticesinde, ayanın merkezî yönetime bağlılığını yinelemesi ve merkezî yönetimin de ayanın taşradaki ve Osmanlı toplumundaki gücünü ve yerini yazılı olarak tanıması, merkezî yönetim ile ayanlar arasındaki sınırların belirlenmesi hususunda önemli bir gelişmeydi. Böylece merkezî yönetim kendi gücünün sınırlarını da kabullenmiş oluyor ve iltizamın kaldırılamaması da bu gücün sınırlarını göstermesi bakımından çarpıcı bir durum teşkil ediyordu (Pamuk, 2011: 145).

19. yüzyılda merkezî yönetim ile yerel güçlerin arasında toprak mülkiyeti biçimleri üzerinde önemli etkileri olabilecek ve var olan dengeleri değiştirmeye/dönüştürmeye yönelik olarak 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe konulması, öz olarak devletin toprakta özel mülkiyeti tanıyıp, toprağın genel olarak alım satımını serbest bırakması anlamına gelmekteydi. Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı Devleti için taşıdığı esaslı amaçlar, bir yönüyle ayanın ve diğer yerel unsurların güçlerini sınırlamak, diğer yönüyle de tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerinin artmasını sağlamaktı (Pamuk, 2011: 214). Bu amacı gerçekleştirmeye çalışırken öte yandan da küçük ve orta ölçekli işletmelerdeki köylü üreticilerin ağır biçimde vergilendirilmesine sebebiyet verilmiştir. Tanzimat Fermanı ilan edilene kadar Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde farklı oranlarda toplanmakta olan *öşür*ün (aşar)[2], Tanzimat Fermanı'ndan sonra, her yerde gayrisafi üretim üzerinden yüzde on olarak toplanması öngörülüyordu. İlerleyen süreçte, devletin malî bunalımının yoğunlaştığı dönemlerde öşrün oranı yüzde on beşlere kadar yükselebiliyordu (Pamuk, 2011: 215). Hatta Barkan (1963: 485-88), vergi oranının imparatorluğun bazı yörelerinde yüzde 40'lara kadar çıkabildiğini belirtmektedir. Vergi oranlarının eskiye kıyasla artırılması, iltizam sisteminin devamıyla birlikte mültezimin takdirine bırakılan vergi miktarlarıyla karşı

[2] Tarım kesimi üzerindeki aynî ve ilk dolaysız vergi, *aşar*dır (*öşür*) (Önder, 1998: 68). Asgari düzeyde, öşür köylünün hasadının onda birini ve birçok bölgede de sekizde birini oluşturuyordu. Osmanlı tarihinin klasik dönemi kanunnamelerinde bile, şer'î bir vergi (*tekâlif-i şer'î*) olan öşürün miktarı, bölgeden bölgeye, sekizde bir ile beşte bir arasında değişmekteydi (İnalcık ve Quataert, 2006: 803). Bunun dışında, ilke olarak sadece savaş zamanlarında toplanması gereken fakat 17. yüzyılda süreklilik kazanma eğilimine giren *avarız vergileri* bu yekûnu çok daha yüksek rakamlara ulaştırmaktaydı (Genç, 1975, 1987: 345-73; Tabakoğlu, 1985; Cezar, 1986; İnalcık ve Quataert, 2006: 657).

karşıya kalan küçük üretici, nüfuzlu büyük toprak sahiplerine göre çok daha fazla vergi ödemek durumunda kalıyordu.

Küçük üretici aleyhine gelişen süreçlere rağmen, 19. yüzyıl boyunca küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesinin en önemli sebebi ise Anadolu'daki kırsal alanlarda emeğin kıt, toprağın ise bol olmasıyla açıklanabilir (Pamuk, 2011: 215). Öncelikli hedefi kendi kendine yetmek olan Anadolu köylüsü, Anadolu'nun pek çok yöresinde en önemli üretim aracı olan bir çift öküz ve yüzyıllardır kullanılmakta olan temel üretim aletleriyle kendi topraklarını işleyebiliyordu. Diğer yandan boş toprakların olmadığı yörelerde ya da boş topraklar olduğu halde bir çift öküzü dahi olmayan, tamamen doğa koşullarına bağlılık neticesinde ortaya çıkan olası kötü hasatlar ve sürekli borçluluk nedeniyle öküzlerini elden çıkarmak zorunda kalan köylü haneleri ise ağaların topraklarında ortakçı olarak çalışmak zorunda kalıyorlardı (Pamuk, 2011: 215). Ortakçılıkla işletilen topraklardan elde edilen yıllık gayri safi hasıladan öşür düşüldükten sonra kalanının yarısı toprak sahibinin, diğer yarısı da toprağı işleyenin payı olarak gösterilmekteydi (Güran, 1998: 115).

Bu tablo karşısında, ortaya çıkan tarımsal artığa el koyan sadece devlet ve yerel unsurlar olmuyordu. Doğa koşulları ve ilkel şartlarla üretim gerçekleştirmeye çalışan[3], özellikle Anadolu köylüsü, üretim devinimi, döngüsü gerçekleştirebilmek ve en genel anlamıyla geçinebilmek, hayatını sürdürebilmek için borç paraya muhtaç hale gelmişti. Buralarda köylüye borç para teminini sağlayan da yine ağalar olmaktaydı. Aslında devlet, çiftçiye borç para vermek ve kalkınma programlarını finanse edebil-

---

Tökin (1934: iv), bu teknolojik şartlar içinde "köylü zeriyat tarlasına, 'birisi boşa, birisi kuşa, birisi kışa, birisi de Allah kısmet ederse bana' diyerek" çıkacaktır, demektedir.

mek için 1888'de Ziraat Bankası'nı tesis etmişti. Bankanın aslı 1840'lardaki borç programlarında ve Mithat Paşa'nın 1863'te Tuna eyaletlerinde ziraat kooperatiflerine (Memleket Sandıkları) (Güran, 1998: 148-52) dayanmaktadır (İnalcık ve Quataert, 2006: 989).[4] Faizle borç para veren ağalar/büyük toprak sahipleri[5] yalnızca *artık ürün*den daha fazla bir pay almakla kalmıyor, aynı zamanda tefecilik/murabahacılık yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak çalıştırıyorlardı (Pamuk, 2011: 216). Öte yandan, vergi borcunu ita edemeyen küçük çiftçiler arazileri karşılığında murabahacı tefecilerden borç alıyor ve genelde ödeme aczi içine düşerek, arazilerini kaybediyorlardı. Böylece bu sistem, bir yandan mültezimi beslerken, diğer yandan da murabaha işi ile uğraşanlara servet aktarıyordu. Arada ezilen ve sürekli kaybeden ise her zaman olduğu gibi köylü oluyordu (Önder, 1998: 69).

Yine 19. yüzyıl içerisinde Anadolu tarımında, sözünü ettiğimiz üzere, ne tarımsal artığa el konuş biçimlerinin dönüşmesi ne de –kısmen de olsa- teknolojideki gelişmeler ciddi bir önemlilik arz etmekteydi. O devirde görülen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygın hale gelmesiydi. Böylelikle Anadolu'dan Avrupa pazarlarına yapılan, ağırlığı ham tarımsal mallardan oluşan, büyük ölçekli

---

Detaylı bilgi için bkz. Quataert (1973), Güran (1998: 148-52; 158). Parvus Efendi, ziraata ilişkin sendikaların oluşturulmasını, ürünlerin elverişli fiyatlara satılması ve köylülerin faizciler ve tacirlerin zulmünden korunması için elzem olduğunu bildirmektedir (Parvus, 1913e: 20-4).

İsmail Hüsrev Tökin, toprak ağa(sı/lığı)nı şu şekilde açıklamaktadır; "Ekseriyetle toprak sahibine borcuna mukabil, hissesine düşen bütün mahsulü maa-faiz verir ve yaşamak için yine borçlanır. Bu ilanihaye devam eder. Bunun için borçlu ortakçı, toprak sahibinin kölesi haline gelmiştir. Topraksız köylüyü böyle borç esareti ile kendine bağlamış olan toprak sahibine "toprak ağası", bu sisteme de "toprak ağalığı" ismini vermekteyiz" (Tökin, 1934: 187).

ihracatlar ve yüzyıl boyunca Anadolu'da ve kentlerdeki nüfus artışı, yanı sıra demiryolunun yapımının da etkisiyle, Anadolu köylülerinin önceki dönemlerden çok daha güçlü bir biçimde "pazar için üretim" eksenine kaydıkları söylenebilir (Pamuk, 2011: 216).

Piyasa veya pazar için üretimin köylü açısından ne anlama geldiğini Tökin şu şekilde ifade etmektedir:

> "Pazar için istihsalde bulunan yerlerde, istihsal faaliyetlerinin hacmini, zatî ihtiyaçların hacmi değil, pazardaki emtia fiyatlarının seyri tayin eder. Yani müstahsil, istihsalinin hacmini, ihtiyaçları miktarına bakarak değil, piyasadaki emtia fiyatlarının seviyesini göz önünde bulundurarak daraltıp genişletir. Emtia müstahsilinin bütün neş'esi ve ızdırabı pazarda emtia fiyatlarının inip çıkmasına göre değişir. Müstahsil tamamen pazara bağlıdır/tâbidir ve pazarın elinde bir oyuncaktır. Hâlbuki zatî ihtiyaçlarını kendi zatî istihsali ile temin eden zatî iktisat mıntıkalarının köylüsü, pazardaki emtia fiyatlarının seyrinden ancak pazara arz ettiği fazla veyahut devlete vermeye mecbur olduğu verginin karşılığı olan mahsul miktarınca müteessir olur." (Tökin, 1934: 30-1).

Tarımda piyasa için üretim çoğu halde kapitalist gelişmenin zorunlu bir ön koşulu olarak düşünülür. Örneğin, Hobsbawm'a göre, kapitalizmin egemen konuma gelebilmesi için, tarıma dayalı toplum yapısının dönüştürülmesi gerekmekteydi. Verimliliğin ve kazancın artırılabilmesi için, işgücünün ilerleyen süreçte tarımdan sanayie geçmesi, pazar için üretimin daha da yaygınlaşması kaçınılmazdı. Fabrika düzenine dayalı kapitalist sanayie geçilebilmesi için de hem büyük bir pazarın oluşturulması, hem de üreticilerin üretim araçlarından ayrılmaları sağlanarak ücret karşılığı çalışan işçilere dönüşmeleri gerekiyordu (Hobsbawm, 1954).[6] Pamuk'a göre, 19. yüzyılda pazar için

---

Sanayisi hızla gelişen, ama tarımdaki üretim ilişkileri oldukça geri bir düzeyde bulunan Almanya'da, Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nin kuramcılarından ve önderlerinden Karl Kautsky(1854-1938)'nin, Al-

tarımsal üretim yaygınlaşırken, demiryolu hatlarının çoğalmasıyla birlikte, özellikle tekstil ürünleri Anadolu'daki yerel pazarlara girmeye başlayınca, haliyle kırsal alanların pazarlarla olan ağı güçlendikçe, köylüler eskiden olduğu gibi tarım dışı üretim faaliyetlerine ayırdıkları zamanı pazara yönelik tarımsal faaliyetlere çok daha fazla ayırarak, giyim ve diğer temel gereksinimlerinin artan bir bölümünü pazardan satın almaya başladılar. Bu duruma verilebilecek en çarpıcı örnek ise, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiliz sanayisi tarafından üretilen ucuz ve sağlam

---

manya tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin, o ülkeye özgü biçimler altında da olsa, gelişmekte olduğunu ve kapitalist gelişmenin temel yasalarının tarım için de geçerli olduğunu savunan *Die Agrarfrage* (Tarım Sorunu) adlı kitabı, Alman ve Rus sosyal demokratlarının bir kesimi arasında uzun yıllar sürecek olan bir tartışmayı başlattı; bu tartışmanın özünü, "küçük köylü üretiminin, büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğe karşı üstünlüğü"nün olup olmadığı, ya da tarımda da kapitalist gelişme yasalarının geçerli olup olmadığı gibi konular, oluşturuyordu (Köymen, 1998: 134-5). Bir başka görüşe göre, "James ve John Stuart Mill, tarımda verimli bir sistemin piyasa güçlerince kendiliğinden kurulamayacağını ve devlet müdahalesinin, piyasa mekanizmasının aksaklıklarının giderilmesi için zorunlu olduğunu; özellikle de uzun dönemde, üretimin azamileştirilmesi ve büyük toprak sahiplerinin çıkarlarının, toplumun diğer kesimlerinin çıkarlarını zedelememesi için devletin belirli politikalar gütmesi gerektiğini savunuyorlardı. Onlara göre, bu müdahale yalnızca piyasa mekanizmasının aksaklıklarını düzeltmeye yönelik olmamalı, aynı zamanda toprak reformu gibi kurumsal, mülkiyeti yeniden düzenleyen reformlar gerçekleştirilmeliydi. Mill'ler toprağın, onu işleyenlere ve orada yaşayanlara ait olmasını savunarak bunu Hindistan Sömürge Yönetimi'ne önerdiler; özellikle azgelişmiş ülkelerde devletin, güçlü ve büyük toprak sahiplerine ya da tüccara karşı, küçük köylülüğü koruması gerektiğini belirttiler. Ama bu iktisatçılar Hindistan için bir toprak reformu önerirken, gene geri bir ülke olarak kabul edilen İrlanda için böyle bir öneri getirmediler. Çünkü büyük toprak sahiplerinin çoğunun İngiliz olduğu bu ülkede, büyük toprak sahipleri iyi eğitimli ve bilimsel buluşları tarıma uygulayabilecek nitelikte oldukları için, onların topraklarına dokunulmamalıydı" (Köymen ve Öztürkcan, 1998: 76-8).

pamuklu ipliğin yerel pazarlara girmesiyle kırsal nüfusun ipliğini dahi pazardan satın almasıdır (Pamuk, 2011: 222).

Sanayileşmesini tamamlayan ve bu sayede ham maddeyi kolaylıkla mamul hale getirebilen ve giderek kapitalistleşen Avrupa devletleri için Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yetişen ham maddeler çok büyük önem arz etmekteydi. Aynı zamanda sanayisi olmadığı için, ham maddesini işleyemeyen ve haliyle mamul ürün haline getiremeyen Osmanlı Devleti, Avrupalılar için kazançlı bir pazar anlamı taşımaktaydı. Ham maddelerin kolayca, daha çabuk, bozulmadan ve olabildiğince ucuz bir şekilde taşınabilmesi için o devrin en elverişli taşıma seçeneği olan demiryolu inşası Osmanlı topraklarında özendirildi. 19. yüzyılın son dönemlerine tekabül eden Avrupalı devletlerin maddî destekleriyle yapılan demiryolları, malî bunalım içerisinde bulunan Osmanlı Devleti için kârlı bir iş gibi gözükmekteydi.

Demiryolu yapımı için malî öncelikli olarak Batı Anadolu'nun tercih edilmesi, elverişli toprak ve iklim koşulları ile ana limanlara yakınlığı sayesinde, 18. yüzyılda da Anadolu'nun ihracata en fazla yönelen bölgesi durumunda olmasındandı (Pamuk, 2011: 219). 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İngilizlerin malî teşvikleriyle önce İzmir-Aydın demiryolunun, daha sonra da İzmir-Kasaba hattının yapımı, Batı Anadolu'da İngiliz sermayesini güçlendirmiştir. Bunun sebebi, kolay ulaşım ağı olan demiryolunun yapılmasıyla, ham ürün çok ucuza alınıyor ve tekrardan Osmanlı pazarına satılmak için sokulabiliyordu.[7] İhracata yönelik tarımsal üretimin yaygınlaştığı diğer

---

Tökin'in Hüseyin Rahmi'nin Rusça'dan Türkçe'ye çevirdiği Palgref'in 1872 yılında yayınladığı *Anadolu ve Eyaletleri* adlı eserinden aktardığına göre; "Avrupa mamulatının Türkiye'yi nasıl istila etmiş olduğunu şu iki misal canlandırmaya kâfidir: Avrupa, emtiasını satmak için yetmiş yıl içinde Trabzon gibi 33 bin nüfuslu bir şehir içinde 1232 dükkân ve

iki bölge ise fındık ve tütün ihracıyla Doğu Karadeniz ve pamuk ihracıyla Çukurova olmaktaydı. 20. yüzyılın başlarında, Almanların öncülüğünde yapılan Bağdat demiryolunun İç Anadolu'yu aşarak Mersin'e varmasıyla ve o zamana kadarki İngiliz varlığının yerini Alman nüfuzuna bıraktığı görülmektedir. İngilizlerden sonra emperyal bir devlet olma arayışı içerisine giren Almanlar, sahip oldukları demiryolu şirketiyle, yüksek nitelikli tohum, tarımsal araç ve makine transferi/ithali yapmaları için toprak sahiplerine kredi sağlamaktaydılar (Pamuk, 2011: 220). Ayrıca, 1867 yılında yabancılara toprak mülkiyeti hakkının tanınmasından sonra, özellikle İngiliz sermayedarlar büyük miktarlarda toprak satın alarak kapitalist çiftlikler kurmaya girişmişlerdir. Aynı zamanda Anadolu'ya Avrupalı nüfus yerleştirmeyi de amaçlayan İngilizler, toprağın bol, emeğin kıt olması sebebiyle o devirlerde kendi topraklarını işleyen ya da ortakçılık yapan köylüleri topraklarından koparmayı başaramayıp topraklarını satmak zorunda kalmışlardır. İngilizlerin bu talepleri/baskıları karşısında Osmanlı Devleti, köylülerin topraklarından kopması fikrini desteklememiştir (Pamuk, 2011: 219). Parvus Efendi'ye göre Emlak Nizamnamesi'nin de gözden geçirilmesi gerekmektedir. Zira bankalar aracılığıyla yabancılar, köylülerin emlak ve arazisine de el uzatacaklardır (Parvus, 1913a: 202).

Diğer yandan İç Anadolu bölgesinde ise hayvan gücüyle yapılan taşımacılığın maliyetinin yüksek oluşu ve ürün nakliyesinde zaman kaybına sebebiyet verişi, kısa sürede ulaştırılması gereken ham maddeler için imkânsız bir durum meydana getiriyordu.[8] 1890'ların başında, Eskişehir,

---

Kastamonu'da 16 nüfus başına bir dükkân açılmıştı" (Tökin, 1934: 105).

[8] 19. yüzyılın ilk yarısındaki Anadolu'yu Charles Texier şöyle tasvir ediyor: "Osmanlı İmparatorluğu yollarının kötü hali, idaredeki ihmal ve

Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu demiryolunun inşa edilmesinden sonra, İç Anadolu'dan İstanbul ve dış pazarlar için üretimin hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Böylelikle 20. yüzyılın başlarından itibaren İç Anadolu bölgesi, Almanya için bir hububat ambarı olarak önem kazandı.[9] Alman sermayesinin elindeki Anadolu Demiryolu Şirketi, yüksek nitelikli tohumlar getirerek, tarımsal araçlar ithali için kredi sağlayarak ve büyük ölçekli sulama projelerini başlatarak tarımsal üretimi artırmaya çalışıyordu (Pamuk, 2011: 220). Böylece, 1880'lerin sonundan itibaren, İngilizlere ek olarak bir imparatorluk olma iddiasında olan Almanlar, İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya hatları ve 20. yüzyıl başlarında Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan Bağdat demiryolunun inşalarıyla da Orta ve Güney Anadolu'ya yatırımlar yapılmasını sağladı.[10] İnşa edilen demiryolları sayesinde Almanya ile olan ticaret genişledi.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin malî olarak dar boğaza girmeye başladığı 16. yüzyılın sonlarından itibaren, ya merkezî yönetimin ya nüfuzlu yerel eşrafın ya da 19. yüzyıldan itibaren de Batılı devletlerin dönemsel olarak kazançlar elde ettikleri vaziyet karşısında köylüler hakkın-

---

basiretsiz-liğin en açık göstergesidir. Bundan dolayı mahsulatın mühim bir kısmı olduğu halde yerde istihlak edilmekte ve hariçten getirilecek eşya da ancak büyük masraflarla çekilebilmektedir" (Texier, 2002: 197).

"Kapalı köy ekonomilerini, meta üretimine dönüştüren etkenlerin başında, üretim güçlerinde meydana gelen bir temel değişme, yani Anadolu'ya demiryolunun girişi belirleyici olmuştur. Bu dönüşüm sonunda köylü işletmesi üretim-tüketim bütünlüğünü yitirir; ihtisaslaşmaya yönelir ve iç ve dış pazarların gelişmesine katkı yapar" (Tökin, 1934: IV, V).

[10] "Haydarpaşa, Ankara ve Eskişehir-Konya tren hatlarının açılmasıyla sınaî istihlak maddelerinin (şeker, petrol ve manifatura gibi) ithal ve istihlaki de artmıştır" (Tökin, 1934: 35).

da söylenebilecek olan ise çoğu zaman onların kaybeden[11] taraf olduklarıdır.

Osmanlı Devleti, tarım toplumu olduğundan ve sanayi, ziraat kadar gelişkin olmadığından, dikkatler ziraat dolayısıyla köylülere çevrilmektedir. Parvus Efendi'ye göre Türkiye'de köylüler meselesi, Osmanlı Devleti'nin iktisadî kudreti ve geleceği açısından başlı başına hayatî bir meseledir. Bu nedenle çoğunluğu köylülerden oluşan bir ülkede öncelikli olarak köylülerin durumu göz önüne alınmalıdır (Parvus, 1912a: 146).

Parvus Efendi'nin köylülük ve tarım sorunu hakkındaki görüşlerini ele almaya başlamadan önce, bu meselenin nasıl ortaya çıktığına ve gelişme gösterdiğine kısaca temas etmek gerekir. 19. yüzyılda sanayileşmiş tek ülke olan İngiltere ile en geri kalmış ülkelerinden biri olan Rusya arasında tarım sorunlarına yaklaşımda önemli farklar bulunmaktaydı. İngiltere'de toprak köleliği (serflik) 14. yüzyılda kaldırılmışken, Çarlık Rusya'sında 1861'de kaldırılabilmiştir. Rusya'da serfliğin kaldırılmasından sonra, 1870'lerde, kentlerden kırsal alanlara doğru bir aydın göçü başlamıştı.

Parvus Efendi'nin sözünü ettiği Türk aydınlarının, Türk köylülerinin halinden anlaması gerekliliği savının, *"V Narod"* hareketiyle[12] benzerlik taşıdığı söylenebilir.

---

[11] Bu durumun somut örneği, malî bunalım ve sosyal çalkantılarla ortaya çıkan huzursuzluk ortamında geçim sıkıntısı yaşayan köylü, özellikle vergiden kurtulmak amacıyla tarımı terk etmiş, şehirlere (en çok İstanbul, Edirne, Bursa'ya) göç etmeye başlamıştır. Emeğin topraktan kopması, zaten yetersiz olan tarımsal üretimi daha da azaltarak şehirlerde mal talebini artırdığından, fiyatların yükselmesine de yol açmıştır (Tabakoğlu, 1985: 230).

[12] "V Narod"un Rusça'dan tercüme edilen anlamı "going to the people/ peopleism" (halkın dostları, halk) olmaktadır. (khozhdenie v narod. In *Encyclopædia Britannica*, http://www.britannica. com/EBchecked/ topic/ 316950/khozhdenie-v-narod, erişim tarihi: 09.12.12).

Köylüler arasında ırka ya da milliyete dayalı bir ayrıma giden Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nde yer alan çok farklı milletler arasında aslî unsuru teşkil eden Türk köylüsünün durumunun diğer milletlere kıyasla daha kötü olduğunu belirtmektedir. Diğer milletlerin (Makedon, Ermeni, Bulgar, Sırp ve Rum) köylülerini savunabilecek münevver bir kesimin olmasına karşılık Türk köylülerin haliyle ilgilenen aydınların çok az olduğunu belirtmektedir. Parvus Efendi'ye göre de ülke geneli için dillendirilebilecek ziraat meselesinin bir millî mesele haline dönüşmesi köylülerin meseleleri ile ilgilenmekle olur. Ancak, bundan da öte, ona göre, esasen, köylüler meselesi, millî/ırkî bir mesele olmayıp, bütün toplumu ilgilendiren içtimaî bir meseledir. Bu doğrultuda yapılması gereken, Türk aydınlarının Türk köylüleriyle irtibata geçmeleri ve onların menfaatlerini öncelikli olarak savunmalarıdır (Parvus, 1912a: 146-8).

"V Narod" hareketi, Rus aydınlarının halka inme çabalarını yansıtır. Bu hareketin içinde yer alan aydınlara[13] göre, kenara çekilip sadece okuma, yazma, araştırma sorunlara çözüm getirmeye yetmiyor, kendilerinin halktan uzaklaşmalarına sebebiyet veriyordu. Onlara göre, yapılması gereken şey, köylülerle birlikte yaşamak ve onlara siyasal bilinç götürmekti. Netice itibariyle 1880'lerde önemli bir siyasal akım haline gelen Narodneke hareketi, kendini sosyalist ve popülist/halkçı olarak tanımlamış, Rusya'da kapitalizmin varlığını "tesadüfî" olarak değerlendirmiş, sosyalizmin köy topluluğu temeline dayanarak kurulacağını savunmuştur. Sloganları ise; "Bütün toprak-

[13] Narodnik hareketinin başlıca temsilcileri Alexander Ivanoviç Herzen, Nikolai Gavriloviç Çernişevski ve Piyotr Lavroviç Lavrov olmuştur (Pedler, 1927: 130-41; Laue, 1954: 11-28). İlerleyen dönemlerde ise ılımlı kanada geçen/marksizme yönelen ve Parvus'un da gençlik yıllarında etkilendiği Zasuliç, Plekhanov ve Axelrod bu hareketin başlangıcında destekçileri olmuşlardır.

lar köylülere, fabrikalar işçilere" olmuştur (Köymen, 1998: 134; Major, 1965: 72-5, 104-13, 116-34).

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde gelişmeye başlayan neoklasik iktisada göre ise "tarım ve köylü sorunu" yoktu; çiftçi, köylü ya da büyük toprak sahibi, sanayici gibi davranır ve bu nedenle kârını azamileştirmek için piyasa fiyatlarının iniş-çıkışlarını kendine rehber edinirdi. Azgelişmiş ülkelerin kalkınmasını, önce bu ülke tarımlarının modernleştirilmesine, yani makine ve diğer çağdaş tarımsal girdilerin kullanımına bağlayan; daha sonra bu ülkelerin tarımsal ihtiyaçlarını artırarak, gerekli sanayi ürünlerini, gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerden almalarını ve bazı alanlarda basit sanayiler kurabileceklerini öngören evrimci, aşamalı modernleşme kuramlarına karşı, geri kalmışlığı ve kapitalist ilişkileri merkezine alan değişik bağımlılık kuramları geliştirildi (Köymen, 1998: 135).

Chayanov, köylü ekonomisine ilişkin görüşlerini 1920' ler Rusya'sında geliştirmişti. Bütün toprakların kamulaştırıldığı ve köylülerin işleyebilecekleri kadar toprağı, ek maliyetlere katlanmaksızın bulup işleyebildikleri bir ortamda, Chayanov köylü ailelerinin işledikleri toprak miktarını, ailenin yaşam devinimine/döngüsüne dayandırmıştı. Kâr ve ücret hesabı yapmayan köylü ailesi, çocukları büyüdüğünde, işlediği toprak miktarını artırıyor, çocuklar evlenip ayrıldığında ise işlediği toprak miktarını azaltıyordu. Chayanov'a göre, köylü ailesinin emeği ya da yıllık üretim miktarı, piyasa fiyatlarına göre hesaplanırsa, gelirin ya da üretim miktarının azamileştirilmediği görülmekteydi. Bu görüşlerden hareketle Chayanov kapitalist sistemden ayrı bir mantığı olan "küçük köylü ekonomisi" kuramını geliştirdi (bkz. Chayanov, 1966; Köymen, 1998: 36). Tökin de bu minvalde Anadolu'daki yapı için şu izahı yapmaktadır;

"Zihniyeti kanaatkârlık olan bir sistemde, mesela orta zamanın köyünde istihsal tekniğini ıslah endişesi yoktur. Bütün orta zamanda istihsal tekniğinin uzun asırlar müstakar (sabit, sürekli) kalmasının, pek az değişmesinin sebepleri, kazanç endişesinin teessüs etmemiş olmasındandı" (Tökin, 1934: 17).

Wolf'a göre; sanayileşme ve belki de giderek kapitalistleşme sebebiyle tarım giderek "rasyonel" hale geldi. Böylelikle olabilecek en fazla ürün, eskiden olduğu gibi, köylülerin "ikmal-ikame" ve "törensel ihtiyaçları"nı dikkate almaktan uzaklaşarak, geleneksel ihtiyaçları ve bir ölçüde gerekli olan ihtiyaçları geri plana itti (Wolf, 2000: 67). Köylünün eskiden yaptığı gibi, sadece kendine yeteni üretmesi ve edinmek istediği ürüne bir başka köylüyle takas ya da bedelini ödeme suretiyle[14] sahip olması, yerini giderek uzmanlaşması[15] ve talebe göre üretim yapması[16] gerekli köylü durumuna getirdi.

Böylece ulaşım imkânlarının ya hiç olmadığı ya da kı-

[14] "Yoğun bir şekilde buğday üreten bir çiftçi, ürününün hepsini ekmek yapsa bile, sadece buğday yiyemez. Üzüm üreten sadece üzümle yaşayamaz; yiyecek ve diğer metaları elde etmek için üzüm satmak zorundadır" (Wolf, 2000: 120).

[15] Tıpkı Anadolu köylüsünün vergisini ödeyebilmesi için borçlanması ve ihtisaslaştığı/uzmanlaştığı üründe sürekli bir şekilde çalışıp, tarım dışı ürünleri üretmeyerek satın alması gibi, "vergi tahsildarının artan para talebi(ni karşılayabilmek adına) nakit elde etmek için *zadruga*nın (Güney Slav örneği) ürünlerinin satılmasını gerektirdi ve yüksek pazar değerine sahip belli ürünlerde ihtisaslaşma yönündeki eğilimi takviye etti. Aynı zamanda, ihtisaslaşma ilerledikçe üyeler daha önce kendilerinin ürettikleri elbise ve yiyecekler gibi mal ve hizmetlerin bir kısmını giderek artan oranda satın almaya başladılar" (Wolf, 2000: 70-1).

[16] İlerleyen süreçte, ulaşım vasıtalarının ve seçeneklerinin gelişmesiyle birlikte artık bu bölgelerde üreticiyi teşvik eden sübjektif kuvvet olan "ihtiyaçların tatmini prensibi", yerini "kazanç prensibi"ne bırakacaktır. Böylelikle üretici ihtiyacından fazlasını kazanmak için pazarda fiyatı düşük, haliyle kazancı az ürün satışını terk ederek, kâr getiren

sıtlı şekilde bulunduğu bir dünyada, tarımla uğraşan her kim varsa, üretilen ürünlerin değişimi pek de olanaklı olamamaktaydı. Özellikle ulaşım imkânlarının gelişmesi sayesinde farklı bölgelerde yetişen çok farklı ürünler, hemen hemen tüm dünyaya ulaştırılır hale geldi. Wolf'un net bir şekilde somutlaştırdığı üzere;

> "Kolombiya'da yetiştirilen kahve Am Arbor, Michigan'da mesai saatlerinde verilen aralar için ham madde oluşturur; Danimarka çiftliğinde üretilen tereyağı İngiliz sofrasına kahvaltılık olur; Connecticut'ta yapılan pala Meksika Körfezi'nde bulunan Paplanta'daki mağazalarda satılabilir; Alman aspirini Endonezya'daki birinin baş ağrısını iyileştirebilir" (Wolf, 2000: 76-7).

Bu durum, ilk bakışta, herkesin her şeye ulaşması ve her şeyi edinebilmesi anlamında cazip görünse de eskiden ürettiği ürünün bedelini kendi belirleyebilen köylü, değişen süreç içerisinde, kendisini aşan daha üst bir sistem tarafından kuşatıldığını hissedecektir;

> "Köylü, fiyatların artık mahallî adetler ve ihtiyaçlar tarafından ayarlanmadığını, kendi mahallî dünyasının çok katlı ilişkilerince tayin edilmediğini, fakat bütününü anlayamadığı ve kesin olarak kontrol edemediği çok daha kuvvetli arz ve talep güçlerince ayarlanıp tayin edildiğini fark edebilir" (Wolf, 2000: 76-7).

Giderek "şebeke" (network) pazarlar vasıtasıyla pazar için ürettiği ürününü pazarlamaya daha sıkı bir şekilde bağlanan köylü, haliyle pazardaki fiyat hareketlerinden, değişikliklerinden de çok ciddi biçimde etkilenecektir (Wolf, 2000: 81). Fiyat dalgalanmalarına ayak uyduramayan köylüler ise, giderek yoksul hale gelecektir. Fakirlik, köylünün bütçelerini denkleştiremeyip, "iki ucunu bir araya getirememesi" halidir. Aç kalmadan hayatını sürdü-

---

ürün satmaya çalışacak ve üretimini pazar şartlarına göre ayarlamak zorunda kalacaktır (Tökin, 1934: 40-1).

rebilen köylü, artık yeni uçsuz bucaksız sistemle birlikte "borçlanma yolu ile karnını doyurmak zorundadır." Böylelikle birçok köylünün artan borç para talebiyle birlikte borç para verenin kendi eline geçeni artırma arzusu faiz oranlarını yükseltir.

> "Ayrıca, çok düşük geri ödeme kapasitesine sahip böyle bir nüfusa borç para vermek sermayeyi dondurur; yani borç para veren kimse ihtiyaç duyduğunda parasını her zaman ya da kolaylıkla geri alamaz. Bu durum da tekrar faiz oranlarını yukarı iter" (Wolf, 2000: 98).[17]

Köy meselesinin Türkiye'deki gelişimine baktığımızda,[18] köy kalkınmasının, ülkenin kalkınmasında temel ve başlangıç olduğu görüşünü savunan çabalardan "köycülük" adını alan bir akım doğmuştur. Köycülük ve halkçılık akımları,[19] Cumhuriyet'ten ziyade esasen geç Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır (Karaömerlioğlu, 2006: 17).[20]

---

[17] Buna benzer durum Osmanlı Devleti için sözünü ettiğimiz köylü ve borç para veren (ağa, tefeci, murabahacı, sarraf vb.) ilişkisiyle örtüşmektedir.

[18] Türkiye'de köylü meselesi önemlilik arz ediyordu. Çünkü Cumhuriyet, Osmanlı'dan devraldığı ve toplam nüfus içerisindeki oranı büyük bir köylüden oluşan bir nüfus yapısıyla karşı karşıyaydı. Köylüler sadece nüfusun yüzde seksenini oluşturmakla kalmamakta, aynı zamanda en önemli üretici kesimi olmaları nedeniyle hayatî bir önemi haiz bulunmaktaydı. Bu durum karşısında köylülük, ülkeyi yönetenlerce dikkate alınması, siyasal ve ideolojik anlamda kazanılması gereken en önemli gücü oluşturuyordu. Giderek tarımsal yapıların çözülmeye başlaması, beraberinde ciddi bir köylü sorunu ortaya çıkarır düşüncesiyle Kemalist yönetici seçkinler köylülüğü de içerecek bir halkçılık anlayışına yöneldiler (Karaömerlioğlu, 2006: 12).

[19] Halkçılık hakkında daha detaylı bilgi için bkz. (Karaömerlioğlu, 2006: 22).

[20] "Osmanlı'da halkçılığın ortaya çıkması doğrudan doğruya yeni bir aydın sınıfının ortaya çıkması süreciyle paralellikler gösterir. Köhneleşmiş eski siyasal rejimler, içsel nedenler bir yana, özellikle uluslararası sistemde varlıklarını sürdürebilmek adına modernleşmeyi kendi elle-

Cumhuriyet döneminde de görüldüğü üzere, "köycülük", tıpkı Narodnik[21] hareketinde olduğu gibi, halkçılığın, köye ve köy sorunlarına yönelen bir türü olarak tanımlanabilir (Tütengil, 1975: 105-20).[22]

Nitekim Ziya Gökalp'in "Halka Doğru" ilkesi, aydınların ya da "güzidelerin" (seçkinlerin) halka yönelmelerine işaret etmektedir:

> "Halka doğru gitmesi lazım gelenler güzidelerdir. Bir milletin münevverlerine, mütefekkirlerine o milletin güzideleri adı verilir. Güzideler yüksek bir tahsil ve terbiye görmüş olmakla halktan ayrılmış olanlardır" (Gökalp, 1940: 38-40).

"Halka doğru"[23] gidilmesi hususunda Gökalp'in görüşü akıllara Narodnik hareketini getirmekle beraber,

---

riyle ivmelendirirken yeni bir aydın kesimi yaratarak bu süreci çelişkili bir şekilde yaşarlar" (Karaömerlioğlu, 2006: 24). "Rusya ve Osmanlı gibi geç kapitalistleşen ülkelerde halkçılık, *çoğu zaman* köylülere ve onların taleplerine referansta bulunarak değil, yeni bir aydın tipolojisinin doğuşu ve gereksinimleri açısından değerlendirilmelidir" (Karaömerlioğlu, 2006: 25).

[21] "Genelde halkçılığın, özelde Rus halkçılığının Osmanlı aydınları üzerindeki etkisine daha ağırlıklı olarak Tatar aydınları aracılık etmekteydi. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Hüseyinzade Ali gibi, gençliklerinde Rus düşünce akımlarından etkilenmiş aydınların bu noktada çok önemli bir rol oynadıklarını belirtmek gerekir. Onların temsil ettikleri halkçı görüşler, her ne kadar Rus Narodnizmi gibi devrimci bir sosyal içerik taşımasa da, Türk milliyetçiliğinin teorisinin oluşturulmasına katkıda bulundu" (Karaömerli- oğlu, 2006: 26-7).

[22] "Türkiye'de köycü söylem, çoğunluğu köylü olan bir ülkede milliyetçilik için kitlesel bir taban yaratılmasını öngörüyor, köycülüğün, sosyalist, sınıf temelli ideolojilere karşı bir barikat işlevi görmesi umut ediliyordu. Köycü ideoloji, 'gerçek' Türk'ü köylerde arayan milliyetçi bir mit yaratma sürecini teşvik ediyordu" (Karaömerlioğlu, 2006: 14).

[23] Yusuf Akçura ve çevresindekilerin 1911'de *Türk Yurdu* Dergisini çıkarmaya başlamaları, ülkede belirli bir halkçı etki oluşmasını sağladı. Aynı çevrenin bir yıl sonra *Halka Doğru* isminde aydınlarla halkı pratikte buluşturmayı amaçlayan bir dergi çıkartmaları (Karaömerlioğ-

Gökalp, "güzideler"in[24] "millî hars"tan mahrum olarak yetiştiklerini ve bu eksikliği giderebilmek adına "halka doğru" gitmeleri gerektiğini söylemektedir.[25] Bu durumda, Narodnik hareketi ile Gökalp'in kastettikleri, hedefleri bakımından farklılık arz etmektedir. Narodnik hareketinde, aydınların taşraya bir şeyler vermesi, götürmesi öngörülürken, Gökalp aydınların taşradan bir şeyler almasını öngörmektedir. Buna karşılık Parvus Efendi'nin belirttiği şekliyle, Türk aydınlarının taşrada yaşayanların halini anlaması gerektiği fikri, Narodnik hareketi ile daha büyük bir benzerlik göstermektedir. Parvus'a göre, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi için köylülüğün desteği son derece önemlidir. Osmanlı Devleti ve Türk aydınları köylülere yüz çevirerek aslında kendi ayaklarının altındaki toprağı kaydırmaktadırlar. Oysa Ermeni, Sırp, Rum ve Bulgar mil-

---

lu, 2006: 29); "halka gitmek, halkı anlamak ve milleti yüceltmek için halkın yüceltilmesi gerektiğini açıklamak adına her zaman çaba harcandığını belirtiyordu. Ulusu yüceltmek için halkı yüceltmek; bu formül harekete ışık tutan düşünceyi ve başlangıcından itibaren 'halkçılık' ile Türk milliyetçiliği arasında var olan organik bağların ana hatlarını ifade ediyordu ve Milliyetçi bilinç ve duyguların halka mal olmayıp yalnız aydınlar arasında kalmasının Türk milliyetçiliğinin önünü tıkayacağını düşünüyorlardı" (Georgeon, 1986: 91; Toprak, 1984: 17).

[24] "Gökalp'in gözünde halk, güzidelerin, yani eğitimli seçkinlerin dışında kalan bütün katmanlar demekti. Eğitimin ve soyut bir seçkin kavramının çizdiği sınırla belirleniyordu halk kavramı. Dolayısıyla eğitimsiz bir toprak ağası da halktan birisiydi, yoksul bir köylü de. Bu anlamda Gökalp için "halka gitmek", seçkinlerin halkı eğitmesi anlamına gelmekteydi. Bu güzide insanlar halka "medeniyet" götürecek, karşılığında da "kültürün yaşayan müzesi" olan halktan Türk kültürünün değerlerini öğreneceklerdi" (Karaömerlioğlu, 2006: 37).

[25] "Halkçı düşünce ve atılımların çoğunun, halk ve köylüler adına, ama onlar tarafından yaratılmamış hareketler olduğu söylenebilir" (Karaömerlioğlu, 2006: 23). "Halkçılık halktan öğrenmeyi, halkın rehberliğini vaaz etmekteydi, ama içeriği tamamen şehirli aydınların bir kesimi tarafından belirlenmekteydi" (Karaömerlioğlu, 2006: 23).

liyetçileri, amaçlarına ulaşmak için köylüyü yanlarına almışlardır. Türk aydınları ise *"Bilakis, köylülerinden yüz çevirmişler ve bu suretle Türk milletini siyaset haricinde bıraktıkları gibi kendileri de muayyen bir gaye-i emelden mahrum kalmışlardır"* (Parvus, 1912a: 264-5). Parvus'a göre, Türk milliyetçiliğinin gelişememesinin temel nedenlerinden birisi, köylünün dolayısıyla milletin, ihmal edilmesidir (Parvus, 1913a: 363-4). Parvus'a göre köylü meselesi Türkiye'de doğrudan millî meseleye dönüşmüştür. Anadolu köylüsünün acınası durumunun sorun haline getirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun karışık etnik ve millî yapısının çözülme süreci içinde kaçınılmaz olarak milliyetçilikle kesişecek, bir başka deyişle, sosyal sorun etnik sorunla çakışacaktır (Parvus, 1912a: 264). Türk aydınları "halka gitmeli", onların gönlünü kazanmalı ve ancak köylünün desteğini aldıktan sonra milliyetçi projelerini hayata geçirmeliydiler (Parvus, 1913c: 571).

Gökalp'in ortaya koyduğu fikirlerde ise aktörler ya da taraflar aynı olmakla birlikte Parvus Efendi ve Narodnikler'e göre ters bir alışveriş öngörülmektedir:

> "Milletimizin güzideleri millî harstan mahrum olarak yetiştiler... Şimdi bu eksikliği tamamlamak istiyorlar. Ne yapmalıdır? Bir taraftan halkın içine girmek, halkla beraber yaşamak, halkın kullandığı kelimelere, cümlelere dikkat etmek. Söylediği darbımeselleri, an'anevi hikmetleri işitmek. Düşünüşündeki tarzı, duyuşundaki üslubu zapt etmek... Halk kitaplarını okumak... Halkın sanat eserlerini toplayarak millî müzeler vücuda getirmek lazım. İşte, Türk milletinin güzideleri, ancak uzun müddet halkın bu millî hars müzeleri ve mektepleri içinde yaşadıktan ve ruhları tamamıyla Türk harsıyla meşbu olduktan sonradır ki millileşmek imkânına nail olabilirler" (Gökalp, 1940: 38-40).[26]

[26] "Osmanlı aydınlarını "halkçılığın klasik yurdu" olan Rusya etkilemişti. Rus fikirlerinden etkilenen bazı Osmanlı aydınları 1920'lerde gerçekten de halka yöneldiler. Ama bu, halkı devrime hazırlamaktan çok ona

Tökin de Anadolu'ya/taşraya aydın kesimin gitmesinin/ yönelmesinin gerekliliğinden söz eder;

> "Geniş Anadolu cemiyeti, iktisadî ve içtimaî münasebetleri ile henüz bir iktisatçı, bir içtimaiyatçı için bâkir ve meçhul bir orman halindedir. Her köşesinde bin bir zengin mevzu yatan bu orman bugün fikir adamının elinde işlenmeye muhtaçtır" (Tökin, 1934: 6).

Dolayısıyla Türkiye'de Cumhuriyet döneminin köycülük hareketi ile Parvus Efendi'nin önerileri arasında yakın bir fikrî ve ruhî bağ olduğunu düşünmek gerekir. Yine Parvus Efendi'nin "Türk gençliğine tavsiyeler" başlığı adı altında kaleme aldığı yazısında (1913d: 385-6) sözünü ettiği Türk gençliğinin uyanık olması meselesine, bire bir benzerlik arz etmese de, köycülük konusundaki değişik görüşlerin sistemleştirilmesi denemesine M.T.T.B. İkinci Köylüler Kurultayı'na sunulan ortak bir çalışmada rastlıyoruz. Gençliğe yönelen bu çalışmada bazı tanımlar üzerinde durulduktan sonra köyün dünü ve yarını ele alınmakta ve "köy gençliği"ne bağlanan umut dile getirilmektedir:

> "İnanıyoruz ki; bizde köyü kurtaracak, en ateşli, en faydalı unsur yine köy çocuğu olacaktır. Fakat öyle bir köy çocuğu ki, talihin toprağa "kul" ettiği bilgisiz, bakımsız, kimsesiz çocuk değil, zekâsının, düşünüş ve görüşünün, duygularının açılmasına meydan bulmuş, millet ferdi oluşunun bütün haklarından istifade ederek yükselmiş, aydın bir köy çocuğu olacaktır" (Hüsnü vd., 1935: 29).

Türkiye'de köycülük ile alakalı olarak birçok akım türemiştir. Ortaya çıkış sırasıyla belirtilecek olursa; Ziya Gökalp'in "Halka Doğru" formülü, "Romantik Köycü-

---

temel sağlık kurallarını öğretmek için yapıldı" (Georgeon, 1986: 91). Konu hakkında ayrıca bkz. Karaömerlioğlu (2006: 25).

lük", "Halkevi Köycülüğü", "Köy Enstitüsü Köycülüğü" ve "Planlı Dönem Köycülüğü" görülecektir (Tütengil, 1975: 105-20). Bunların dışında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban* romanında söyledikleri çarpıcıdır:

> "Bu viran ve bu yoksul insan kitlesi için ne yaptın? Yıllarca, yüzyıllarca onun kanını emdikten ve bir posa halinde kanını toprak üstüne akıttıktan sonra, şimdi de gelip ondan tiksinme hakkını kendinde buluyorsun. Anadolu halkının bir ruhu vardı, nüfuz edemedin. Bir kafası vardı, aydınlatamadın. Bir vücudu vardı, besleyemedin. Üstünde yaşadığı bir toprak vardı, işletemedin. O, katı toprakla göğün arasında bir yabani ot gibi bitti. Şimdi elinde orak, buraya gelmişsin, ne ektin ki ne biçeceksin?" (Karaosmanoğlu, 2012: 95).

Parvus Efendi, köylülerin, o zamana kadar kimsenin aklına dahi gelmediğini dile getirir. Sadece aralıksız vergi ve asker vermeleri gerektiğinde hatırlandıklarını, verginin yanında çocuğunu da askere gönderen köylülerin en sağlam bir işçisinden mahrum kaldıklarını söyler. Haliyle, bu durum köylünün iktisadî kuvvetini şiddetle azaltmaktadır. Parvus Efendi, önceleri Müslüman olan kesimden 180 erkek için bir asker alınmakta iken, daha sonraları bu oranın 135'te bir ve beş yıldan beri 100'de bir kişi köylü aleyhinde değiştiğini nakleder (Parvus, 1912a: 147).

Askere gitme hususunda Müslim ve gayrimüslimler arasında bir karşılaştırmaya giden Parvus Efendi, Hıristiyanların da askere alındığını, ancak bu miktarın Müslüman tebaadan askere katılanların sayısına erişemediklerini söylemektedir. Bedeli ödenerek askerlikten muaf olma durumunun o dönem için geçerli olduğunu ve bu ayrıcalıktan köydekilerin değil de daha çok şehir ve kasabalarda yaşayanların, çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğunu belirtmektedir. Bu yolla birlikte, şehir ve kasabada yaşamakta olan, nakdî ödeme yoluyla muafiyet alanların sayısının yaklaşık olarak otuz bin kişiye ulaşmış oldu-

ğunu belirtmektedir. Netice itibariyle şehir ve kasabada yaşayanların büyük bir kısmı askerlik vazifesinden bedelini ödemek suretiyle muaf tutulabiliyordu. Ancak Parvus Efendi'nin ısrarla üzerinde durduğu husus, geçmişte olduğu gibi o günlerde dahi fakir ve Müslüman olan Türk köylüsünün askerlik görevini yerine getirmeye devam ediyor olmasıydı. Parvus Efendi'nin öngörüsüne göre, bedeli ödenerek askerlik gittikçe artış gösterecek, diğer yandan Türk köylüleri artan bir oranda asker göndermeye devam edecektir (Parvus, 1912a: 146-8).

Askerlik hususunda şehir ve kasabalılarla köylüler arasında bir karşılaştırma yapan Parvus Efendi, ödenen vergi miktarları noktasında Mösyö A. Heidborn'un o dönemki Osmanlı maliyesi hakkında yazmış olduğu esere[27] dayanarak yine bir karşılaştırma yoluna gider. Parvus Efendi (1912a: 148)'nin Heidborn'un eserine dayanarak verdiği sayısal verilere göre, köyde yaşayanlar senede 10.902.820 Osmanlı Lirası devlete vergi verirken, şehir ve kasabada yaşayanlar ise sadece 1.645.498 Osmanlı Lirası vergi vermekteydiler. Bu duruma göre köyde yaşayanlar, şehir ve kasabadakilerden yaklaşık altı kat daha fazla vergi ödemekteydiler.[28] Nüfus olarak bakıldığında köylü nüfusunun şehir ve kasabalardaki nüfustan daha fazla olduğu bilinmektedir. Ancak şehir ve kasabada yaşayanlar köylülere göre çok daha zengindirler. Neticesinde ilk olarak akla

---

[27] Parvus Efendi, Heidborn'un çalışmasının künyesini makalesinde belirtmemektedir (bkz. Parvus, 1912a: 148).

[28] Robinson, 1949'da yazdığı bir araştırma raporunda, yüksek toprak rantlarının Türkiye ekonomisinin gelişimini frenleyen en büyük engellerden biri olduğunu belirterek şöyle bir sonuca varmıştı: "Eğer Türkiye tarımının gelişmesi isteniyorsa, köylünün cebinden alınıp, kasaba ve kentlerde yaşayan, üretken olmayan toprak ağalarının ceplerine aktarılan gelir, büyük ölçüde azaltılmalıdır" (Robinson, 1949: 35'den aktaran Köymen,1998: 138).

gelen şey, vergilendirmenin o dönem için gelire/kazanca orantılı, âdil bir biçimde yapılmıyor oluşudur.

Memleketin sadece malî durumunu değil, iktisadî durumunu da düşünmek gerektiğini dile getiren Parvus Efendi, iktisadî durumun dengeli olmasının, âdil bir vergi dağılımı sayesinde olabileceğini, akabinde âdil vergi düzeninin de gelirle doğru orantılı olarak oluşturulması gerektiğini söyler. İktisadî gelişmişliğin, sadece fakir köylüden alınan vergilerle temin edilemeyeceğini, zenginleşen kim varsa vergisinin o oranda artırılmasıyla toplanacak olan vergilerin miktarının artmasıyla sağlanabileceğini savunur (Parvus, 1912b: 220-3). Bu doğrultuda Parvus Efendi, köylüleri ezmekte olan vergilerin yeni ve faydalı bir yönteme dönüştürülmesiyle, azaltılmasının memleketin iktisadî gelişiminde çok önemli bir yer teşkil edeceğini söylemektedir (Parvus, 1912d: 284-7).

Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nde ödenen vergilerin kısmî tasnifine "Köylüler ve Devlet" (1912a) yazısının devamında değinmektedir. Vergilerin ödenme şeklinin o dönem (1909-10) için geçerli olan *aşar vergisi* üzerinden yapıldığını bilmekteyiz. Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin bölgelere göre vergi dağılımını aşağıdaki tabloyla göstermektedir (Parvus, 1912a: 148).

Tablodan da görülebileceği üzere, aşar vergisinin büyük bir kısmını üstlenen Anadolu'da yaşayan, çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu insanlardır. Nüfus itibariyle bakıldığında da, en fazla vergi ödeyenlerin yine Anadolu ve Suriye'de yaşayanlar olduğunu görmekteyiz. Bu durumda Anadolu'da bulunan bir köylü, Ermenistan'da bulunan bir köylüden ortalama olarak yüzde otuz beş oranında ve Avrupa-yı Osmanî (Osmanlı'nın Avrupa kıtasında yaşayan kesimi) köylülerinden yüzde elli oranında daha fazla vergi vermektedir. Parvus Efendi(1912a: 148)'ye göre bu vilayetlere ek olarak Makedonya'nın Manastır vilayetinin vergisi

araştırıldığında nüfus başına 20,8 kuruş vergi isabet ettiği görülmektedir. Böylelikle Anadolu'daki köylü, Makedonya'nın Manastır vilayetine kıyasla yüzde altmış oranında devlete daha fazla vergi ödemektedir.

Tablo 4. Osmanlı Devleti'nde Bölgelere Göre Vergi Dağılımı (1909-10)

1909-1910 Senelerinin Yekûn-i Umumisi	*Miktarı (Lira-yı Osmani)*	*Nüfus Başına İsabet Eden*
Avrupa-yı Osmanî	1.368.570	27.6 kuruş
Ermenistan ve Kürdistan	885.199	25.0 kuruş
Irak	378.29	27.2 kuruş
Anadolu	2.440.842	33.3 kuruş
Suriye	754.59	33.5 kuruş

Yukarıda belirtildiği üzere, o dönemde toplanmakta olan aşar vergisi gayri safi ürün üzerinden alınan aynî nitelikli bir vergiydi. Arapça *"uşr"*, Osmanlıca *"öşr"*, Latince *"decima"* ve Fransızca *"la dime"* ondalığın çoğulu olan *aşar*, şer'an toprak mahsullerinden 1/10 oranında alınması lazım gelen vergidir. Aşar, Türkler'in İslamiyet'i benimseyişlerinden itibaren uygulaya geldikleri "rüsum-ı şer'iye"nin belli başlılarından sayılmaktaydı (Palamut, 1987: 69). Vergi oranı, *"dime"* veya *"öşür"* kavramlarından anlaşıldığı üzere, genelde, yüzde 10'dur. Her ne kadar *aşar*ın tam kelime anlamı 1/10 ise de, ziraî mahsullere uygulanan bu vergi oranının, başlangıçta, üretim bölgelerine ve kullanılan üretim tekniklerine göre bir değişkenlik arz ettiği de bir gerçektir. Sözgelimi Rumeli'de 1/8 olan oran, Basra ve Halep'te 1/3 ile 1/2 arasında oynuyordu (Palamut, 1987: 70). İmparatorluğun bazı bölgelerinde bu oranın yüzde 40'a kadar çıkabildiği, araştırmalarda gösterilmiştir (Barkan, 1963: 485-8).

Fakat 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu'yla, aşar vergisinin tüm imparatorluk sınırlarında onda bir oranında olması kararlaştırılmıştır.

Aşar vergisinin o dönem için olumlu ve olumsuz etkileri vardı. Üretimin genişlemesini engellediği için aşarın kaldırılması olumlu bir davranış; ancak kaynak yaratma ve arazi mülkiyet dağılımını etkileme gibi iki önemli işlevinden dolayı olumsuz bir sonuç ortaya çıkarmaktadır. Daha ayrıntılı bir şekilde belirtmek gerekirse, o dönemler için Osmanlı Devleti'nin sürdürdüğü, ithalatı sınırlamayan, ihracata da ciddi sınırlamalar getiren, içte ürün bolluğunu sağlamaya gayret gösteren, en azından görünüş itibariyle "kapalı" bir ekonomi olması, aşar vergisinin de aynî bir vergi özelliği taşıması sebebiyle çiftçiyi piyasa koşullarına itmemesi, aşar ile genel iktisadî yaklaşımın haliyle birbirleriyle örtüşmesi sonucunu ortaya çıkarmaktaydı. Büyük ihtimalle, aşarın yürürlüğe konması, mevcut iktisadî anlayışın bir sonucudur. Çiftçinin piyasa koşullarına endeksli hale gelmesini bir ölçüde engelleyen aşar vergisiyle tarım kesimi, piyasa koşullarının sonuçlarına tepkisiz kalabilmekteydi.

İktisadî geçişte olumsuz bir hareket olarak nitelendirilebilecek özelliğiyle aşar, bugün dahi çokça tartışıldığı üzere, ekonominin para ve piyasa ekonomisine geçişini de yavaşlatıyordu. Vergi ürün olarak toplandığından kamu hizmetlerinin yanında sistem daha çok ordu beslemeye yarıyordu. Diğer yandan, aşarın özellikle üzerinde durulması gereken olumsuz özelliği ise, potansiyel verim üzerine değil, fiilî üretim üzerine salınan bir vergi türü olmasıydı. Bu nedenle aşarın üretimi artırmaya yönelik bir teşvik sağladığı söylenemez. Üretimde teşvik sağlamamasının en önemli sebeplerinden biri, vergilerin iltizam usulüyle toplanıyor oluşuydu. Bu da üretim üzerinde kısıtlayıcı bir etki oluşturmaktaydı. Üretim artışı gözlense dahi,

bu artışların tetikleyicisi mültezim zorlamaları olmaktaydı. Bilindiği üzere, iltizam usulünde, saraya belirli miktarı taahhüt eden mültezimler, maliyetlerini de karşıladıktan sonra yüksek miktarda kâr etmek isterlerdi. Bunun için de mültezimler, çiftçiler üzerinde yoğun baskı kurarlardı. Nitekim halk üzerindeki bu hoşnutsuzluk, kısa sürede Anadolu'da, bazı isyan hareketlerinin ortaya çıkmasında tetikleyici sebepleri oluşturacaktır (Morawitz, 1979: 67-9).

Bahsettiğimiz süreç, öşür vergisinin kaldırılması için temel gerekçe olarak ileri sürülmüştür.

Aşarın köylü üzerinde iltizam usulüne bağlı olarak bir diğer olumsuz yanı da vergi toplama hakkını elde eden mültezimin uyguladığı ağır vergileri ödeyebilmek adına köylülerin tefecilerden borç alma yoluna gitmeleriydi. Vergi borcunu ödeyemeyen küçük çiftçiler, arazileri karşılığında tefecilerden borç alıyor ve genelde ödeme aczi içine düşerek arazilerini kaybediyorlardı. Böylece bu sistem, bir yandan mültezimi beslerken, diğer yandan da murabaha işi ile uğraşanlara servet aktarıyordu.

Aşar vergi sistemi, köylü açısından olumsuz sonuçlar teşkil etse de, devlet için tarım üzerine salınan dolaysız vergi olarak gelir açısından fevkalade önemliydi. Aşar, Osmanlı Devleti'nin en önde gelen vergi kaynağı olma vasfını her zaman korumuş (Velay, 1978: 105-6); hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1924 malî bütçesinde 27,5 milyon lira gelir sağlamıştır (Pelin, 1945: 307). Aşarın uygulandığı son yılda, bu vergi gelirinin toplam devlet gelirleri içindeki oranı yüzde 28,6'ydı. Aşarın kaldırıldığı yılda bütçe açığı ise, önceki yıllar ortalamasının üç katına çıkmıştı (Önder, 1998: 70). 1923 yılında toplanmış olan İzmir İktisat Kongresi'nde tüm kesimlerin katılımı ile ve ittifakla aşarın kaldırılması ve yerine çağdaş bir vergi getirilmesi kararı alınmıştır. Ancak, aşarın vergi sistemi içindeki ağırlıklı yeri bu kararın uygulanmasını engellemiştir (Önder, 1981:

85). Aşar, İzmir İktisat Kongresi kararından iki yıl sonra, 17 Şubat 1925 tarihinde ve 552 sayılı yasa ile yürürlükten kaldırıldı.[29]

Aşarın kaldırılması gerektiğine Parvus Efendi de yazılarında sürekli ve ısrarla değinmekteydi. Parvus Efendi, aşarın geçmiş senelere kıyasla 1327 (1911) senesine kadar düzenli bir azalma gösterdiğini belirtmektedir. Bu azalışın sebebini ise köylülerin iktisadî olarak geliştirilememesine bağlamaktadır. Köylülerin iktisadî olarak desteklenmesi, devletin malî menfaati için elzemdir (Parvus, 1912b: 220-3). Özellikle azınlıkların Türk köylüsüne göre daha az vergi ödediğine vurgu yaparak millet eksenli bir tartışma yürüten Parvus Efendi'yle İzmir İktisat Kongresi'nde alınan aşarın kaldırılması kararı paralellik arz etmekteydi. Sebebi ne olursa olsun aşar, kaldırılmıştır. Fakat 1875 yılı Osmanlı bütçesinde kamu gelirlerinin içerisindeki payı yüzde 35,3 ve yeni Cumhuriyet rejiminin 1924 bütçe yılı vergi geliri içindeki payı da yüzde 23,9 (27,5 milyon lira) (Velay, 1978: 202; Pelin, 1945: 307) olan bu verginin yerine yeni bir vergi ikamesi ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Aşardan sonra onun yerini dolduracak bir vergiler demeti geliştirilip uzun süreli uygulanamamıştır.[30]

---

[29] Aynî vergi olarak aşar kaldırılmış olmakla birlikte, pazarda satılan ürünler üzerinde aşar vergisi muhafaza edilmiştir. 17 Şubat 1925 tarih ve 552 sayılı Aşarın İlgası ve Yerine İkame Edilecek Mahsulat-ı Arazi Vergisi Hakkındaki Kanun'a göre: "Verginin kalkması devlet gelirinin oranında azalmasına neden olacağı için pazara sunulan ürünlerden yerel ya da piyasa fiyatı üzerinden yüzde 8-10 oranları arasında değişen vergi alınması öngörülmüştür."

[30] "Aşarın kaldırılmasından sonra, vergi gelirleri bileşiminde gelir üzerinden alınan vergilerin payı önemli ölçüde düşmüştür. Aşarın kaldırılması ile meydana gelen boşluk özellikle harcamalar üzerinden alınan vergilerle doldurulmak istenmiştir. İşte bu nedenle 1926 yılında Umumî İstihlak Vergisi uygulamaya konulmuştur. Bu vergi ile vergi yükü köyden şehir ekonomisine kaymış ve bu vergi katma değer vergisinin Türkiye'deki ilk şekli olarak kabul edilmiştir. Ancak Türkiye

Aşarın kaldırılıp kaldırılmaması gerekliliği üzerine yürütülen tartışmada kaldırılması yönünde fikir beyan eden Parvus Efendi'nin, tetkik ettiği dönem ve öncesi çerçevesinde aşarın kaldırılması ile ilgili olarak ortaya koyduğu düşünceleri, 17 Şubat 1925 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde aşarın kaldırılması kararının alınması, o dönemki yöneticiler tarafından Parvus Efendi'nin, İstanbul'da bulunduğu yıllarda (1910-14) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin malî danışmanlığını yapmış olması hasebiyle, düşüncelerinin etkisiyle bir karar alınıp alınmadığı, gerekli bilgi ve belge yetersizliğinden ötürü bilinmemektedir. Ancak o dönem için aşarın toplanmasındaki izlenen yöntem olan, merkezî yönetim, mültezim ve köylü üçgeninde gelişen ilişkiler ağının düzenli ve adil işlemeyişi doğru bir değerlendirme yapabilmeyi büyük ölçüde imkânsız kılmaktadır.

Parvus Efendi'ye göre, meşrutî bir idare ile geçen dört sene zarfında, İttihat ve Terakki Fırkası'nın da nüfuzunun eksilmesine neden olanın, köylülerin refahına yönelik hemen hemen hiçbir şey yapılmamış olmasıdır. Parvus Efendi'ye göre, Osmanlı ordusunun oluşması ve oluşturulmasında en etkin rolü oynayan köylüler, bugüne kadar "fevkalade acıklı bir halde kalmışlardır" (Parvus, 1912f: 305). Eğer köylüler İttihat ve Terakki Hükûmeti'nden gereği gibi memnun kalmış olsalardı, bazı zabitler (subaylar) İttihat ve Terakki aleyhine hareket etmezlerdi (Parvus, 1912f: 305). Parvus Efendi'ye göre, hükûmetin böyle bir hataya düşmesi Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin icra noktasında hükûmet üzerinde sahip olduğu nüfuzdan ötürüdür (Parvus, 1912f: 305).

---

ekonomisinin o günkü yapısı bu verginin başarılı bir biçimde uygulanmasına elverişli olmadığından 1927 yılında bu vergi kaldırılarak yerine Muamele Vergisi getirilmiştir" (Kaya ve Durgun, 2009: 242).

Parvus Efendi (1912f: 317)'ye göre, Osmanlı Devleti, üç yüz yetmiş beş bin lira fazla gelir elde edebilmek için Düyûn-ı Umumiye'ye yüz yirmi beş bin lira vermeye mecbur kalmaktaydı. Sözünü ettiğimiz bu paralar tamamıyla Osmanlı köylüsünden alınmaktaydılar. Osmanlı köylüleri o günler için düşkün bir halde bulunmakta ve hem vatanları uğruna açlık çekmekte hem de canlarını feda etmekteydiler.

Parvus Efendi, Kırım Savaşı'na kadar olan süreçte köylülerin nispeten iyi bir düzeyde yaşadıklarını, ancak Kırım Savaşı'nın neticesinde Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve ticarî olarak tamamen Avrupa kontrolüne tabi olduğundan beri Osmanlı köylülerinin giderek fakirleşmeye başladıklarını iddia etmektedir (Parvus, 1912h: 57). Parvus Efendi, çok milletli Osmanlı toplumu arasında sınıflandırmaya gitmektedir. Burada özellikle Anadolu köylüsünün Bulgaristan'da yaşayan köylülerden daha da kötü bir durumda olduklarını ileri sürer. Bu demek değildir ki, Bulgaristan'daki köylülerin hali iyidir. Onların da durumu vasatın altındadır, ancak Anadolu köylüsünden daha iyidirler. Ona göre Anadolu'da açlık ve hastalık baş göstermiştir (Parvus, 1912h: 57). Parvus Efendi, o dönemde gördüğü köylüleri şöyle tasvir eder;

> "Gözümün önünden binlerle insan içerisinde köylerden sağlam elbise ile gelenlere pek seyrek tesadüf edebildim. Zavallıların hepsi yırtık ve pek çok yerlerinden yamalı elbiseler giyinmiş ve son derece zayıf bir halde idiler. Bu bir Türk sefaleti, kemik ve palas-pare sergisi idi" (Parvus, 1912h: 57).

Bunun sebebini de ellerinde bulunan her şeyin alınıp, karşılığında ise hiçbir şey verilmemiş olmasıyla açıklayan Parvus Efendi, asker ve vergi toplama zamanı geldiğinde direkt olarak köylüye müracaat edildiğini söylemektedir. Asker ve vergi kalemlerinin yanı sıra artık Kırım Savaşı

ile birlikte oluşan ciddi bir borç yükünün de kapatılması gerekmektedir (Parvus, 1912h: 56-7).

Parvus Efendi'ye göre Osmanlı Devleti, Avrupa'daki arazisinin son parçası için çekişmekte, fakat Türk köylülerinin Avrupa'daki hicretleri üzerine ayağı altındaki zemini kaybettiğini anlamamaktadır;

> "Muhacirlerin eski mekânlarına dönmeleri ve ellerindeki araziyi muhafaza etmeleri için son derece çalışmak gerekmektedir. Aksi takdirde Avrupa'yı tamamen terk ile Anadolu'da toplanmaya mecbur kalacaksınız" (Parvus, 1913a: 201).

Parvus Efendi, köylülerin geleceğini ilgilendiren meseleler üzerinde ısrarla durarak; ziraatın modernleştirilmesi, kredilendirme/borçlandırma için banka açılması, demiryollarının yapılması, aşar vergisinin azaltılması, köylünün işlediği toprağın tamamıyla kendi mülkiyetine geçirilmesi gibi fikirler öne sürmekte ve bunlardan başka çare olmadığını iddia etmektedir (Parvus, 1914b: 171-3).

Bunlardan ne derece esinlendiği belli olmasa bile henüz Cumhuriyetin ilanından önce toplanmış olan İzmir İktisat Kongresi kararlarında bu konularda benzeri düzenlemelere gidilmesinin istenmiş olmasına işaret etmek gerekir.

3.2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryolu Sorunu

Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'ne borç vermek dışında bazı alanlarda yatırım da yapmışlardır. Bu doğrultuda Birinci Dünya Savaşı'na kadarki süreçte dış borçlar haricindeki alanlara yaklaşık 75 milyon İngiliz Sterlini yabancı sermaye yatırımı gerçekleştirilmiştir. Bu miktar, Osmanlı dış borçları için Avrupalı devletler tarafından tahsis edilen miktarın hemen hemen yarısı kadar olmaktaydı. Bu yatırımların büyük bir kısmı ise Avrupalı devletler tarafından demiryolu şirketlerine tahsis edildi. Buna karşılık, yabancı sermayenin ancak yüzde 10 kadarlık az bir kısmı madencilik, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına ayrıldı (Pamuk, 2011: 236). Zira İnalcık ve Quataert'in (2006: 901) de belirttikleri üzere, 19. yüzyılda tarımda çalışanların sayısı artmış ve sanayi mamullerinin pazarları genişlemişti. Fakat nüfus genellikle seyrek yerleşmişti. Bu seyrek yerleşme sınaî kalkınmayı geciktirmekle kalmamış, aynı zamanda nüfusun yerleşme tarzı, elverişli piyasa şartları mevcut olmasına rağmen, entansif tarımı engellemiş, ekstansif tarımı teşvik etmişti. Ayrıca, bölgeleri birbirinden ayıran bomboş arazileri aşmak icap ettiğinden alt yapı projelerinin maliyeti nispeten yüksek olmaktaydı.

Osmanlı Devleti'ne dış borç sağlayan Avrupalı devletler özellikle dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımları sayesinde kazanımlar elde etmeye çalışırken,

Osmanlı Devleti, demiryollarının yapılmasından, başka yararlar bekliyordu. Bunların en başında iç güvenliğin sağlanması, merkezî yönetimin gücünün imparatorluğun uzak köşelerine ulaştırılması ve savaş dönemlerinde cepheye asker ve malzeme sevk edilebilmesi geliyordu. Yanı sıra demiryolları sayesinde merkezî yönetimin tarımsal vergileri daha etkin bir şekilde toplayabileceği, vergi gelirlerine ortak olan yerel unsurların payının gerileyeceği umulmaktaydı (Pamuk, 2011: 236). Daha da önemlisi, demiryollarının yapılmasıyla Anadolu'daki boş toprakların tarıma açılmasıyla birlikte gelişmiş pazarlarla olan irtibat sağlanacak ve haliyle tarımsal üretimin artması da devlet için daha fazla vergi geliri demek olacaktı. Ancak diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin herhangi bir bölgesinde makineleşme olmadan gerçekleştirilen tarımsal üretimin, dış pazarlara doğru genişlemesi,[31] zanaat olarak düşük düzey-

[31] Wolf, köylü toplumlarında yerel pazarların şebeke (kapitalist) pazar ağı ile eklemleşmesini kısaca şu şekilde izah etmektedir: "Mahallî olarak üretilmiş ürünlerin mahallî pazarlarda mübadelesi bölgesel bir pazardaki mübadelelerin küçük bir kısmını, bölgesel pazarlardaki mübadele ulusal pazarlardaki mübadelenin küçük bir örneğini ve ulusal pazarlardaki mübadele ise uluslararası pazarlardaki mübadelenin küçük bir parçasını oluşturur. Böylelikle köylü kendini sadece çok sayıda aracı ve ürün işleyici ile uğraşır bulmakla kalmaz, aynı zamanda birçok düzeye sahip ve kapsamı sürekli genişleyen bir pazar sisteminin içinde bulur. Ayrıca, böyle ötelere uzanan bir sistem içine katılan köylü fiyatların artık mahallî âdetler ve ihtiyaçlar tarafından ayarlanmadığını, kendi mahallî dünyasının çok katlı ilişkilerince tayin edilmediğini, fakat bütününü anlayamadığı ve kesin olarak kontrol edemediği çok daha kuvvetli arz ve talep güçlerince ayarlanıp tayin edildiğini fark edebilir" (Wolf, 2000: 76-7)

Diğer yandan Tökin'e göre; "Anadolu'nun göbeğine demiryollarının uzanması, kendi zatî ihtiyaçları için çalışan köylüleri piyasalarla karşılaş- tırarak pazar için çalışan köylüler haline getirmiştir" (Tökin, 1934: 16). "Türkiye köy iktisadiyatının dünya piyasaları ile teması arttığı nispette temasa gelen mıntıkalarda derin bir bünye tahavvülü (bir halden başka bir hale geçiş) olmuş ve zatî istihsal (üretim) tarzı pazar

de üretim gerçekleştirilen bölge mallarını Avrupa mamul malları karşısında rekabet edemeyecek duruma getirdi.[32]

Osmanlı Devleti, ülkede demiryolu inşa edebilecek yerli bir sanayi altyapısı olmadığından,[33] bu beklentilerle yabancı sermayeli şirketlere demiryolu yapımı için imtiyazlar veriyor, hatta çoğu zaman, inşa edilen her kilometre için yapımcı ve mülk sahibi konumundaki şirketlere her yıl "kilometre garantisi"[34] adı altında belirli miktarlarda

için istihsal tarzına istihale edilmiştir" (Tökin, 1934: 38). "Türkiye'de demiryollarının inkişafı ile zatî istihsalin emtia istihsaline istihalesi, zatî iktisat ve emtia iktisadı mıntıkalarının yepyeni bir coğrafî dağılışına sebep olmuştur" (Texier, 2002: 268; Tökin, 1934: 39).

[32] Demiryolları ile uzak yerlere erişildi, maliyet ucuzladı ve sahiller, limanlar ve iç bölgeler bütün dünyaya o zamana kadar görülmemiş bir şekilde bağlandı. Buhar teknolojisinin gelişmesiyle yabancıların Osmanlı iktisadıyla olan bağları kuvvetlendi, zira bu teknolojiler limanların civarlarında ve demiryollarının ulaştığı bölgelerde yeni pazarlar açtı, fakat aynı zamanda Osmanlı mahsulleri dünya piyasasında rekabetle karşılaştı. Sonuçta Osmanlı hububatının dünya pazarlarındaki önemi 19. yüzyılda azaldı. Osmanlı çiftçileri bazen iç pazarlarda bile önemlerini kaybettiler. Doğu Asya'dan ithal edilen ham ipek Avrupa pazarlarını istila etti ve fiyatları düşürdü; sonuçta Osmanlı ipekçileri ziyan ettiler. Ucuz kara ve deniz nakliyatı İmparatorluğun iç ve sahil bölgelerinde Avrupa mamullerinin fiyatını düşürdü. İmalatçılar iç pazarları kaybetmemeye çalıştılarsa da modern nakliyat yüzyıl boyunca Osmanlı sanayiinin aleyhine gelişti (İnalcık ve Quataert, 2006: 919). Diğer yanıyla Osmanlı demiryollarının hususî önemi ziraî malların ihracatının artmasındandır (İnalcık ve Quataert, 2006: 934). Anadolu demiryolu, İstanbul'daki buğday tüketiminin yüzde 90'ını sevk etti. Demiryolu ile sevk edilen buğdayın en büyük kısmı, belki yüzde 75'i, ihraç ediliyordu. Kısaca, bazı demiryolları hem ithali azaltıyor, hem de Osmanlı ekonomisinin ham madde arzını artırıyordu (İnalcık ve Quataert, 2006: 935).

[33] Demiryollarının Osmanlı Devleti'ne geç gelmesi bir yana, Rusya, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde demiryolları demir ve çelik gibi ağır sanayii teşvik etmesine rağmen, demiryollarının inşası Osmanlı sanayiine çok az katkıda bulundu ve teşvik edici bir nitelik sağlayamadı (İnalcık ve Quataert, 2006: 933).

[34] Devlet, demiryollarını yapabilmek için iki finansman metodu kullandı.

ek ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin kilometre garantisi uygulaması, demiryollarının yapımını ve işletmesini üstlenen İngiliz, Fransız, Avusturyalı, Belçikalı ve Alman sermayedarları için çok kârlı bir kazanç haline geliyordu (Pamuk, 2011: 237). Bu ödemeler, Osmanlı maliyesine ciddi bir biçimde ek yükler getirmiş, bu ve buna benzer sebeplerle demiryollarından umulan malî yararlar sağlanamamıştır (Pamuk, 2011: 236). Parvus Efendi, Avrupa'dan alınan borçlarla Osmanlı Devleti'nin Avrupalılığa -medeniyete- doğru ilk adımı ve demiryolları inşasıyla da ikinci adımını attığını söylemektedir. Parvus Efendi, Osmanlı Devleti'nin borçlardan ziyade demiryolları vasıtasıyla malî esaret altına alındığını ifade etmektedir (Parvus, 1912d: 284-7).

Osmanlı Devleti'ndeki demiryolu inşa süreci, 1850'lerin sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmek-

---

Daha ender kullanılan metot hükûmetin inşaat için lazım olan sermayeyi kendi bütçesinden temin etmesiydi. Devlet, ya yabancı şirketlere inşaat finansmanı temin etti yahut da, ender olarak, demiryollarını kendisi inşa etti (bunun en açık örneği, Osmanlı sermayesi ve işçisi ile inşa edilen yegâne hat padişahın arzuladığı Hicaz demiryoludur). Fakat 1914'te devlet sermayesi demiryollarına yatırılan bütün sermayenin ancak yüzde 10'u idi. Yapılan demiryolları iktisadî potansiyeli olan kısımlardan ziyade, askerî ve siyasi bakımdan daha faydalı olabilecek bölgelere inşa edildi. Mesela, hükûmet İzmit-Ankara bölgesini Sivas'ın etrafındaki verimli ve nispeten yoğun nüfuslu bölgelere bağlayacak olan demiryolu yerine, stratejik ve askerî sebepler ileri sürerek demiryolunun, nüfusu seyrek olan Eskişehir-Konya bölgesinden geçmesini tercih etti (İnalcık ve Quataert, 2006: 934). Yabancı sermayeyi teşvik etmek için devlet kilometre garantisi diye bilinen yeni bir malî yola başvurdu (İnalcık ve Quataert, 2006: 927). Aslında demiryolu inşaatı kısa vadede devletin gelirlerini azaltmıştı; fakat zamanla demiryolları daha fazla yük taşıdıkça ve kâr etmeye başlayınca, ödenen kilometre garantileri 1912'den sonra sun'î olarak azaldı. Bunun en büyük sebeplerinden biri de asker nakliyatının demiryolu gelirlerini artırması olmuştu (İnalcık ve Quataert, 2006: 71, 93, 932).

le beraber,[35] genel olarak Avrupa sermayesinin Anadolu'ya girişini gözler önüne serer. Avrupalı sermayedarların kendi açılarından da demiryolu yatırımlarına girişmeleri mantıklı gözükmektedir. Şöyle ki, belirli düzeyde sanayileşmesini tamamlayıp, belirli seviyede de üretim gerçekleştiren Avrupalı devletler, hammadde ihtiyacı içerisine girmekteydiler. Demiryolu inşa hakkı kazandıklarında hem kilometre garantisi sağlayıp, hem de Anadolu'daki hammaddeyi alarak kendi ülkesinde işlemek suretiyle mamul hale getirip dünya pazarlarına, aynı zamanda tekrardan Osmanlı Devleti'ne satabilme imkânına sahip olabiliyorlardı. Bu devinimin somut örneği, 1850'lerin sonu ve 1860'ların başında İzmir-Aydın demiryolunun, daha sonra da İzmir-Kasaba hattının yapımı, Batı Anadolu'da İngiliz sermayesini güçlendirmiş olmasıdır. 1880'lerin sonundan itibaren, Almanlar tarafından İzmit-Ankara ve Eskişehir-Konya hatlarının, 20. yüzyıl başlarında Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanan Bağdat demiryolunun yapımları da Orta ve Güney Anadolu'ya yatırımlar yapılmasını sağladı. İnşa edilen demiryolları sayesinde Almanya ile olan ticaret genişledi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda Almanlar'ın mağlup olması, hem kendilerinin emperyal bir devlet olma

[35] Osmanlı İmparatorluğu demiryolu çağına geç girdi. 1850'de Osmanlı topraklarında tek bir ray bile döşenmemişti. Ancak bir istisna söz konusuydu. İsmen Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan, fakat fiilî olarak kontrolünde olmayan Mısır'da, demiryollarının erken gelişim göstermesi dikkate değerdir. Mısır, 1869'da 1.338, 1905'te 3.000 kilometre demiryolu hattına sahipti (Issawi, 1982; İnalcık ve Quataert, 2006: 54). 19. yüzyılın ikinci yarısında, bilhassa 1890'dan sonra, Osmanlı Devleti 7.500 kilometre demiryolu hattına sahip oldu. Habsburglar'ın imparatorluğunda 1913'te demiryolları 23.000 kilometreye varmıştı, yani Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden 3 kat fazlaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski Balkan toprakları olan müstakil Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan devletleri toplu olarak 8.000 kilometre, yani imparatorluktan daha fazla ray döşemişlerdi (Licht, 1983: 10, 31; İnalcık ve Quataert, 2006: 925).

hayallerinin o an için yok olmasına sebebiyet verip İkinci Dünya Savaşı'na kadar erteledi, hem de Anadolu'nun Almanlar tarafından somut bir biçimde sömürülmesini engelledi (Pamuk, 2011: 237).[36]

Bütün bir demiryolu inşa serüveninde meselenin genel olarak ulaşımın herkes için çok daha olanaklı hale gelmesi[37] ve o gün için Anadolu'da sağlanan insan ve hayvan gücüne dayanan ulaşım türlerinin yerini demiryolu taşımacılığına bırakması, toplumun birçok kesimi için büyük bir kolaylık sağlamıştır.[38] O gün için Osmanlı Devleti'nde ulaşım çeşitleri olarak var olan deniz, kara ve demiryolu arasında yapılacak fayda-maliyete dayanan bir karşılaştırmada demiryolu daha avantajlı olmaktaydı. At ve deve ile taşıma oldukça pahalıya mal oluyordu. Yapılan hesaplara göre aynı yüzyılda deve ile yapılan taşıma, demiryolu ile yapılana oranla 7; deniz ve nehir yolu ile yapılana oranla

[36] İngiltere'nin demiryolu inşaatını finanse etmesiyle yatırımlar 1860 ile 1880 yılları arasında yükseldi. Alman malî yatırımları 1888 ile 1914 arasında yüzde 1'den yüzde 27'ye yükseldi. İngiltere'nin yatırımlardaki payı, ticarî menfaatleri ve Osmanlı borçlarına iştirak oranlarına uygun olarak 1880 ile 1914 yılları arasında yüzde 56'dan yüzde 15'e düştü. 1914'te Alman yatırımları İngiliz yatırımlarından fazlaydı. Demiryolları için yapılan yatırımlar, yüzde 10'u limanlara ve kamu servislerine vakfedilmesi ile yabancı sermayenin belki üçte ikisini teşkil ediyordu. 1860 ile 1880 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı yatırım miktarı değişmedi, fakat 1890 ile 1914 arasında 3 misli arttı (İnalcık ve Quataert, 2006: 898).

[37] Parvus Efendi(1912b: 220-3)'ye göre, ülke içerisinde hareket serbestisinin olması, insanların şehir ve kasabalara gitmelerini sağlamış, göçen insanların barınma ihtiyacını karşılamak için inşaat faaliyetlerinin artmasına sebep olmuş, köy ürünlerine olan talebin artması da köy ziraatının gelişmesine yardım etmiştir.

[38] Demiryolları, imparatorlukta yolcu seyahatini de artırdı. 1911'de 14 milyon yolcu taşındı (İnalcık ve Quataert, 2006: 933). Yolcuların çoğu turistik seyahat yapmaktan çok her gün iş ile ev arasında seyahat eden kimse olduklarından bu rakamlar demiryollarının nüfus dağılımı üzerindeki tesirini de gösterir (İnalcık ve Quataert, 2006: 933-4).

24 kat daha pahalı idi (Güran, 1998: 71). Osmanlı Devleti'nde nehir taşımacılığının olup olmadığına dair net bir bilgiye sahip değiliz. Ancak kıyı bölgeleri için deniz taşımacılığı kara taşımacılığına nispeten daha uygun olmaktaydı.[39] Deniz taşımacılığının kıyı bölgeleri için sağladığı oranda bir ucuzluktan iç bölgelerin yararlanabilmesi, kara taşıma teknolojisinde daha ileri bir safha olan demiryollarının geliştirilmesine bağlıdır. Zira demiryolları, büyük yükleme kapasitesi sayesinde, hacimli ve ağır tarım ürünlerinin düşük maliyetlerle uzak pazarlara taşınmasını sağlar. Karayolları bakımından geri durumda olan Osmanlı İmparatorluğu için demiryolu, iç pazarın gelişmesinde olduğu kadar dış pazara açılma imkânlarının artırılmasında da yararlı olacaktır (Güran, 1998: 73).[40]

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu işletmeciliği 1865'te başladı ve bu tarihten itibaren hemen hemen Birinci Dünya Savaşı'na kadar demiryolları hem Rumeli'de hem de Anadolu'da gelişmesini sürdürdü (Güran, 1998: 74):

---

[39] Su yoluyla yapılan nakliyatın yarattığı kolaylıklar halkı sahil bölgelerine, nakliyeye ehven nehir kenarlarına yerleşmeye sevk etti. Demiryolu inşaatı, muhaceret ve aşiretlerin yerleşmesiyle nüfus iç bölgelere doğru da kaydı (İnalcık ve Quataert, 2006: 901-2).

[40] Tökin(1934: 33)'e göre; "Anadolu'nun kapalı sahalarında nakil tekniği kağnı seviyesini bile aşamamış ve Hititler devrinden beri müstakar mahiyetini muhafaza ederek organik kuvvetlerin çerçevesi dâhilinde mahsur kalmıştır. Modern nakil tekniği bu kapalı sahalara nüfuz etmediği müddetçe zatî istihsal yerine kaim olan motorlu nakil vasıtaları ve her gün biraz daha ilerleyen demiryolları bu inkılapçı inkişafın birer ifadesidir. Türkiye'de işe yarayan şoselerin garp ve sahil vilayetlerinde bulunması ise, motorlu vasıtalarla nakliyatı ancak buralara inhisar ettirmektedir."

Tablo 5. Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Gelişmesi (1870-1910)

Yıllar	Anadolu (km.)	Rumeli (km.)	Toplam (km.)
1870	174,5		174,5
1875	176,8	1.132,5	1.309,3
1880	178,3	1.309,6	1.487,9
1885	282,5	1.309,6	1.592,1
1890	609,0	1.440,5	2.049,5
1895	1.519,4	1.785,1	3.304,5
1900	2.171,9	2.553,0	4.274,9
1905	2.370,8	2.553,0	4.923,8
1910	2.370,8	2.553,0	4.923,8

Rumeli, demiryolu bakımından Anadolu'ya göre daha gelişmişti. Daha 1875'te imparatorluğun Avrupa kesimindeki demiryollarının uzunluğu 1300 km'yi bulurken, Anadolu'da işletmeye açılmış demiryollarının uzunluğu 180 km'yi geçmiyordu. İmparatorluğun Asya kesiminde demiryollarının gelişmesi 19. yüzyılın sonuna doğru hızlandı. Yine de 1910 yüzölçümleriyle Anadolu'dan çok daha küçük olan Rumeli'de demiryolu uzunluğu 2.553 km iken, Anadolu'da 2.371 km idi. 20. yüzyılın başlarında ulaştıkları uzunluklar bile, tarımda büyük bir değişime yol açacak ölçüde değildi (Güran, 1998: 73).[41]

Ancak demiryollarının Rumeli ve Avrupa devletlerine kıyasla en azından nüfus başına düşen demiryolu oranlarına bakıldığında (Güran, 1998: 74; Tablo 3: 3), özellikle

[41] İnalcık ve Quataert(2006: 928)'e göre, Anadolu'nun 2.900 kilometre demiryolu vardı. İlk inşa edilenler İngilizlerin 1860'larda yaptığı iki hattı. Suriye'deki demiryolları imparatorluğun diğer yerlerinden daha yoğun döşenmişti (İnalcık ve Quataert, 2006: 933).

Anadolu'daki demiryolunun gelişimi çok daha yavaş kalıyordu. Ancak buna rağmen, 1909'da 1897 yılına göre çeşitli tarım ürünlerinin verim düzeylerinde bir yükselme görülmüştür. Bu artışı açıklamak için belirtilebilecek ilk neden, yeni açılan karayollarıyla inşa edilen demiryollarının yarattığı pazar gelişmesinin köylüyü daha çok üretimde bulunmaya teşvik etmesidir (Güran, 1998: 97):

Tablo 6. Çeşitli Ülkelerde Bazı Tarım Ürünlerinin Verimlilikleri (Kg./Hektar)

Ülkeler ve Yıllar	*Buğday*	*Arpa*	*Yulaf*	*Pirinç*	*Patates*	*Pamuk*	*Tütün*
Türkiye 1897a	870	783	900	1.762	-	348	-
Türkiye 1909b	1.295	1.545	1.338	1.752	2.981	500	598
Türkiye 1950c	1.169	1.301	-	2.145	7.906	234	730
Türkiye 1970c	1.163	1.255	-	2.338	12.355	758	456
Yunanistan 1911 d	980	1.013	1.067		5.714	300	86
Romanya 1909d	948	828	836	-	11.954	-	663
Rusya 1909d	838	957	915		7.500	-	-
Fransa 1909d	1.483	1.417	1.415		10.782	-	-
İngiltere 1909d	2,304	2.178	1.824		16.921	-	-

Üretime olan teşvikin somut göstergeleri olarak tablodan da görülebileceği üzere, yeni tarım alanlarının açılması ve demiryolu başta olmak üzere, eski duruma kıyasla gelişen ulaşım ağı sayesinde tarımda verimlilik, üretim ve devinim artmıştı. Demiryolları sadece Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun içine nüfuzunun bir vasıtası değildi; iç ticareti de kolaylaştırıyordu. Taşıdıkları yük hem ithalat ve ihracatın, hem de iç ticaretin bir ölçüsüdür (İnalcık ve Quataert, 2006: 954). Ancak yörelerinde, bölgelerinde tarımın gelişmesine rağmen ulaşım imkânları sayesinde yeni

yerler görme ve oralarda yaşama arzusu demiryollarının ulaştığı yörelerin halkını göçe teşvik etti. Göç, 1890'dan sonra zirveye ulaştı; mamafih bu yükselişin sebebi sefalet, fakirlik ve ümitsizlik değildi. Bilakis göçlerin çoğu, iktisadî durumun geliştiği bir zamanda meydana geldi. Osmanlılar'ın göçlerini belki demiryolu inşaatı teşvik etmişti, ama karayolları da mevcuttu. Bir kere başlayınca göçlerin dinamizmi hızlandı, daha ihtiyatlı olanlar başarılı olanları takip etti ve bir iç ve dış muhaceret zinciri meydana geldi. Faaliyetlerini gittikçe artıran Amerikan misyonerleri de bu süreçte önemli bir rol oynadılar; ülke dışına gidecek muhacirlerin gidecekleri yerleri dahi seçtiler, onlara tavsiye mektupları verdiler ve bazen de Amerika Birleşik Devletleri'nde öğretim fırsatları sağladılar. Yeni Dünya'nın yüksek ücret ödeyen fabrikaları da muhacirleri celbeden saikler arasındaydı. 1890'dan sonra ziraî üretimin geliştiği ve çiftçilerin yükselen mahsul fiyatlarından istifade ettikleri bir zamanda göçlerin artması paradoksu muhtemelen bu faktörlerle izah edilebilir (İnalcık ve Quataert, 2006: 914-5).

Hâlbuki memlekette çok miktarda işletilmemiş arazi ve işlemeye muktedir fakat işsiz çok fazla sayıda insan olduğunu, niteliklilerin ise ulaşım ağlarıyla daha büyük şehirlere ya da ülkelere göç ettiklerini ve bunların Türkiye'nin ziraî gelişimine engel oluşturduğunu söyleyen Parvus Efendi, bu süreçten sonra özellikle ulaşımın sağlandığı yerlerde ziraatın daha fazla geliştirilmesi gerekliliğinden başka bir çıkar yol ol(a)mayacağını belirtmektedir (Parvus, 1913e: 20-4).

Birçok yazısında demiryolu meselesine değinen Parvus Efendi, demiryollarını insan vücudundaki kan damarlarına benzetmektedir. Damarlardaki kan nasıl bitince vücut yok oluyorsa, milletin servet ve huzuru bittiğinde o devlet de yok olmaya mahkûmdur. Irka taze kan verecek olan ancak millettir. Bu nedenle milletle sürekli irtibat halinde

bulunup dertleriyle hem hal olmak gerekir. Demiryolları da bu meselelerden bir tanesidir. Demiryolları vasıtasıyla milletle etkili irtibat sağlanırsa, bu hem millet hem de devlet için iyi olacaktır. Milletin meseleleri çözülmedikçe ülkenin sorunlarının halledilmesi noktasında başka bir şey yapılamayacaktır (Parvus, 1912h: 56-7).

Parvus Efendi'nin özellikle demiryolu yapımına vurgu yapması; demiryolu yapılması, o dönem için gelişmek isteyen ülkeler adına önemli bir adım olduğuna inandığından ya da kendisinin demiryolu meselesine dikkat çekmek istediğindendir (Parvus, 1912a: 146). Ancak Osmanlı hükûmetinin elde ettiği bütün gelirlerini memleketin ihtiyaçlarına sarf edemediğini söylemekte ve elde edilen gelirin büyük bir kısmının devlet borçlarına verilmekte olduğunu belirtmektedir. Bu nedenlerden ötürü yapılması gerekli olan kamu yatırımlarının (şimendifer-demiryolu ve eğitim harcamaları) da yeterli düzeyde gerçekleştirilemediğini vurgulamaktadır (Parvus, 1912b: 221).

Osmanlı Devleti'nin, girdiği savaşlar neticesinde, demiryollarına olan ihtiyacı daha da fazla artış göstermiştir. Demiryollarının yapımı için gerekli olan teminat dahi Parvus Efendi'ye göre, Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin varlığı ve iktisadî kontrolü sebebiyle Osmanlı Devleti tarafından karşılanamamaktaydı. Sonuçta Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumu her geçen gün kötüye giderken Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin geliri sürekli artmaktaydı (Parvus, 1912c: 264).

Parvus Efendi'nin verdiği bilgilere göre, o dönemde şark demiryolları yapımı için para elde etmek adına ihaleye çıkılmıştır. Her demiryolu tahvilinin faizi yüzde üç, değeri de dört yüz Frank'tan ibaretti. Tedavüle çıkarılan demiryolu tahvilatının tümü de 1.980.000 adettir. Böylelikle asıl miktar 792 milyon Frank olduğu halde, Osmanlı Devleti'nin bu hususta senelik 23.760.000 Frank faiz öde-

mesi gerekmekteydi. Fakat Osmanlı demiryolları tahvilatının tümü, her biri 128,5 Frank'tan olmak üzere, Baron Hirsch'e satılmıştır. Bu durumda demiryolları tahvilatının tümü Baron Hirsch'e, 792 milyon Frank'a değil, ancak 255 milyon Frank'a mal olmuştur. Bu miktara denk düşecek şekilde Osmanlı Devleti'nden senelik 23,75 milyon Frank, daha doğrusu yüzde dokuz faiz alma hakkını kazanan Baron Hirsch, demiryolları tahvilatını, Parvus Efendi'nin iddia ettiği üzere, Fransa ve Avusturya bankalarından oluşan bir malî heyete satarak her tahvilden yüz elli Frank almış ve kendisi bu suretle birkaç gün zarfında Osmanlı Devleti aleyhine olarak yirmi milyon Frank'ı eline geçirmiştir. Mösyö Moraviç'in göstermekte olduğu hesaba göre Baron Hirsch ve arkadaşları on sene içerisinde 160-170 milyon Frank kazanmıştır. Yanı sıra Osmanlı Devleti'ne çok pahalıya mal olan Doğu Rumeli demiryolları, ilhak edilen Bulgaristan'a o kadar ucuza satılmıştır ki, demiryollarının bu kadar ucuz inşasına hiçbir müteahhidin yanaşmayacağını söyleyen Parvus Efendi, Doğu Rumeli demiryolları Bulgaristan'ın eline geçtiği halde, demiryollarının inşası için yapılan borçların, yine Türkiye'nin sırtında kaldığını ileri sürmektedir. Parvus Efendi'ye göre, *"Bütün tehlikeler bunlardan ibaret değildir!"* (Parvus, 1912i: 88-90).

Gençlere, harekete geçmeleri hususunda, memlekette ziraatın gelişimi ve ıslahı, köylülerin ihtiyaçları ve demiryolları hakkında bilgiler veren Parvus Efendi, mektubunda memlekete mümkün olduğu kadar demiryolları inşa edilmesi gerektiğini öğütlemektedir. Bunların yanı sıra sanayinin gelişmesi, fabrika ve imalathanelerin oluşturulması, kara ve deniz ticaretinin geliştirilmesi, milletin refahının sağlanması, devlet hazinesinin kuvvetlendirilmesi, yerel belediye hizmetlerinin artırılması, gümrük politikalarıyla ilgilenilmesi gibi konularda da öğütlerini gençlere aktaran Parvus Efendi, memleketin imarı nok-

tasında büsbütün harap olmaktan ve başkaları tarafından soyulmaktan kurtarılması gerektiğini söylemektedir:

> "Evet, siz, harabeye dönmüş bir hanede yaşıyorsunuz. Bu hanenin çoktan çürümüş duvarları, bugünkü muharebe sebebiyle tamamıyla yıkık bir hale gelmiştir. Artık açık kalan kapılardan komşular, sokaktan geçenler velhasıl davet edilmemiş birtakım misafirler içeri girmektedirler. Bu haneye giren insanlardan her biri kendi arzusuna göre hareket ediyor. Bazıları hane sahibine vesayada (nasihatte) bulunuyor, birtakımları da onu doğrudan doğruya tehdit ediyor. Bununla birlikte hepsi aharın (diğerinin, başkasının) iyiliğine göz dikiyor ve her biri mümkün mertebe daha kıymetli bir ganimet parçası yakalamaya çalışıyor. Hâlbuki asıl hane sahipleri akıllarını kaybetmişler, ne yapacaklarını bilmiyorlar. Öncelikle hanesi içerisinde bir intizam vücuda getir(il)meli ve kaybolan şeylerin hesabını yaptıktan sonra kalanların muhafazasına çalış(ıl)malıdır" (Parvus, 1913c: 312-3).

Değerlendirme ve Sonuç

Parvus Efendi, Türkiye'de ne sosyalizmden,* ne de– Yahudi kökenli olması hasebiyle- siyonizmden[1] bahsediyordu. Onun, ekseriyetle *Türk Yurdu*'nda kaleme aldığı yazıları, bir Rus sosyalisti (veya sonraki Alman demokratı) tarafından değil de, sanki vatanını çok seven bir Türk iktisatçısı tarafından yazılmış gibidir.[2] Düyûn-ı Umumiye

[1] Parvus Efendi, ilişki içerisinde olduğu ve sahibinin bir Yahudi (Sami Hirtzberg/Hochberg) olduğu söylenen, Fransızca *Jeune Turc* gazetesinde de yazılar kaleme almaktaydı (Berkes, 1978: 616).

[2] Parvus Efendi'nin neden bu şekilde davrandığı ve bu yönde fikirler öne sürdüğüne ilişkin net bir bilgimiz olmamakla beraber, gelişen olaylar çerçevesinde meseleye ilintiler vasıtasıyla sebep ve anlam kazandırılabilir. Her şeyden evvel, dönemin Osmanlı aydın ve bürokratları, Parvus Efendi'nin bilgisinden istifade etmek istiyorlar ve başta iktisat olmak üzere birçok husus hakkında ivedi çözüm önerilerine ihtiyaç duyuyorlardı. Parvus Efendi ise ısrarla malî durumdan ziyade iktisadî durumun ehemmiyetli olduğuna vurgu yaparak, marksist kökenli birisi olmasına rağmen, "millî iktisat" eksenli yaptırımların hayata geçirilmesini dile getiriyordu. Aslında hayatının en hareketli dönemlerini geçirdiği Alman sosyal demokrasi çevresinde bir marksist olarak Parvus Efendi, sanayileşmenin sınıfsal farklılaşmaya neden olacağının farkında olmasına rağmen, millî bir sanayinin Avrupa emperyalizminden kurtulmanın önemli bir uğrağı olduğunu düşünmekteydi. Millî öngörüleri doğrultusunda köylüler meselesi üzerinden milliyetçi bir yorum geliştirerek, Türk milliyetçiliğinin gelişmesi açısından da köylülüğün desteğinin son derece önemli olduğunu söylemektedir. Türk milliyetçiliğinin gelişememesinin temel nedenlerinden birisinin köylünün, dolayısıyla milletin ihmal edilmesinden kaynaklandığını söyleyen Parvus Efendi'ye göre, köylü meselesi Türkiye'de doğrudan millî bir meseleye dönüşmüştür. Sosyal mesele gibi görünen Anadolu köylüsünün acınası durumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısının çözülme süreci içinde kaçınılmaz olarak milliyetçilikle kesi-

İdaresi'nin oyunları, Osmanlı borçları, tuz ve gümrük resimleri hakkında istatistikî ve tahlilî bilgiler veren Parvus Efendi, bugün kapitülasyonlar hakkında yazılan bazı kitaplarda da görüldüğü gibi, meseleyi sadece iktisadî olarak görmemekte, emperyalizm ve sömürgeciliği "sınıf"a bağlamaktaydı.

Fakat sonunda kendisi de, yazılarında sürekli olarak eleştirdiği "Avrupa Maliyyunu"na karışmış gibi gözükmektedir. Almanya'da sosyal demokrat çevrelerle kurduğu ilişki, Balkanlar ve Türkiye'ye geldiğinde yerini Alman devleti yanlısı bir yazar, tacir, ticarî temsilci, danışman ve aktiviste bırakmıştır. Çünkü başta gazeteci olma vasfının yanı sıra, Türkiye'de kurduğu derin ilişkiler[3] sayesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin malî danışmanlığını yapması ve ilerleyen süreçte Alman devleti ile kurduğu ilişki milyoner bir tacir olmasını sağlamıştı.[4] Ancak Almanya'daki

---

şecek ve zorunluluktan dolayı sosyal sorun etnik sorunla çakışacaktır (Parvus, 1912a: 264). Bundan dolayı, Türk aydınları halkın arasına gitmeli, onların gönlünü kazanmalı ve ancak köylünün desteğini aldıktan sonra milliyetçi projelerini hayata geçirmelidir. Parvus Efendi'nin bu doğrultuda fikirler öne sürmesinin olabilecek en temel sebebi, Alman sosyal demokrasisiyle kurduğu içli dışlı ilişkinin yerini, Almanya'nın emperyal bir devlet olma çabasıyla birlikte kendisinin edindiği/edinmeye çalıştığı etkin şahsiyet olma ihtimali doğrultusunda hareket etmesi olabilir. Bu durum bir anlamda Parvus Efendi'nin düşünce hayatının pragmatik yanını ortaya koymaktaydı. Parvus Efendi, özellikle Almanya olmak üzere Avrupa, Balkanlar, Türkiye ve Rusya'ya ilişkin geniş bilgisiyle, meseleleri çok çabuk kavrayıp, meselelere uygun çok zeki ve ivedice öneriler ortaya koyabilmekteydi. Saydığımız geniş coğrafyadan elde ettiği tecrübelerin de etkisiyle, kesinliği olmamakla birlikte, Parvus Efendi'nin öne sürdüğü fikirlerin ardıllarını etkilediğini söylemek mümkün gözükmektedir.

[3] "Makedonya devrimcileri aracılığıyla İstanbul'da İttihat ve Terakki Partisi'nin önderleriyle tanıştı (bunlardan biri Osmanlı parlamentosunda Selanik mebusu olan Vlahov Efendi, öteki de Romen sosyalisti Christian Rakovsky idi)" (Berkes, 1978: 461).

"Helphand, 1919 ve 1920 yıllarında İsviçre resmî makamlarına

yakın dostları olan Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht gibi düşünürlerin kendisi hakkında hakarete varan sözler söylemelerine engel olamamıştır. Bunun nedeni, Almanya'da sosyal demokratlarla aynı safta yer alan Parvus Efendi'nin, ilerleyen yıllarda Almanya'daki sosyal demokratların karşıtında yer alan Wilhelm hükûmetinin safında yer almayı tercih etmiş olması ve sosyalist/sosyal demokrat düşüncelerindeki bariz değişiklikten ileri geliyordu. Alman hükûmeti ile olan karşılıklı ilişkisi[5] sayesinde Türkiye'de, özellikle tarım ürünleri temini (Scharlau ve Zeman, 2007: 299) ve demiryolu inşası için yaptığı vagon ticaretinden milyonlar kazanmış; Almanya, Hollanda ve İsveç'te, kömür ve çelik ticareti yaparak, "milyoner sosyalist" olmuştur (Berkes, 1978: 460-2; Scharlau ve Zeman, 1965).

Parvus Efendi'nin Türkiye'de yazdığı yazılarında, "sosyalizm" ve "sosyalist ihtilal" sözlerinden ihtiyatla kaçındığını görebilmek mümkündür. Parvus Efendi, özellikle dönemin Alman hükûmetiyle olan ilişkisinden ötürü olsa gerek, Türkler'in yapacağı işleri şöyle sıralıyordu:

> "Her şeyden önce Osmanlı Devleti borçlarından, Avrupa sömürgeciliğinin boyunduruğundan, kapitülasyonlardan kurtulmalı, demokratik, millî bir devlet kurmalı ve İngiltere ile Almanya arasında çıkabilecek olası bir savaş halinde Almanya safında yer almalıdır" (Parvus, 1914d)

Parvus Efendi, Türkiye'de açıklamamakla beraber, sosyalist devrim için tek şansı, emperyalist devletler arasında büyük bir dünya savaşının patlamasında buluyordu.[6]

2.220.000 Franklık servetinin yıllık 123.000 Franklık gelirinin vergisini ödemek zorundaydı" (Scharlau ve Zeman, 2007: 408).

[5] "Parvus, provakatör değil, daha fazlası; o, II. Wilhelm'in ajanı." (Scharlau ve Zeman, 2007: 338).

Parvus'un 23 Mayıs 1921'de kaleme aldığı yazısında (*Aufbau und Wiedergutmachung*, 1921, ss. 195-8), İkinci Dünya Savaşı ve ileriki tarihlerde kurulacağını öngördüğü Avrupa Birliği hakkında şöyle demektedir;

Niyazi Berkes'in Parvus Efendi'nin "Türkiye'ye gelişinden üç yıl önce" Almanya'da çıkan *Kolonyalizm Politikası ve Yıkılışı* adlı kitabında sömürgecilik yarışının Avrupa'nın büyük devletleri arasında büyük bir savaşı hazırlamakta olduğunu, bu savaşta Rusya gibi dıştan güçlü, fakat içyapısı açısından çürük imparatorlukların yıkılacağını; büyük savaşın Rusya'da sosyalist devrimin başlangıcı olacağını ileri sürüyordu (Berkes, 1978: 461).

Parvus Efendi'nin 1912'den 1914'e kadar gazete ve dergilerde savunduğu fikirlerin derli toplu bir şekilde yer aldığı *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı* adlı kitabında, genel olarak dile getirdiği hususlar şunlardı;

Parvus Efendi'ye göre, Türkiye'nin geriliğinin asıl nedeni Avrupa sermayesi tarafından sömürü alanı haline gelmesidir. Haliyle, Türkiye'nin tarım, ticaret, doğal kaynaklar, demiryolları, bayındırlık tesisleri, gümrük ve maliye gelirleri Avrupalı malî karar vericilerinin kontrolü altındadır. Bu böyle oldukça Türkiye'nin kalkınması için bir çare bulunamaz. Türk köylüsünün ve esnafının iktisadî durumu bu koşullar altında gelişemez. Böyle bir kalkınma sadece dış sermaye yardımıyla gerçekleştirilemez. Çünkü geçmişte de buna benzer bir yöntem izlenmiş ve yine şimdi olduğu gibi yeni borçlar edinmeyi gerekli kılmıştır. Yabancı devletlerden, özellikle Avrupalı devletlerden,

---

"Alman İmparatorluğu'nu ortadan kaldırırsanız, Alman halkını gelecek dünya savaşının organizatörü haline getirirsiniz. Sadece iki olasılık var; ya Batı Avrupa'nın birliği ya da Rusya'nın egemenliği. Kenar devletlerin oynadıkları oyun, eğer Orta Avrupa'yla Rusya'nın karşısına çıkaracakları ekonomik bir ortaklıkta birleşmezlerse, Rusya'ya katılmalarıyla son bulacaktır... Ya Batı Avrupa endüstriyel liderliği elinde tutmak için politik olarak bir araya gelmek zorundadır ya da ekonomik, politik ve kültürel olarak, sınırları Pasifik'ten Atlantik Okyanusu'na kadar ulaşacak olan büyük Rusya'ya tabi olacaktır" (Scharlau ve Zeman, 2007: 426-7).

bugün için sağlanabilecek herhangi bir yardım, devletin çöküşünü daha da hızlandıracaktır. Türk aydınları, halkla ilişkiye girmediklerinden, özellikle köylü halkın perişan halini bilmemektedirler. Hatta Avrupalı devletlerden alınacak yardımlarla Türk toplumunun Batı uygarlığına katılabileceğini sanmaktadırlar. Ancak Türk toplumu, Batı uygarlığının dışındadır. Batı ile Türk toplumu arasındaki ilişki sadece sömürenle sömürülen arasındaki ilişki ile sınırlı kalmaktadır. Bu gidişle, Türkiye bir Avrupa sömürgesi olma yolundadır (Parvus, 1914).

Parvus Efendi'ye göre, bu doğrultuda Türkler için yapılacak şeyin, Avrupa sömürgeciliğinin boyunduruğundan kurtulmak (Parvus, 1912b: 221; 1912d: 285; 1912f: 317-8) için öncelikli olarak kapitülasyonlardan (Parvus, 1912a: 146) ve Osmanlı Devleti'nin borçlarından kurtulmak (Parvus, 1912b: 220-3; 1912f: 317-8) gerekliliğidir. Yanı sıra, demokratik ve ulusal bir devlet kurulması gerekliliğine (Parvus, 1913a: 201) vurgu yapan Parvus Efendi, Türkiye'nin büyük dünya savaşı zamanı geldiğinde ister istemez bu savaşa katılmak zorunda kalacağını ve safının da Almanya olacağını söyler (Parvus, 1914d).

Parvus Efendi'nin genel olarak fikirleri, İttihat ve Terakki liderlerini etkilediği gibi, Türkçüler arasında da ilgi çekti. Genel itibariyle, ulusal kalkınma için devletin ulusal bir iktisadî siyaset yürütmesini öneren Parvus Efendi'nin, etkilerini Cumhuriyet liderlerinin politikalarında ve ayrıca daha o dönem içinde yazılar kaleme alan Yusuf Akçura'nın *Türk Yurdu*'ndaki bir yazısında[7] görebilmek mümkündür:

> "Çağdaş, ileri devletler burjuvazinin, sermaye adamlarının, bankerlerin omuzları üzerinde yükselmiştir... Ulusçuluğumuz köylüye baş yeri vermeyi bize emrediyorsa da aynı ölçüde Türk burjuvazisinin gelişmesini de emreder. Osmanlı İmparatorlu-

[7] *Türk Yurdu*, sayı 140 (1917), ss. 2521-22.

ğu'nda esnaf ve ticaret loncalarının çöküşünden sonraki Türk toplumu kasaba eşrafından, köylüden, memurlardan mürekkep sakat bir organizmadır. Türkler bir burjuvazi sınıfını geliştirmezlerse köylüden ve hükûmet memurlarından mürekkep bir ulusal Türk toplumunun yaşama olanakları pek zayıftır" (Berkes, 1978: 462).

Parvus Efendi'nin öngörüleri geneli itibariyle doğru çıktı. Büyük savaş diye adlandırdığı Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Savaşta Osmanlı Devleti, Almanya yanında yer aldı. Parvus Efendi'nin öğütlediği Türk burjuvazisinin oluşturulması gerekliliği, Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilemedi. Ancak, Cumhuriyet Türkiye'sinde görüldüğü üzere, başta iktisat kongreleri, kalkınma planları gibi yaptırımlarla devletin ulusal bir iktisadî siyaset yürütmesi, Parvus Efendi'nin önerdiği seçeneklerle örtüşüyor gözükmektedir. Bunun yanı sıra marksist kökenli bir şahsiyet olmasına rağmen, İstanbul'da yaşadığı süre zarfında kaleme aldığı yazıları çerçevesinde özellikle iktisadî ve malî konulardaki "millî" yaklaşımı Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet Türkiye'sinin kuruluş aşamasındaki milliyetçilik kavramıyla benzerlikler içermektedir.[8]

"Türkiye'de modernleşme, milliyetçiliği kullanarak meşrulaştırılmıştır. İlerleme, gelişme, çağdaşlaşma ulus adına düşünülen projelerin çerçevesinde tasavvur edilmiştir. Bu yapılırken de ulusun türdeş ve ortak çıkarlara sahip bir birim olduğu ileri sürülmüştür. Devlet, yani devleti elinde tutan seçkin, kendisinin ulusun müşterek çıkarlarını ifadelendiren odak olduğunu, bu nedenle meşruiyet kazandığını ve de modernleştirme projesini yürütmeye mezun olduğunu iddia etmiştir. Bu çerçeve içinde ise "modern" kavramının en temel bazı öncüllerinin ortaya çıkmasına izin verilmemiştir" (Keyder, 2004: 151).

"Osmanlı yöneticileri ile Cumhuriyet seçkinleri arasında güçlü bir süreklilik vardı. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti yıkılmadı, Türkiye Cumhuriyeti olarak yeniden hayata kavuştu. Cumhuriyet'in kurucu ideolojisi milliyetçilik oldu." (Keyder, 2004: 168).

Parvus Efendi'nin kaleme aldığı yazılarının özüne bakıldığında, genel olarak üslup, dışarıdan yapılan bir gözlem neticesinde, bu toprağın vatandaşı olmayan bir yabancının söyleyebileceklerinden fazlası değil gibi görünmektedir. Birçok yazısında sürekli olarak dile getirdiği şekliyle *"Türkiye kendisini siyasi esaretten tahlis edebilmek (kurtarmak) için evvel emirde (her şeyden önce) iktisadî esaretten kurtulmalıdır"* (Parvus, 1912: 146). Her şeyden önce, Parvus Efendi'nin, en azından İstanbul'da yaşadığı 1910-14 yılları arası göz önüne alınacak olursa, o günkü meselelerin çözümü noktasında bir kurtarıcı olması beklenmemelidir. Parvus Efendi'nin söylediği şeyler ne çok biricik, ne de çok gereksizdir; iddia ettikleri ne yepyeni şeyler ne de dikkate alınmayacak cinsten düşüncelerdir.

Böyle bir sonuca varılması, verilerin sınırlılığı, yetersizliği ve birbirinden kopuk olmasındandır. Çünkü Parvus Efendi'nin ardılı diyebileceğimiz aydınlar hemen hemen Parvus Efendi ile paralel fikirler öne sürmüş olsalar da fikirlerinin kaynağını ya da aynı konularda daha önce kimlerin neler söylediğini belirtmemekte, belki dönemin yazı geleneğinin bir sonucu olarak, oldukça ketum davranmış görünmektedirler. Bu nedenle somut bir şekilde Parvus Efendi'nin, Osmanlı ya da Cumhuriyet döneminde iktisadî-malî konularda hayata geçirilen kimi politikaların fikir babalığını yapmıştır iddiasında bulunmak güç hale gelmektedir. Yine de, büyük ölçüde birbirleriyle benzerlik içeren meseleler ve eylemler arasında kesin bir şekilde doğrudan bir bağlantı kurulamasa da en azından benzerliklerin olduğunu ve bu benzerliklerin aynı dönemde aynı meseleler üzerine yazılıyor olmaktan öte bir görünüme sahip olduğunu vurgulamak gerekir.

Ekler

1. Parvus Efendi'nin Seçilmiş Makaleleri

Köylüler ve Devlet[1]

Türk milleti, Osmanlı Devleti'nin tamamiyetini muhafaza için uğraşmaya mecbur olduğu gibi, onun istiklalini müdafaa uğrunda da mütemadî boğuşmaya mahkûmdur.

Bugün Türkiye, siyasi ve iktisadî olmak üzere iki türlü esaretin tazyiki altında kıvranmaktadır. Osmanlı Devleti siyasetçe kapitülasyonlarla, murakebe-i maliyeyi tevlit eden (malî kontrolü doğuran) uhud (ahitler) ile vesair türlü türlü mukavele ve muahedelerle (anlaşmalarla) bağlanmıştır. Bu mukaveleler mucebince Osmanlı vilayetlerinden bazılarının varidatı bile terhin (rehin, emanet) olunmuştur. Osmanlı Devleti kendi memleketinde istediği gibi hareket edemez. Mesela Avrupa devletlerinin müsaadelerini almaksızın gümrük rüsumunu artırıp eksiltemez; varidat-ı devletin mühim bir kısmı, Düyûn-ı Umumiye denilen bir ecnebi müessesesi tarafından toplanıp sarf olunur!

Türkiye, Avrupa sermayesine, Avrupa mamulatına, Avrupa fen ve sanatına muhtaç olduğundan, Avrupa bankalarının, Avrupa büyük sanayiinin iktisadî esareti altına girmiştir. Bu esaret gittikçe şiddetleniyor. Osmanlı hükûmeti, borç almak (istikraz akdetmek), demiryol yaptırmak teşebbüsüne girişti mi, derhal Avrupa devletleri iktisadî

[1] *Türk Yurdu*, cilt 1, sayı 9, ss. 146-8.

tefevvuklarından (üstünlüklerinden) istifade ederek siyasi nüfuzlarını tevsi etmeğe (genişletmeye) çalışırlar. Binaenaleyh, Türkiye kendisini siyasi esaretten tahlis edebilmek (kurtarabilmek) için evvel emirde (ilk iş olarak) iktisadî esaretten kurtulmalıdır. Türkiye için bundan başka halas (kurtuluş) yolu yoktur. Diplomatların bin türlü incelikleri bir şey yapamaz. Osmanlı Devleti iktisaden zayıf bulundukça, dostları onu incitecekler, düşmanları soyacaklardır. Osmanlılar müstakil yaşamak isterlerse, iktisaden kendi işlerini kendileri görebilecek bir hale gelmelidirler...

İktisatça istiklal kazanabilmek, sanayiin ve ziraatın terakkisine bağlıdır. Zürrâın (ziraatçilerin) hemen hepsi, Türkiye ahalisinin büyük ekseriyeti köylülerdir. Binaenaleyh en evvel onları düşünmek iktiza eder (gerekir). Türkiye'de köylüler meselesi, Osmanlı devletinin iktisadî kudreti yani müstakil hayatı meselesidir.

Türkiye'de köylüler meselesine başka, daha umumî bir noktadan bakalım: Devlet kime hizmet eder? Devletin asıl vazifesi neden ibarettir?

Devlet, mesela sermayedarlardan mürekkep yalnız bir sınıfa hâdim (hizmetkâr) olabildiği gibi zadegândan (asil, aristokrat) ibaret muayyen bir zümreye de hizmet edebilir. Devlet, zimam-ı idareyi (yönetimin dizginlerini) elinde tutan efradı mahdud (sınırlanmış) bir hizbe (gruba) ya da bir aileye ve hatta ailenin bir ferdine dahi hizmet edebilir. Bunların kâffesi (bütünü), eşyanın hakikatine geniş bir nazar ile bakan bir adamı memnun edemez.

Bâlâdaki (yukarıdaki) suallere verilebilecek yegâne cevap ber-vech-i atidir (aşağıdaki gibidir):

Devlet, bütün milletin terakkî-i iktisadîye (iktisadî gelişimi) ve medeniyesine hâdim olmalıdır. Hakikat bu merkezde olunca, ahalinin ekseriyetini köylüler teşkil eden bir memlekette hükûmet –şüphesiz– en evvel köylülerin halini düşünmelidir.

Şimdi de Devlet-i Osmaniye dâhilinde yaşayan köylülerin ne halde bulunduklarını, onların memleket hayatında ne gibi hizmetler ifa ettiğini ve kendilerine ileride ne gibi ümitlerin atfedilebileceğini burada tetkik edelim:

Bu hususta tenvir-i fikre (fikrin aydınlanmasına) hizmet edebilecek gibi malumat, maatteessüf pek cüz'î ve pek fakirdir. Şimdiye kadar köylülerin hali ile hemen hiçbir kimse –ne hükûmet, ne de eşhas (şahıslar)– meşgul olmamış ve bu suretle zavallılar mensî (unutulmuş) ve metruk (terk edilmiş) kalmışlardır... Onlar hakkında bilinen bir şey varsa o da kendilerinin muttasıl (aralıksız) asker ve vergi verdikleridir; köylüleri başka şey için düşünen olmamıştır. Bu hususta en ziyade müzayaka edilen de Türk köyleridir. Makedonya ve Ermeni köylülerine gelince, onları düşünüp müdafaa edebilecek hamiler (himaye eden) vardır. Ermeni, Bulgar, Sırp ve Rum münevverleri (efkâr-ı münevvere ashabı= Aydınlık düşünce sahipleri) kendi millettaşları köylülerin menafiini (menfaatlerini) düşünmüşler ve onlara muavenet (yardım) etmekten çekinmemişlerdir. Fakat onlar, Türk köylüleri hakkında sükût etmişler, bu suretle Türk köylülerin ihtiyacâtını arayıp soran hiç olmamıştır... Zaten mesele-i ziraiyenin bir mesele-i millîye şeklini almasına sebep budur. Hakikatte ise köylüler meselesi, millî bir mesele olmayıp milel-i muhtelifenin (çeşitli milletlerin) kâffesini alakadar eden ictimaî bir meseledir. Gerek Bulgar ve gerek Ermeni münevverleri ile köylüleri arasında az çok münasebat mevcuttur.

Bu hal, Ermeni ve Bulgar münevverlerinin âlem-i medeniyet nazarındaki nüfuzlarını artırıp mevkilerini yükseltmektedir. Binaenaleyh onlar tarafından vuku bulan iddia ve talepler kendilerinin mensup bulundukları millet namına yapılmış olmak üzere telakkî (kabul) ediliyor.

Türk münevverlerine gelince, onlar bilakis, köylülerden yüz çevirmişler ve bu suretle Türk milletini siyaset

haricinde bıraktıkları gibi kendileri de muayyen bir gaye-i emelden mahrum kalmışlardır. Zaten âlem-i medeniyet nazarında Osmanlı Hıristiyanlarının Türk hâkimiyeti aleyhinde boğuşmakta olduğuna dair bir zehab (zan) hâsıl olmasına sebeb budur...

Türk münevverleri, Türk köylüleriyle münasebet peyda ettiği ve devletin siyasetinde halkın menfaati en ileri sürüldüğü takdirde ahvalin değişeceğine de hiç şüphe yoktur. O zaman Türk meselesi yani Türk milliyeti ve Türklerin millî terakkileri meselesi de, Bulgar, Ermeni vesairenin millî meseleleri sırasına girecek ve neticede âlem-i medeniyet, onlara dahi diğerlerine olduğu gibi muamelede bulunmaya mecbur kalacaktır. Hal böyle olunca muhtelif unsurlar beyninde devam eden mücadeleler dahi şiddet-i hazırasını (şimdiki şiddetini) kaybedecektir. Zira o zaman tabakat-ı ahalinin menafii beyninde (halk tabakalarının menfaatleri arasında) bir münasebet-i umumiye (genel bir ilişki) peyda olacaktır.

Biz, Memalik-i Osmaniye'deki köylülerin halini ancak kendilerinin hayat-ı devletteki vaziyetlerinden anlayabiliriz: Osmanlı ordusu efradını teşkil eden köylülerdir. Meşrutiyet-i idare, hizmet-i askeriyeyi gayr-i müslimlerle İstanbul ahalisine dahi teşmil eyledi. Fakat bugün de askerlikten en ziyade müteessir olan yine köylülerdir. Çocuğu askere giden bir köylü ailesi en sağlam bir işçisinden mahrum kalıyor. Bu hal, köylünün iktisadî kuvvetini şiddetle eksiltiyor. Bununla beraber kura (köy, kasaba, karye) neferâtının (neferlerinin) adedi de gittikçe artmaktadır. Evvelce ahali-i İslamiyeden 180 erkek için bir asker alınmakta idi. Fakat daha sonra 135'te bir ve beş yıldan beri 100'de bir kişi hizmet-i askeriye ile mükellef tutulmaya başlandı.

Kanun-i Esâsî mucibince hizmet-i askeriyenin gayr-i müslim ahaliye teşmil edilmesinden İslam köylüleri için

pek büyük bir fayda husule gelmedi. Her ne kadar bugün Hıristiyanlar da hizmet-i askeriye ile mükelleftir amma aynı zamanda askere alınacakların miktarı tezyîd edildiğinden (artırıldığından) ahali-i İslamiyeden alınan neferlerin adedi tenakus eylememektedir (azalmamaktadır). Bundan mâada (başka) bedel-i nakdî itâsiyle hizmet-i askeriyeden muaf tutulmak usulü yine muhafaza edilmiştir. Hâlbuki bu fırsattan en ziyade şehir ve kasabalar ahalisiyle anasır-ı Hıristiyaniye (Hıristiyan unsurlar) istifade eylemektedir. Hükûmet-i Osmaniye, 1327-1328 bütçesinde bedel-i askerî olmak üzere bir milyon Osmanlı lirası varidat göstermişti. Bu hesaba göre bedel-i nakdiye mukabil hizmet-i askeriyeden muaf tutulacakların miktarı yirmi bin kişiye baliğ olacak idi. Hâlbuki sene-i mezkûrenin (adı geçen senenin) yalnız dokuz ayı zarfında asker bedel-i nakdîsi olmak üzere toplanan meblağ 134.204.878 kuruşa vasıl olmuştu. Bu suretle aynı sene nihayetine kadar hizmet-i askeriyeden kurtulanların otuz bin kişiye baliğ olduğu anlaşılıyor.

Bugün bütün şehir ve kasabaların Müslüman ve Hıristiyan ahalisinin kısm-ı azamı bedel-i nakdî sayesinde hizmet-i askeriyeden kurtulmaktadırlar. Onlar, bedel-i nakdî itâsını hizmet-i askeriye îfasına tercih ediyorlar. Köy ahalisinden bir kısm-ı mühim de bedel-i nakdî verebilirler. Binaenaleyh hizmet-i askeriyeyi îfa edenler evvelce olduğu gibi bugün dahi fakir-köylü Müslümanlar ve alelhusus (özellikle) Türk köylüleridir. Eğer bedel-i askerî usulü baki olmasa idi fakir köylülerden askere alınanların miktarı otuz bin daha az olacak idi. Bugün fakir, köylü Türk ailelerinden otuz bin kişi, otuz bin zengin şehirli ve kasabalı –ekserisi Türk olmayan– ailelerin devlete elli lira bedel-i nakdî vermelerine mukabil üç sene askerlik etmeye mecbur oluyor. Demek ki, zengin indinde askerlik, yevmiyesi beş kuruş eden bir hizmettir! Bir köylü işçisi beş

kuruş yevmiyeye mukabil tutularak fakir bir köy ailesi en ziyade muhtaç bulunduğu bir istinâdgâhtan (dayanaktan) mahrum bırakılıyor. Orta halde bulunan ahali için bedel-i nakdî sayesinde üç senelik hizmet-i askeriyeden kurtulmak –şüphesiz– az kârlı bir mesele değildir. Zira o halde bulunan bir adam yevmî (günlük) beş değil yirmi hatta otuz kuruş dahi kazanabilir. Burada hakikaten zengin adamları mevzu-ı bahis bile etmiyoruz, zira onların devlete üç sene için elli lira bedel-i nakdî vermeleri kendileri için pek ehemmiyetsizdir.

Binaenaleyh bedel-i nakdî vererek hizmet-i askeriyeden kurtulmaya çalışanların adedi gittikçe tezayüd eyleyecektir (artacaktır). O halde, şimdiki ıslahat-ı askeriye bile Türk köylülerinin eskiye nisbeten daha ziyade miktarda asker vermelerini intâc edecektir.[2]

Şimdi tekâlif (vergi) meselesini de tetkik edelim: Mösyö A. Heidborn Türkiye maliyesi hakkında yazmış olduğu eserde köy ve kasaba ahalisinin vermekte oldukları tekâlife dair ibret-âmîz (ibretlik) bir cetvel gösterir. Müşarünileyhin (onun) tertip eylediği cetvel mucibince köy ahalisi senede 10.902.820 lira-yı Osmanî bilâ-vasıta (vasıtasız) tekâlif vermekte olduğu halde şehir ve kasaba ahalisi ancak 1.645.498 lira-yı Osmani itâ eylemektedir (ödemektedir). Binaenaleyh köy ahalisi, kasaba ve şehir ahalisinden altı defa daha ziyade vergi itâ eylemektedir. Filhakika (Gerçekten) köy ahalisi, şehir ve kasaba ahalisine nisbeten daha ziyadedir. Fakat şehir ve kasaba ahalisi de köylülerden daha ziyade zengindirler.

Aşar vergisinin Memalîk-i Osmaniye'nin cihat-ı muhtelifesinde (çeşitli taraflarında) ne suretle taksim edildiği

---

[2] Bedel-i askerî meselesi, Meclis-i Mebusan'da müzakere olunurken Harbiye Nezareti tamamen ilgası tarafında bulunmuş ise de, bilhassa muhalif mebusların ısrarıyla ibkasına (yerinde bırakılmasına) karar verilmiştir. *T. Y.*

bir tetkik edilecek olursa netayic-i âtiye (aşağıdaki sonuç) husule gelir:

1909-1910 Senelerinin Yekûn-i Umumisi	*Miktarı (Lira-yı Osmani)*	*Nüfus başına isabet eden*
Avrupa-yı Osmanî	1.368.570	27.6 kuruş
Ermenistan ve Kürdistan	885.199	25.0 kuruş
Irak	378.29	27.2 kuruş
Anadolu	2.440.842	33.3 kuruş
Suriye	754.59	33.5 kuruş

Yukarıdaki rakamlardan anlaşılıyor ki, aşar vergisinin başlıca kısmını itâ eden Anadolu ahalisidir. Nüfus itibariyle bakılacak olursa, nüfus başına en ziyade vergi veren Anadolu ve Suriye ahalisidir. Anadolu'da bulunan bir köylü Ermenistan'da bulunan bir köylüden vasatî (ortalama) olarak yüzde otuz beş nisbetinde ve Avrupa-yı Osmanî köylülerinden yüzde elli nisbetinde daha ziyade vergi vermektedir. Eğer Manastır Vilayeti tekâlifini tetkik edersek orada nüfus başına 20,8 kuruş vergi isabet ettiğini görürüz. Binaenaleyh Anadolu'da köylü Makedonya'nın Manastır Vilayetine nazaran yüzde altmış nisbetinde daha ziyade vergi vermektedir.

Ahalinin vermekte olduğu tekâlifin ağırlığını anlamak için yalnız nüfus başına isabet eden verginin miktarını bilmek –şüphesiz– kâfi olmayıp köylünün araziden ne miktarda varidat elde ettiğini de bilmek lazımdır. Bu ise, Türkiye'de köy ziraatı mesele-i umumiyesine taalluk eder bir keyfiyettir ki, onu ayrı bir makalede tetkik etmek iktizâ eyler (gerekir).

Parvus

Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1[3]

Türkiye'de sanâyiin inkişafı, gerek memleketin ve gerek ahalinin tekâmül-i müstakbeli (gelecekteki gelişmesi) için esastır. Bu, itiraz ve tereddüd kabul etmez bir hakikattir. Eski Türkiye günden güne maziye doğru yürüyerek kaybolmaktadır. Bundan dolayı memnun veyahut mükedder (sıkıntılı) olunabilir, fakat bu yoldan geri dönmek imkân haricindedir. Kırım Muharebesi, eski temellere şiddetli bir darbe vurdu. O zamandan beri Avrupa medeniyeti, Memalik-i Osmaniye'ye sokularak bütün mevâni-i siyasiye ve diniyeye (siyasi ve dinî engellere) rağmen memlekette ictimaî bir inkılâb vücuda getirmektedir. Bunun neticesi olarak öyle bir hal husule geldi ki, hatta bugün memlekette eksikliklerin müdafaa ve muhafazası bile vesait-i cedideye (yeni araçlara) muhtaçtır.

Artık yeni bir tarzda yaşamak lazım geliyor. Fakat bunun için medeniyet-i atîkanın baki kalan eserlerini mahvetmek ve Avrupa'nın vermekte olduğu şeylerin kâffesini kabul eylemek icab etmez.

Biz bugün gayet büyük ve tarihî bir mücadele karşısında bulunmaktayız. Garb ve şark medeniyetleri yekdiğerleriyle müsademe (çarpışma) etmektedirler. Avrupa medeniyeti daha pek gençtir. Eğer medeniyet-i mezkûreye (bu medeniyete) muayyen bir renk veren evsafın (niteliklerin)

---

[3] *Türk Yurdu*, cilt 2, sayı 16, ss. 262-5.

husule geldiği zaman hesaba alınırsa Avrupa medeniyetinin geçirdiği yüzyılların miktarı Asya medeniyetinin yaşadığı bin yılların miktarından az çıkar. Şark medeniyeti, Avrupa'da daha ziyade tetebbu ve tetkik edildikçe (araştırılıp incelendikçe) Avrupa'nın şark felsefe, din ve edebiyatlarından birçok fikirler aldığı ve bugün Avrupaca henüz tasavvur edilmekte olan şeylerin şarkta çoktan beri malum bulundukları tahakkuk eylemektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Avrupa ile şark beynindeki (arasındaki) mücadele, şark medeniyetinin tamamen imhası ve onun yerine Avrupa medeniyetinin ikamesi ile değil, bu iki medeniyetin âsârı (eserleri) terfik ve tevhid edilerek (yanyana getirilip birleştirilerek) yeni bir medeniyet vücuda getirmekle nihayet bulacaktır. Bugün bir Avrupalı, Asyalı bir adama pek yüksekten, gurur nazarıyla bakmakta olduğu gibi, bir Şarklı da daima kendisinin Avrupalı tarafından tahkir edildiğini (horlandığını) zanneylemektedir. Bununla beraber ben eminim ki, istikbali henüz parlamakta olan ve hiçten koca bir medeniyet-i beşeriye vücuda getirip de onu gayet yüksek bir felsefe derecesine çıkaran şark milletleri, garbın kuva-yı müterakkiyesinden (ileri güçlerinden) bi'listifade (faydalanarak) bütün dünya medeniyetine yeni gaye, yeni renk ve yeni kuvvetler bahşeyleyeceklerdir... Şarkta teâlî edecek (yükselecek) medeniyet, Avrupa'nın karizması altında teessüs etmiş şimdiki medeniyete tefevvuk eyleyecektir (üstün gelecektir)...

Ben bu sözlerimin ileride bir hakikat-ı tarihiye olacakları fikriyle iftihar etmekteyim.

Bu böyle olmakla beraber bugün Avrupa, Asya'yı taht-ı esaretinde bulundurmaktadır. Ben Avrupa'dan bahsettiğim zaman resmî Avrupa'yı yani bugün Avrupa'da icra-yı hüküm etmekte bulunan sunûf-ı hakimeyi (hâkim sınıfları) murad eylemekteyim. Bizim burada bahsedeceğimiz Avrupa, kendisiyle münasebatta bulunan memleketleri

kendi sermayesi sayesinde taht-ı esaretine (esareti altına) alan sermayedar (kapitalist) Avrupa'dır. Çünkü bugün bütün Avrupa'da ve sınâyi-i cesime (büyük sanayi) sahibi bulunan diğer memalikte (ülkelerde) hâkimiyet-i sermaye (sermaye hâkimiyeti) ile onun taht-ı esaretinde ezilmekte bulunan ahali arasında mücadele vardır. Ahalinin ekseriyeti ile sermayedarlar, birbirlerinden farklı menfaatleri birbirlerine makûs (karşıt) iki sınıf teşkil ederler ve sınâyi-i cesime memalikinin dâhilî mücadeleleri ve Avrupa ile Asya beyninde meşhud (arasında görünen) mübarezeler (çekişmeler), yirminci asır tarihinin alamet-i esasiyesidir.

Ben bu makalemde Devlet-i Osmaniye'ye dâhil olan sermayelerin memleketi ne suretle esaret-i iktisadîyeleri altına aldıklarını muhterem *Türk Yurdu* sütunlarının müsaadesi derecesinde göstermek isterim.

Burada yekdiğerinden tefrik edilecek iki şey vardır; bunlardan biri, doğrudan doğruya Avrupalıların sermaye ve malumat (bilgi) cihetinde olan tefevvukları (üstünlükleri) neticesinde bittabi husule gelen esaret-i iktisadîye, diğeri de Avrupa sermayedarlarının Devlet-i Osmaniye'yi esaret-i iktisadîye altına sokmak hususundaki kasıt ve emelleridir. Geçen makalelerimin birinde devlet borçlarının ziyedeleşmesi üzerine külliyetli miktarda faiz ödenmek lazım gelmesi üzerine külliyetli miktarda faiz ödenmek lazım geldiğinden her sene Devlet-i Osmaniye'den büyük sermayelerin Avrupa bankalarına akıp gitmekte olduğunu söylemiştim. Alınan borçlara faiz ödemek tabii lazımdır; fakat ortada diğer bir hakikat daha vardır ki, o da istikrazların (borçlanmaların) pek ağır şerait (şartlar) tahtında akdedilmiş olmalarıdır. Bu hal Devlet-i Osmaniye'nin bazı borçlara yüzde on üç faiz ödemesini ve en nihayet düçar-ı iflas olmasını intâc eylemiştir (iflas etmesi sonucunu vermiştir). Devlet-i müşarunileyha (bu devlet) 1876 senesi yani borçlarının tediyesinden (ödemesinden)

aciz kaldığı zaman öyle bir halde bulunuyordu ki, kendisinin istikraz sermayeleri ve faizleri için senevi on dört milyon Osmanlı lirası ödemesi lazım geliyordu. Hâlbuki devletin bütün varidatı ancak yirmi milyon Osmanlı lirasına bâliğ olmakta idi. Memleketin bu yolda idame-i mevcudiyet eylemesi tabii imkânsız idi. Bu hakikati tasdike mecbur kalan Avrupa maliyyunu (maliyecileri), Devlet-i Osmaniye'yi böyle bir hale getirdikten sonra kendisine karşı güya müsaadekârane davranmak yolunu tuttu...

Avrupalıların bu yolda davranmaları gayet zaruri idi. Zira aksi takdirde ellerine hiçbir şey geçmeyecek idi. Ben bu hususta daha ziyade tafsilata girişmeyeceğim. 1881 senesinde vuku bulan muhasebe-i kat'iye (kesin hesaplamalar) âtîdeki netayici (aşağıdaki sonuçları) husule getirmiştir:

	Borçları	Senevi Vermekte Olduğu Faizler
Devlet-i Osmaniye'nin 1881 senesi Muharreminde sadır olan (çıkarılan) fermana yani Osmanlı maliyesinin ilan-ı iflasına kadar olan	237.138.819	14.992.377 Osmanlı Lirası
Tasfiye muamelesinden sonra kalan	141.505.309	2.991.344 Osmanlı Lirası

Bu suretle borçlardan 95 milyon lira sermaye ve faiz olarak senevi vuku bulan tediyâttan (ödemelerden) 12 milyon lira tenzil edilmiştir ki, aradaki müthiş farka bakılacak olursa, Avrupa maliyyununun muhtekirlikte (vurgunculuk) ne derece ileri gitmiş oldukları derhal anlaşılır. Evvelce dediğim gibi, bazı borçlara senevi yüzde on üç faiz

ödemek lazım gelmişti. İstikrazların kısm-ı azamı (büyük kısmı) Kırım Muharebesi'nden sonra yani 1859 senesinin nihayetiyle 1860 senesinin bidayetinde (başlangıcında) akdedilmiştir. 1876 senesi, hükûmet-i Osmaniye borçların tediyesinden aciz kaldığı zaman dâyinlerine (alacaklılarına) borçlarının kısm-ı azamını yani borç senetlerinde muharrer (yazılı) fakat hakikatte kendi yedlerine (ellerine) tamamen geçmiş sermayeleri faizleriyle beraber ödemiş bulunuyordu. Bununla beraber yukarıda gördüğümüz gibi dâyinler Devlet-i Osmaniye'den daha 141,5 milyon lira talep etmekte idiler ve Türkiye'nin bu miktar için faiz vermesi lazım geliyordu.

Aynı zamanda Devlet-i Osmaniye'nin alacaklıları Muharrem Fermanıyla 1881 varidat-ı devletinin (devlet gelirlerinin) bir kısmını kendi hüküm ve idareleri altına aldılar. O zaman Düyûn-ı Umumiye İdaresi namıyla devlet içinde devlet addedilebilecek gibi beynelmilel bir müessese vücuda getirildi. O zamandan beri Düyûn-ı Umumiye müessesesi Avrupa'nın elinde Devlet-i Osmaniye'yi yalnız esaret-i maliye altında bulundurmak için değil, hatta esaret-i siyasiye altında tutmak için sağlam bir alettir. Devlet-i Osmaniye'nin terakki-i müstakbeli için demiryollar inşasına olan ihtiyaç Kırım Muharebesi'nden, bâ-husus (hususiyetle) Osmanlı-Rus Muharebesi'nden sonra herkes tarafından idrak edilmişti. Fakat memleketin en mühim menabi-i varidatı (gelir kaynakları), Düyûn-ı Umumiye idaresinde bulunmasından ve Muharrem Fermanı mucibince varidat-ı mezkûrenin kâffesi (bu gelirlerin tamamı) borçların sermaye ve faizlerini tediyeye tahsis edilmiş olmasından dolayı inşa olunacak demiryollar için teminat olmak üzere elde bir şey bulunmuyordu. Ahval, 1903 senesine kadar bu yolda cereyan etmişti. Bu müddet zarfında Devlet-i Osmaniye her cihetle düçar-ı za'f olduğu halde

ancak Düyûn-ı Umumiye varidatı daima tezayüd eylemekte idi (artmaktaydı)!

Anadolu ve Bağdat şimendiferleri inşaatında alakadar bulunan Almanya'nın 1903 senesinde vuku bulan müdahalesi sayesinde Tevhid-i Düyûn (Borçların Birleştirilmesi) namıyla ıslahat icra edilmiştir. Her ne kadar ıslahat-ı vakıa (gerçekleştirilen düzenleme) neticesinde borçların miktarı azalmış ise de devletin tediyat-ı seneviyesi (senelik borç ödemeleri) hiç eksilmemiştir. Zira aynı zamanda miktarı tenkis edilen (azaltılan) borçların faizleri tezyid olunmuştu. Islahat-ı mezkureden Devlet-i Osmaniye için husule gelen bir fayda varsa, o da Düyûn-ı Umumiye varidatından 2.157.375 Osmanlı lirasını tecavüz eden meblağın yüzde yetmiş beşi devlet-i müşarünileyhaya (bahsi geçen devlete) verilmiştir.

Muharrem Fermanı mucibince Devlet-i Osmaniye yeni bir istikraz akdettiği zaman Avrupa maliyyunu kendisinden şerait-i atiyyeyi (aşağıdaki şartları) taleb eyleyebileceklerdir: Evvela, istikraz varidat-ı devletle temin edilecek; saniyen, teminat olmak üzere gösterilen menabi-i varidat (gelir kaynakları) Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne tevdi olunacaktır. Bu suretle Düyûn-ı Umumiye müessesesinin daire-i icraatı gittikçe tevessü etmiştir (genişlemiştir). Bunu anlamak için aşağıdaki rakamları görmek kâfidir:

1882 ve 1883 senelerinde Düyûn-ı Umumiye'nin varidat-ı gayr-ı safiyesi 2.339.736 Osmanlı lirasından ibaret olduğu halde 1909 ve 1910 senelerinin varidat-ı gayr-i safiyesi ber-vech-i atidir (aşağıdaki gibidir):

Muharrem Fermanı mucibince varidat-ı gayr-i safiyye	4.543.838 Osmanlı Lirası
Varidat-ı Cedide (Yeni gelir)	2.785.419 Osmanlı Lirası
Yekûn (Toplam)	7.329.257 Osmanlı Lirası

Velhasıl Düyûn-ı Umumiye varidatı tarih-i teessüsünden (kuruluş tarihinden) beri üç mislinden daha ziyade artmıştır. Bugün bütün varidat-ı devletin rub'u (devlet gelirlerinin dörtte biri) Düyûn-ı Umumiye İdaresi altındadır. Düyûn-ı Umumiye o kadar büyük bir müessese halini almıştır ki, kendisinin senevi masrafları 700.000 Osmanlı lirasını tecavüz etmektedir. Bugün müessese-i mezkûrede dört bin kadar memur istihdam olunmaktadır. Hep Düyûn-ı Umumiye müessesesi hesabına yaşamakta bulunan bu adamlar, mezkûr müessesenin menafiini gözetmeye mecburdurlar.

Bu suretle Avrupa sermayesi elini Türkiye'nin ta kalb gâahına kadar uzatarak, kalbini pençesinin içine almıştır. Devlet-i Osmaniye, ilerlemek tecrübelerinin hepsinde bu pençenin tazyikını hisseyler.

Ben bu hakikati ileride vekâyi (olacaklar) ile isbat edeceğim. Bugün Devlet-i Osmaniye'nin alacaklıları kendisinden yüzde dört faiz alıyorlar. Bu hususdaki tediyat taht-ı temine alınmış bulunduğundan onun bugün olduğu gibi ileride dahi muntazaman icra edileceğine zerre kadar şüphe yoktur. Bununla beraber, her sene sermayenin bir kısmı da ödenmektedir. Sermaye tediyatı *alelade* ve *fevkalade* olarak iki veçhile icra edilmektedir. Şimdiye kadar gerek alelade ve gerek fevkalade tediyat intizamını asla şaşırmamıştır. Bunun sebebi ise, Düyûn-ı Umumiye varidatının sermayenin alelade surette itfası (ödenmesi) ile faizlerin tediyesi için lüzumu olan mikdar-ı meblağdan ziyade bulunmasıdır. İngiliz Dâinler Vekili Sir Adam Block'un verdiği malumata göre Düyûn-ı Umumiye'nin son iki seneki sermaye tediyatı şöyledir:

Sene	*Alelade Tediyat*	*Fevkalade Tediyat*	*Yekûn*
1327	299.002 lira	390.918 lira	689.920 lira
1326	279.004 lira	394.020 lira	673.024 lira
Yekûn-i Umumi	578.006 lira	784.938 lira	1.362.944 lira

Velhasıl son iki sene zarfında yalnız fevkalade olarak itfa edilen düyûn mikdarı 800.000 Osmanlı lirasına bâliğ olmaktadır. Devlet-i Osmaniye'nin bu iki sene zarfında borçlara karşı verdiği paraların yekûn-i umumîsi bir buçuk milyon liraya karîbdir (yakındır).

Bu rakamlar nazar-ı dikkate alındığı takdirde, Devlet-i Osmaniye'nin paraya muhtaç bulunduğu hiç hatıra gelir mi? Bilakis mademki devlet-i müşarünileyha (adı geçen devlet) bu kadar borç ödüyor, o halde kendisinin külliyetli miktarda paraya malik bulunması gelir... Hakikat-i hal ise büsbütün başka türlü görünüyor. Devlet-i Osmaniye müzmin bütçe açığını kapatmak için muttasıl (aralıksız) istikraz akdetmeye mecbur kalıyor. Çünkü eski borçların alelade itfasından maada bir de fevkalade olarak ödenmesi, Düyûn-ı Umumiye'ye muhasses (ayrılmış) varidatın diğer masraflara tutulamaması, zaten son derece büyük olan bütçe açığını bir kat daha kabartıyor. Ve bu suretle eski borçları fazla fazla ödemek için yeni borç yapmak mecburiyeti hasıl oluyor!... Ellerinde Osmanlı istikrazına mahsus tahvilat bulunanlar yani asıl borç sahipleri borçların ödenmesinde menfaatdar değildirler. Bu hususta menfaatdar olanlar, mezkûr tahvilleri alıp satan ve alıp sattıkça muayyen bir kâr kazanan bankaları ile yeni istikrazlar akdedildikçe Devlet-i Osmaniye üzerindeki malî ve siyasi nüfuzlarını artıran büyük ecnebi bankalarıdır.

1903 ve 1904 senelerinden yani Tevhid-i Düyûn muamelesi icra edileliden beri, Devlet-i Osmaniye tarafından ödenen borçların miktarı 3.709.990 Osmanlı lirasına bâliğ olmuştur. Binaenaleyh bu müddet zarfında istikraz edilen paraların 3,7 milyon lirası eski borçların itfası cihetine sarf olunmuştur. Yeni istikrazlar eskilerden daha ağır şartlarla akdedilmişlerdir. Binaenaleyh eski borçların yeni borca tahvilinden (Tevhid-i Düyûn muamelesinden) husule gelen başlıca netice, bugün Devlet-i Osmaniye'nin eskiye nisbeten daha ziyade faiz ödemeye mecbur kalmasıdır. Daha ehemmiyetli olan şudur ki, akdedilen her bir yeni istikraz yeni teminata bağlanıyor. Neticede Devlet-i Osmaniye Düyûn-ı Umumiye'nin borç ödemesi sayesinde kendisini kurtaracağı yerde bilakis daha ziyade Avrupa maliyyununun nüfuz ve esareti altına düşmektedir.

Tevhid-i Düyûn edildiği zaman her sene Düyûn-ı Umumiye'den yüzde 0.45'in itfası şart edilmişti. Tediyatın bu nisbetten ziyadesi devlet maliyesinde hususî bir iyilik hissedildiği zaman mümkün olabilecek fevkalade bir şey zannolunmuştu. Senede yüzde dört faiz ödenmek ile beraber muntazaman sermayenin yüzde 0.45'in itfası borsa için kâfi derecede metin bir zemin husule getirmişti.

Halbuki Sir Adam Block'un verdiği hesaba göre 1326 senesi borçların yüzde 1,6855'i ve 1327 senesinde ise yüzde 1,7574'ü itfa edilmiştir. Bugün tevhid-i düyûn edildiği zaman itfa-yı düyûn (borçların ödenmesi) için tahmin olunan meblağdan dört defa daha ziyade para sarf ediliyor demektir...

Eğer Avrupa maliyyunu, yalnız düyûnun itfa-yı fevkaladesinden (borçların olağanüstü ödenmesinden) vazgeçmiş olsa idiler, geçen sene devlet hazinesinde 390.981 lira kadar fazla bir meblağ bulunacak idi. Ve eğer bu paralar, yeni borçların faizlerini ödemek uğrunda sarf edilmiş olsalar, yüzde dört faizli dokuz milyon liralık bir istikrazın

faizleri bu suretle tamamen ödenmiş olacak idi. Bu ise, Devlet-i Osmaniye'nin kendi bütçesine yeni bir yük yükletmeksizin dokuz milyon liralık bir istikraz akdeylemesi demektir. Ve eğer düyûnun alelade ve fevkalade olarak itfasına sarf edilen paralar, yeni borçların faizlerini ödemek uğrunda verilmiş olsa idiler, bugün on dört milyon liralık yeni bir istikraz akdedilebilirdi.

Zaten Avrupa maliyyununun hiç olmazsa borçların fevkalade olarak itfasını talepten vazgeçmemeleri bu imkânlardan ileri gelmektedir. Avrupa maliyyununun asıl maksat ve emelleri, Devlet-i Osmaniye'nin daima maliye müzayakası (darlığı) altında bulunarak Avrupa'dan yeni yeni teminat ile yeni istikrazlar akdine mecbur olmasıdır.

Ben bu satırları yazdığım anda Avrupa maliyyunu, kısa vadeli bir borç vererek, Devlet-i Osmaniye'yi daha ziyade kendilerine mahkûm etmek için uğraşmaktadırlar. Gerek bundan ve gerekse devleti esaret-i maliye altında bulundurmak üzere kullanılan diğer vasıtalardan, gelecek makalemizde bahsedeceğiz.

Parvus

Türkiye Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 2[4]

Son zamanlarda Avrupa maliyyunu, Devlet-i Osmaniye ile olan münasebat-ı maliyelerinde fevkalade hileli bazı usullere müracaat eylemektedir. Avrupa bankaları yeni istikraz tahvilatını derhal mevki-i tedavüle çıkarmayıp hal ve mevkiin âdem-i müsaadesini (müsait olmamasını) bahane ederek tahvilat-ı mezkûrenin borsaya ihracı muamelesini meçhul bir zamana ta'lik eylemektedirler (ertelemektedirler). Bu müddet zarfında mezkûr bankalar tahvilatı ileride mevki-i tedavüle çıkarılacak olan istikrazın teminatı altında olarak Devlet-i Osmaniye'ye avans namıyla kısa vadeli borçlar vermektedirler. Devlet-i Osmaniye bu suretle alınan avanslar için daha ziyade faiz ödemektedir. Bundan maada istikraz tahvilatı henüz mevki-i tedavüle çıkarılmadığından hükûmet-i Osmaniye bu vazifeyi deruhte eden (üstlenen) bankalarla hüsn-i münasebatta bulunmaya mecbur kalmaktadır. Bu suretle hükûmet-i müşarünileyha (bu hükûmet) daima istikrazın borsada hüsn-i kabule mazhar olmaması korkusuyla yaşamakta ve bankalar ise kendilerine daha ziyade temin-i fâide için onun bu halinden istifade eylemektedirler.

Devlet-i Osmaniye'nin kısa vadeli istikrazlar akdine mecbur olması, yalnız bankaların muamelat-ı meşruhasından (açıklanmış olan muamelelerinden) değil diğer bir sebepten daha ileri gelmektedir. Bu ise, Devlet-i Osmani-

[4] *Türk Yurdu*, cilt 2, sayı 17, ss. 284-7.

ye'nin mevki-i tedavüle ka'ime (kâğıt para) ihraç etmemesidir. Devlet-i Osmaniye hadden ziyade ka'ime çıkarmak yüzünden buhran-ı nakdiye (para sıkıntısına) uğrayan diğer devletler gibi ka'ime ihracından katiyyen istinkâf ediyor (kâğıt para çıkarmaktan kesinlikle çekiniyor). İfratkârane (hadden öte) olan bu hareket yani ka'ime çıkarmamak yüzünden vesait-i tediyenin âdem-i kifayeti (ödeme araçlarının yetersizliği) gibi yeni bir bela zuhur ediyor ki, neticede Devlet-i Osmaniye'nin nâçâr kısa vadeli istikrazlara müracaat eylemesi mecburiyeti husule geliyor. Ben bu meseleyi *Jön Türk* gazetesinde meskûkât (madeni para, akçe) ıslahatı hakkında yazdığım makalat-ı müteaddide (çeşitli makalelerde) tetkik etmiş bulunduğumdan bu hususta tekrar tafsilata girişmeyeceğim. Bu meseleyi burada zikredişim başka bir sebepten ileri gelmektedir. Asıl mesele oradadır ki, Devlet-i Osmaniye bugün istemiş olsa bile ka'ime ihraç edemez. Zira banknot çıkarmak yalnız Osmanlı Bankası'na ait bir hak olup Devlet-i Osmaniye bu haktan mahrumdur. Osmanlı Bankası ise evvelce tasvir ettiğimiz veçhile kendisini takip eylemekte bulunduğu siyaset-i aliye-i maliyenin icabatından (maliyenin ana politikası gereklerinden) olarak mevki-i tedavüle lüzumu miktarda banknot ihraç etmemekte ve bu suretle vesait-i nakdiyeye olan ihtiyacı daha ziyade büyütmektedir. Velhasıl Avrupa maliyyunu, Devlet-i Osmaniye'yi pençe-i esaretinden kaçırmamak için kendisine her taraftan müşkilat ve tahdidat (zorluklar ve sınırlamalar) ihdas eylemektedir (çıkarmaktadır).

Birinci avansı muttasıl (aralıksız) ikinci bir avans takib eylemekte ve bu suretle kısa vadeli istikrazların bir türlü sonu gelmemektedir. En nihayet Devlet-i Osmaniye faizleri diğerlerinden daha ziyade bulunan bu gibi kısa müddetli istikrazlara muhtaç olmaksızın yaşayamayacak bir hale geliyor.

Diğer taraftan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde alelade ve fevkalade itfa-yı düyûn (borç ödemeleri) için tahsis edilen paralardan maada "ihtiyat akçası" namıyla iki milyon lira kadar bir meblağ dahi mevcuttur.

Devlet-i Osmaniye her dakika paraya muhtaç bulunduğu halde kendisinin iki milyon lirası boşuna duruyor. Filhakika Düyûn-ı Umumiye İdaresi ihtiyat akçasının büyük bir meblağ teşkil eylemesi üzerine 1326 senesinden beri mezkûr meblağ için Devlet-i Osmaniye'ye faiz ödemeye başlamıştır. Fakat asıl mesele orada değil. Bugün Devlet-i Osmaniye faizine değil, paranın kendisine muhtaçtır. Türkiye, âhara (başkalarına) para ikraz edecek (borç verecek) halde değildir. Bu iki milyon liralık sermaye hiç lüzumu olmaksızın bağlanmış bulunuyor. Zira Düyûn-ı Umumiye'nin varidatı borçların itfası için lüzumu olan miktardan kat kat fazladır. Zaten hükûmet-i Osmaniye bu yüzden de beyhude faiz ödemeye mecbur oluyor. Meselenin asıl dikkate şayan olan ciheti Düyûn-i Umumiye İdaresi'nin kendi nezdinde bulunan ihtiyat akçası iki milyon liranın kısm-ı azamını ecnebilere ikraz eylemesidir. 1325 senesine ait hesaplara göre mezkûr ihtiyat akçasından 332.200 lira yüzde üç faizle Fransızlara ve 168.080 lira yine yüzde üç faizle Almanlara ikraz edilmiştir. Hâlbuki hükûmet-i Osmaniye aynı zamanda kendisinin akdettiği kısa müddetli istikrazlar (avanslar) için yüzde beş buçuk faiz ödemiştir. Ahval bu merkezde olunca yüzde ancak iki buçuk kâr vermekte olan İngiliz eshamını satın almakta mana var mıdır? Maatteessüf Düyûn-ı Umumiye İdaresi bu yolda davranmıştır. Hükûmet-i Osmaniye ihtiyacat-ı mübremesi (zorunlu ihtiyaçları) için paraya muhtaç bulunduğu bir zamanda Düyûn-ı Umumiye İdaresi Devlet-i Osmaniye'nin paralarıyla Rus ve hatta Japon eshamı satın alıyor!

Bu suretle Devlet-i Osmaniye yeniden yeniye istikrazlar akdine mecbur oluyor ve Avrupa maliyyunu ise bu

fırsatlardan istifade ederek devlet-i müşarünileyhayı (bu devleti) yeni yeni teminat ile bağlıyor.

Düyûn-ı Umumiye'nin 1910 ve 1911 seneleri (yani 1328 sene-i maliyesi) hakkında vermiş olduğu hesaba göre mezkûr seneler zarfında ihtiyat akçasının, daha doğrusu sırf Devlet-i Osmaniye'ye ait olan paraların 294.267.18 Osmanlı lirasıyla borsa tahvilatı alınmıştır. Bu meblağın ancak 74.733.17 lirasıyla yani rub'u (dörtte biri) ile Osmanlı tahvilatı ve kalan üç rub'u (dörtte üçü) ile ecnebi tahvilatı alınmıştır. Alınan tahvilat ber-vech-i atidir (aşağıdaki gibidir):

Avusturya, Bohemya ve Macaristan istikraz tahvilleri	89.612.32 Osmanlı Lirası
İngiltere istikraz tahvilleri	14.949.36 Osmanlı Lirası
İsviçre istikraz tahvilleri	29.969.21 Osmanlı Lirası
İsveç istikraz tahvilleri	29.921.03 Osmanlı Lirası
İtalya istikraz tahvilleri	54.890.29 Osmanlı Lirası

Hâlbuki aynı senede Devlet-i Osmaniye kısa vadeli istikraz akdine mecbur olmuş ve bu istikraza yüzde yedi buçuk faiz ödemiştir. Yine tekrar ediyorum: Düyûn-ı Umumiye Devlet-i Osmaniye'ye ait bulunan bu paralarla Osmanlı Hazine tahvilatı almayıp da 30.065.32 lirasını ancak yüzde dört faiz veren Macar Hazine tahvilatı iştirasına (satın alımına) sarf ediyor. Muharebe-i hazıradan[5] ancak birkaç ay evvel yukarıda gördüğümüz gibi elli bin liradan fazla bir meblağ ile yüzde üç, üç buçuk faizli İtalyan tahvilatı satın alınmış idi. Ben o zamandan beri bu paraların ne olduğunu bilmiyorum. Fakat Düyûn-ı Umumiye'nin İtalyan tahvilatını henüz satmamış olması, daha doğrusu

[5] İtalya ile olanTrablusgarp harbinden... (Yayınlayan)

bugüne kadar Türkiye'nin paraları ile İtalya Hükûmeti'ne hizmet (yardım) etmekte bulunması da muhtemeldir...

Hâlbuki İtalya ile olan bu muharebe, Devlet-i Osmaniye'nin ahval-ı maliyesini işgal eylemekte ve kendisini yeni menabi-i varidat taharrisine (gelir kaynakları araştırmasına) mecbur eylemektedir. Hükûmet-i Osmaniye temettü, emlak, müskirat (içki) ve tuz rüsumunun tezyidi (artırılması) için kanun layihası hazırlamaktadır. Bundan maada memurîn maşatından (maaşlarından) da yüzde üç tenkihat (kesinti) icrası mutasavverdir (düşünülmektedir). Bu vergileri burada tetkik etmek fikrinde değilim. Maamafih bu vasıta ile tedarik edilmek istenilen paraların ancak bir sene sonra elde edilebileceği de aşikârdır. Hâlbuki bu paralara asıl bugün ihtiyaç vardır. Binaenealeyh neticede bankalar, Devlet-i Osmaniye'ye yeni ve kısa vadeli borç verecekler ve zikrolunan vergiler ise yeni teminat olmak üzere Düyûn-ı Umumiye'ye i'tâ olunacaktır. İhtimal ki, kısa vade ile verilen bu paralar ihtiyat akçasından yani Devlet-i Osmaniye'ye ait bulunan iki milyon liradan ikraz edilecektir (borç olarak alınacaktır)! Bu surette Düyûn-ı Umumiye hiçbir gûna zarara maruz bulunmayacağı gibi aynı zamanda Devlet-i Osmaniye'yi yeni teminat ile kendisine bağlamış olacaktır. Hükûmet-i Osmaniye bu tezyidi rüsum muamelesinden (vergileri artırma işleminden) senevi iki milyon fazla-i varidat (gelir fazlası) beklemektedir. Fakat hükûmet-i müşarün-ileyhanın tahmini yanlış çıkıp da ümid olunduğu kadar fazla-i varidat zuhur etmediği takdirde ki, gayet muhtemeldir –ne olacak? O zaman Hükûmet-i Osmaniye istihsal eylemiş olacağı avansı tediye edemeyecek ve muvakkat (geçici) olarak verilen teminat daimî surette Düyûn-ı Umumiye elinde kalacaktır.

Buraya kadar olan izahattan sonra kâri'ler (okuyucular), Avrupa'nın temettü vergisinin tezyidine mümanaatındaki (artırılmasını engellemekteki) maksadını kolayca

anlayabilirler. Memalik-i Osmaniye'de vergilerin yeni ve faydalı bir usule rabtıyla köylüleri ezmekte olan vergilerin azalması memleketin iktisaden terakkisi için son derece ehemmiyetli bir meseledir. Fakat Avrupa bir taraftan uhud-ı atikayı (eski anlaşmaları), diğer taraftan temettu vergisinin Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne verilmiş bulunmasını ileri sürerek Türkiye'nin vergi usulünü ıslah eylemesine mümanaat ediyor (engeller çıkarıyor). Ben burada uhud-i atika tafsilatından bahsetmeyeceğim. Fakat Avrupa'nın bu hususta ileri sürdüğü ikinci delil doğrudan doğruya Devlet-i Osmaniye'nin esaret-i maliyesine merbut (bağlı) bulunmakta ve Avrupa'nın Türkiye üzerinde icra eylemekte olduğu nüfuzu ayan bir surette göstermekte olduğundan mezkûr delili daha etraflıca tetkik etmeliyiz.

Düyûn-ı Umumiye İdaresi elinde bulunan teminat-ı maliyenin başlıca vazifesi, borçlarının itfası ve faizlerin ödenmesi için kâfi miktarda varidatın taht-ı temine alınması değil midir? Temettü vergisi usulünün ıslahı, devlet varidatının artmasına hizmet edecektir. Bu hususta zerre kadar şüpheye mahal yoktur. Binaenaleyh temettü vergisinin ıslahı neticesinde Düyûn-ı Umumiye elinde teminat olmak üzere bulunan varidat, tezayüd etmiş olacaktır. Hal böyle olunca Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin ıslahat-ı mezkûreye mümanaat etmesinde kendisi için ne faide bulunabilir? İdare-i mezkûre ne sebebe mebni (dayanarak) kendi varidatının tezayüdüne mümanaat eyliyor? Düyûn-ı Umumiye İdaresi bu hareketiyle şüphesiz yalnız Devlet-i Osmaniye'nin değil, kendi müvekkillerinin yani bankaların menafiini de ihlal eylemektedir. Fakat aynı zamanda Düyûn-ı Umumiye Devlet-i Osmaniye'nin maliyece olan müzayakasını artırarak onu Avrupa esareti altına sokmaktadır... Zaten meselenin asıl gizli olan ciheti burasıdır.

Aynı maksat, Gümrük Rüsumu'nun tezyidi meselesinde de ve hatta daha açık bir surette göze çarpmaktadır. Te-

mettü vergisinin tezyidi hakkındaki müzakeratta (görüşmelerde) oldukça kapitülasyonlar dahi rol oynamaktadır. Fakat Gümrük Rüsumu'nun tezyidi sırf malî bir mesele olup ecnebiler bu hususta hiçbir imtiyaza sahip değillerdir. Gümrük Rüsumu'nun tezyidi sayesinde Düyûn-ı Umumiye varidatı da artacaktır. Bu meselede takip edilen maksad o kadar meydandadır ki, Avrupalılar onu gizlemeye bile lüzum görmüyorlar. Devletler, Hükûmet-i Osmaniye'ye açıktan açığa: "Bize şunu şunu verir ve şu yolda müsaadat-ı iktisadiye ve maliyede bulunursan Gümrük Rüsumu'nun tezyidine muvafakat eyleriz. Aksi takdirde bu hususta rızamıza mazhar olamazsın!" diyorlar. Daha doğrusu Avrupalılar açıktan açığa bahşiş istiyorlar.

Fakat bu meselenin devletlere ne taalluku var? Meselenin bir de cihet-i hukukiyesine bakalım. İstikrazlar hakkındaki mukaveleler "Düyûn-ı Umumiye'ye iştirak eden bankalar ile Devlet-i Osmaniye beyninde akdedilmiş bulunup düvel-i muazzama, bu mukavelenamelerdeki şartların yalnız icrasına kefildir. O halde devletler bu meseleye –Gümrük Rüsumu'nun tezyidi meselesine– ne gibi hukuka istinaden kendi iktisadî ve siyasi menfaatlerini karıştırıyorlar? Onlar bu hususta istinad edecek hiçbir gûnâ hukuka malik değillerdir. Acaba Devlet-i Osmaniye ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi arasında akdedilen mukavelelerde Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya devletleri tarafından dermeyan edilecek mutalebât (istekler) icra olunmadıkça Gümrük Rüsumu'nun tezyid edilemeyeceği zikredilmiş midir? Hayır, böyle bir şey olamaz. Fakat bu böyle olmakla beraber, mezkûr devletler Hükûmet-i Osmaniye'ye: "Sen bizim rızamız olmadıkça Gümrük Rüsumu'nu tezyid edemezsin ve bizim bu hususdaki rızamızı elde edebilmek için bize mükâfat vermelisin." diyorlar.

Bir kimse, gerek muhafız gerek hami ve gerek kefil sıfatıyla yedinde bulunan bir şeyi sahibinin zararına olarak

sû-i istimal ederse emniyeti sû-i istimal gibi telakki edilerek bütün memleketlerin kanunlarınca cezalandırılır. Devletlerin Gümrük Rüsumu'nun tezyidi meselesindeki hareketleri de bunun aynı bir cürümdür. Fakat bugün kendi top ve tüfenklerine istinad eden kuvvetli devletleri bu gibi cürümlerden dolayı mahkûm edecek bir mahkeme yoktur!

Avrupa'dan akdedilen istikrazlar, Devlet-i Osmaniye'nin Avrupalılığına –medeniyete– doğru atılmış ilk adımı ve demiryollar inşası ise ikinci adımını teşkil eylemektedir. Fakat ben, Avrupalıların Devlet-i Osmaniye'yi istikrazlardan ziyade demiryollar vasıtasıyla esaret-i maliye altına almakta olduklarını ayrı bir makalede izah eyleyeceğim. Şimdi bu makaleme nihayet vermekle beraber buraya kadar olan izahattan çıkarılacak netice-i hakikiye ve tatbikiye hakkında kâri'ler ile biraz konuşmak isterim.

Devletin itibar-ı maliyesini i'lâ (yükseltmek) ile yeni yeni istikrazlar akdini düşünmek kâfi olmayıp eski borçların bağlı bulundukları şartların tebdil (değiştirilmesi) ve tahfifine (hafifletilmesine) dahi çalışmak lazımdır. Kâri'lerin artık bu hakikati tamamen anlamış bulundukları ümidindeyim. Mesela bugün borçların alelade itfasından maada bir de fevkalade olarak tediyesi usulü ilgâ olunabilir (kaldırılabilir). 1903 senesinden beri akdedilen istikrazlardan hemen kâffesinin senevi yüzde yarım kısımları itfa edilmektedir. Eski borçların yani 1903 senesinden evvel akdedilen istikrazların itfası için de hiç olmazsa buna yakın bir kolaylık elde edilebilir. Buna muvaffak olmak için biraz maharet göstermek lazımdır. Bu ise muhtelif maliye heyetlerinin menafii beynindeki (menfaatleri arasındaki) rekabetlerden, borsa tebeddülâtından (değişikliklerinden) ve tahvilat hamilleriyle bankalar menafii arasındaki mevcut olan farklardan istifade etmekle olabilir. İtfa-yı düyûn meselesinde tahvilat hamillerinin değil, ancak bankaların alakadar bulunduklarını daha yukarıda söylemiştim.

Bundan sonra "Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin daire-i icraatını tevsi etmek (genişletmek) şöyle dursun, onu mümkün mertebe tahdit etmek (sınırlandırmak) lazımdır. Asıl maharet bankaları teminat ile kandırıp istikraz akdetmek değildir. Dikkat olunacak cihet, yeni istikrazlar için ayrı teminat vermemektir. Aksi takdirde yani hususî teminat verildiği zaman mezkûr teminatın borç edilecek paradan pek ziyade olmamasına dikkat edilmelidir. Mesela son defa Doyçebank'tan akdedilen yedi milyon liralık istikraz için İstanbul'un gümrük varidatı teminat verilmişti. Dersaadet Gümrükleri'nin beş seneden beri vasatî olarak vermekte oldukları varidat-ı seneviye 837.000 Osmanlı lirasına bâliğ olmaktadır. Hâlbuki mezkûr istikrazın itfası için senevi 320.000 liraya lüzum vardır. Binaenaleyh buna karşı iki buçuk defa daha büyük teminat verilmiş oluyor. Hâlbuki Dersaadet Gümrükleri'nin varidatı şüphesiz gittikçe tezayüd eyleyecek ve bu suretle borç ile teminat beyninde hâsıl olacak nisbet Devlet-i Osmaniye için daha zararlı olacaktır. Bu yolda teşebbüslerden ictinab etmek (çekinmek) lazımdır. Zira teminattan fazla kalan meblağlar yukarıda söylendiği veçhile borçların vaktinden evvel itfasına alıkonarak devlet o menba-ı varidattan mahrum kalıyor. Bu son misal Alman maliyyununun da iş becermek hususunda ne derece mahir olduklarını gösteriyor. Biz Almanların bu maharetlerini, şimendiferler hakkında yazacağımız makalede daha vasi (geniş) bir surette izah edeceğiz.

Avrupa ile mücadele edebilmek için yine Avrupa usulü istimal edilmelidir (kullanılmalıdır). Fakat Devlet-i Osmaniye, müstakil bir siyaset takip edebilmek için neye muhtaç bulunduğunu herkesten evvel kendisi takdir eylemelidir. Hâlbuki Türkiye asıl bu hususta lüzumu olan malumat-ı iktisadiye ve maliyeden mahrumdur. Devlet-i Osmaniye, Avrupalıların onu sevk ettikleri yola gözü ka-

palı olarak gitmektedir. Gerçi ara sıra duruyor, dinleniyor, etrafına bakınıyor, fakat yine gidiyor ve nereye gittiğini de bilmiyor. Artık gözünü açacak, nereye gittiğini anlamaya çalışacak zamandadır...[6]

Parvus

[6] Parvus Efendi namına gelen mektuba cevap gelecek sayımızda verilecektir. *Müdür*

Parvus Efendi Namına Gelen Mektuba Parvus Efendi'nin Cevabı[7]

Parvus Efendi namına gelen mektup cevabının bu sayıda basılacağını geçen nüshamızda vaat etmiştik. İşte Parvus Efendi'nin cevabı:

Muhterem Efendim;

Makalelerim hakkındaki yazdıklarınızdan dolayı pek ziyade müteşekkirim. Muharrir her şeyden evvel kendisiyle kâriler arasında bir rabıta-i maneviyenin (manevi bir ilişkinin) vücuduna muhtaçtır. Maatteessüf Türkiye'de kâriler, bu hakikati henüz idrak edemiyorlar. Burada muharrir ayrı kâri ayrı olur, aralarında bir münasebet bulunmaz, zannolunuyor. Bu hal benim gibi Avrupa kârilerine alışmış, memleketinizde misafir bulunan bir ecnebinin gözüne daha ziyade çarpıyor. Türkiye'de muharrir yazıyor, kâriler yazılan şeyleri okuyor ve bundan sonra hiçbir münasebet kalmıyor. Muharririn sadası ahali arasında sık ağaçlı bir ormanda kaybolan insan sadası gibi kaybolup gidiyor.

Bu sadaya mukabele lazımdır. Memlekette ancak bu suretle efkâr-ı içtimaiye hazırlanır, edebiyat vücud bulur ve efkâr-ı ameliye hayyiz-i husule gelir (pratiğe dönük fikirler oluşur). Siz, umur-ı maliye (malî işler) hakkında tarafımdan dermeyan edilen bazı tedabirin (önlemlerin)

[7] *Türk Yurdu*, cilt 2, sayı 18, ss. 304-5.

bugüne kadar tatbik olunmamasından nâşi (dolayı) taaccüb (hayret) ediyorsunuz. Teessüfünüzü mucib olan bu hal yine memleketinizde efkâr-ı umumiyenin kâfi derecede tekâmül etmemesinden ileri gelmektedir. İdare-i sabıka (geçmiş yönetim) zamanında siz, mesail-i içtimaiye (toplumsal meseleler) ile iştigal etmekten memnu (yasaklı) idiniz. Şimdi ise siz, müçtemian (topluca) tefekkür ve harekete alışmak için zamana muhtaçsınız. Bunların kâffesi tabii ve sarih hakikatlerdendir. Bu haller diğer memleketlerde dahi olup geçmiştir. Şüphesiz, mürur-ı zaman (zamanın geçişi) ile Türkiye'de de gerek şahsî ve gerek içtimaî teşebbüsler pek vasi bir saha-i tatbika (uygulama alanına) nail olacaklardır. Bir memlekette efkâr-ı umumiye vücuda gelirse hükûmet de onu nazar-ı dikkate almaya mecbur olur.

Fakat maatteessüf sizin rahatça terakki ve tekâmül eylemenize imkân bırakmıyorlar. Memleketiniz, Avrupa esaret-i iktisadiyesine düşmek ve bir Avrupa müstemlekesi haline gelmek tehlikesine maruz bulunmaktadır. Menafiinizi (menfaatlerinizi) müdafaa hususunda lüzumu olan malumat ve tecrübeleriniz ise, size kifayet vermiyor.

Mesail-i iktisadiye ile ciddi meşgul olmak lazım geldiğine dair mütalaatınızda tamamen haklısınız. Devlet-i Osmaniye'nin hayat ve istikbali buna merbuttur (bağlıdır). Siz, kemale gelmiş olan mesail-i iktisadiyeyi vakt-i zamanında halletmeyi beceremediğinizdendir ki, her gün yeni zayiata düçar oluyorsunuz. Yeni darbelere maruz kalıyorsunuz. Mesela bugün muharebe cihet-i maliyenin takviyesini zaruret derecesine getirdiğinden Meclis-i Mebusan yeni tekâlif vaz'ıyla (vergiler konmasıyla) meşgul bulunuyor. Burada şayan-ı hayret bir şey yoktur. Zira böyle bir hal, muharebe zamanında her memlekette vukua gelebilir. Fakat bu husus niçin daha evvel düşünülmedi? Ben bu hususdaki ihtiyacı daha muharebe bidayetinde, yani geçen

Eylül'ün on yedisinde *Tanin* gazetesindeki makalelerimle anlatmış idim. Daha sonra aynı fikir Sir Adam Block tarafından da dermeyan edilmişti. Tezyid-i rüsum muamelesi (Vergilerin artırılması işlemleri), muharebenin bidayetinde bugünden daha kolay bir surette icra edilebilir ve hükûmet bu sayede yalnız yüzde bir tezyid (artma) icrası ile otuz bin lira kazanabilirdi.

Siz bu hususta diğer bir misal olmak üzere Aksaray yangını meselesini tahattur ediyorsunuz (hatırlatıyorsunuz). O yangından beri tam bir sene geçtiği halde dediklerime dair henüz bir şey yapılmadı. Hâlbuki mesele gayet tehlikelidir. Emval-i gayr-i menkule (taşınmazlar) ve rehin hakkındaki kanun vaz' olunduğuyla derhal İstanbul arsaları üzerine zararlı muameleler cereyan etmeye başlayacaktır. İtibar-ı Mütekabil Bankası teşkiline dair evvelce teklif etmiş olduğum plan bu sırada mevki-i icraya konulmayacak olursa İstanbul'un yanmış olan bütün yerleri pek az zaman zarfında anonim şirketlerin eline geçecektir.

Binaenaleyh icraat lazımdır. Fakat bunun için de evvel emirde mesail-i iktisadiyeye kesb-i vukuf (iktisadî konuları bilmek) iktiza eder. Ümit ederim ki, gerek mektubunuz ve gerek bu münasebetle yazdığım şu satırlar, vatanınızın en mübrem (zorunlu) olan bu ihtiyacı üzerine celb-i dikkat ve meraka hizmet eyler. Bu hususta merak ve dikkatin amelî bir surette izharı (ortaya konması) meselesine gelince, bunun en makul tarzı bugün mesail-i iktisadiyeyi takip edenler, Avrupa memalikinde olduğu gibi Türkiye'de de bir ilm-i cemiyet-i iktisadîye (iktisatla ilgili bilimsel bir dernek) teşkil etmelidirler. Bu cemiyet siyasetten uzak bulunmalıdır. Cemiyetin vazifesi memleketin ahvali hakkında tetebbuat-ı iktisadîyede (ekonomik incelemelerde) bulunmak ve ahalide mesail-i iktisadîye (ekonomik meseleler) hakkında merak uyandırmak olmalıdır. Bugün Türkiye'de teşekkül edecek böyle bir cemiyet için en mu-

vafık örnek Rusların daha İkinci Katerina devrinde, yani Rusya'nın medeniyetçe bugünkü Türkiye'den daha yüksek bulunmadığı bir zamanda teşkil etmiş oldukları Rus Cemiyet-i İktisadiye-i İmparatoriyesi olabilir.

Nihayette yalnız gençlere hitaben birkaç söz söylemek isterim: Her memlekette ıslahat-ı azime devre-i tarihiyelerinde (tarihî büyük reformlar devresinde) en büyük rolü oynayan gençlerdir. İşte bugün Türkiye'de de böyle bir sıra gelmiştir. İdare-i sabıka, memleketi yalnız maddeten ızrar etmekle (zarara uğratmakla) kalmayıp milletin faaliyet-i akliye ve uzviyesini de kesr ve tenkis eylemiştir (kısmış ve azaltmıştır). Birtakımları meslek-i tabasbusu (yaltaklanmak yolunu) ihtiyar etmişler, diğerleri tarik-i meyusiyeti (ümid kesme yolunu) tutmuşlar ve bu suretle milletin en iyi unsurları hem vatanlarının hem de kendilerinin istikballerinden kat-i ümit etmişlerdi (ümit kesmişlerdi). Memleketin idare-i iktisadiye, siyasiyye ve medeniyesini yakında eline alacak olan nesl-i cedit (yeni nesil), taze kuvvet ve metanetiyle (sağlamlığıyla) o idareye yeni ve dinç bir ruh nefh etmelidir (üflemelidir). Bütün kuva-yı mevcudesini (mevcut güçlerini) vatanları uğrunda fedaya azmedecek gençler için pek parlak bir istikbal mümkündür. Fakat bu imkânın husulü için mesail-i iktisadiyeye vukuf-ı ciddi (ekonomi meselelerini ciddî şekilde bilmek) şarttır.

İhtiramlarımı (saygılarımı) kabul buyurunuz.

Büyük Ada, 7 Temmuz 1912

Parvus

Türk Gençlerine Mektup[8]

Türk gençleri millet ve vatanlarının menafii uğrunda çalışmak istiyorlar. İhtiyarlık perişanlığı yüz tutmuş, gençlik ise âdem-i hoşnudî (hoşnutsuzluk) ve mukavemet gösteriyor. İhtiyarlık âcizane bir surette boyun eğmekte olduğu halde gençlik azamet ve vekar ile talihe meydan okuyor. İhtiyarlar, nasıl rüzgârın tazyikinden çatırdayan ve mukavemet edemeyerek en nihayet kırılan kuru ağaçlara benziyorlar ise gençler de rüzgârın şiddetinden eğilip doğrulup da kırılmayan ve bütün darbelere göğüs gererek ve yerden yeni kuvvetler alarak ziyaya doğru uzanan taze fidanlara benziyorlar. Gençler mücadele istiyorlar! Bu mücadelede muhtaç oldukları kuvveti, kendilerini, devleti can ve kanıyla beslemekte olan halk tabakasına rabt eyledikleri zaman bulabileceklerdir! Memleketlerinin düçar olduğu felaketten müteellim (elemli) bulunan Türk gençleri, "ne yapmalı" sualini irad (ortaya atıyorlar) ediyorlar. *Türk Yurdu* idaresi, bâlâdaki (yukarıdaki) sualin, milletin menafi-i iktisadîyesine temas eden cihetlerine elimden geldiği kadar cevap vermekliğim için bana müracaat etmekle hakkımda pek büyük bir eser-i teveccüh göstermiş oldu.

Ben, Türk gençlerine tecrübelerim ve bilgilerim ile hizmete hazırım. Fakat benden her sual için hazır cevap talep edilmemesini rica eylerim. Ben, bugün size ika-i müşkilat etmekte (zorluk çıkarmakta) bulunan meselelere benzer

[8] *Türk Yurdu*, cilt 4, sayı 41, ss. 312-3.

meselelerin başka memleketlerde ne suretle halledilmiş olduklarını ve Avrupa müessesat ve usullerinin memleketinizde ne surette tesis ve tatbik edilebileceklerini gösterebilirim. Fakat siz, benim bu hususa dair vereceğim malumattan bilistifade kendi meselelerinizi bu memlekette büyüyen ve onun havasıyla yaşamış bulunan bizzat sizler halletmeye borçlu olacaksınız. Ben, *Türk Yurdu* tarafından hakkımda gösterilen teveccüh üzerine memleketinizin menfaati için deruhde ettiğim (üstüme aldığım) bu işten sizden muavenet (yardım) beklerim. Eğer milletinizin hayatını meraklı tedkik eder de onun ihtiyaçlarını anlamaya çalışırsanız bana bu hususta yardım edebilirsiniz. Benim sesim Avrupa'dan geliyor, hâlbuki sizin sesiniz milletinizin sinesinden çıkarak kendisini işittirmelidir. Memleketiniz tetebbu-i iktisadîye (ekonomik incelemeye) muhtaçtır. Bunun ne suretle icra edileceğini makalemizin daha aşağılarında göreceksiniz. Ben, sizin yalnız makaleleri okumanıza değil, icraatta bulunmanızı intizar eylemekteyim (beklemekteyim).

Biz, memleketinizde ziraatın terakkisi, köylülerin ihtiyaçları ve ıslahat-ı ziraiye hakkında müdavele-i efkârda (görüş alışverişinde) bulunacağız. Biz, demiryolları meseleleriyle de iştigal eyleyeceğiz. Memleketinizde mümkün olduğu kadar demiryolları inşa edilmesini ve bu yolların halk tabakalarının zararını mucip olmayıp onların ancak iyiliklerine hizmet eylemeleri için ne yapmak lazım geleceğini tetkik ve tetebbu eyleyeceğiz. Biz, memleketimizde sanayiin inkişafından, fabrika ve imalathaneler tesisinden, ticaret ve seyr-i sefainin (deniz yollarının) terakkisinden bahsedeceğiz. Bununla beraber en büyük vaktimizi evvelemirde milletin refah halinin temini ve halk tabakatı menafiinin muhafazası cihetine sarf edeceğiz. Bu münasebetle bizim, hazine-i devlet, belediye ve nahiye mesail-i maliyesi, gümrük ve ticaret politikasıyla da iştigal etme-

miz lazım gelecektir. Bunların kâffesi, zamana, vakte ve sabra muhtaçtır. Fakat heyhat! Size vakit bırakmıyorlar. Bütün vaktiniz ve ıslahat-ı iktisadîyeye ait arzularınız ya başka bir tarafa celb ediliyor veyahut hançer darbeleriyle mahv olunuyor.

Ben, memleketinizin imarı hakkında yazmaya başlıyorum. Fakat bu sırada etrafıma bakınca her şeyin perişan olup sukut etmekte olduğunu görüyorum. Ahval bu merkezde olunca en evvel yapılması lazım gelen bir vazife varsa o da, memleketi büsbütün harap olmaktan ve başkaları tarafından soyulmaktan kurtarmaktır.

Evet, siz, nîm-harabezara (yarı-yıkıntıya) dönmüş bir hanede yaşıyorsunuz. Bu hanenin çoktan çürümüş olan duvarları, bugünkü muharebe sebebiyle tamamıyla yıkık bir hale gelmiştir. Artık açık kalan kapılardan komşular, sokaktan geçenler velhasıl davet edilmemiş birtakım misafirler içeri girmektedirler. Bu haneye giren insanlardan her biri kendi arzusuna göre hareket ediyor. Bazıları hane sahibine vesayada bulunuyor (öğüt veriyor), birtakımları onu doğrudan doğruya tehdit ediyor. Bununla beraber hepsi aharın (başkalarının) iyiliğine göz dikiyor ve her biri mümkün mertebe daha kıymetli bir ganimet parçası yakalamaya çalışıyor. Hâlbuki asıl hane sahipleri akıllarını kaybetmişler, ne yapacaklarını bilmiyorlar.

Evvelemirde hanesi içerisinde bir intizam vücuda getirmeli ve kaybolan şeylerin hesabını yaptıktan sonra kalanların muhafazasına çalışmalıdır.

Siz, muharebe-i hazıranın ileri sürdüğü maliye meselelerinin halli için Paris'te bir konferans akd edileceğini biliyorsunuz. Memleketinizin bundan sonra inkişaf-ı iktisadîsi bu konferanstan husule gelecek neticelere bağlı olacaktır. Eğer devletinizin borçları Türkiye ile Balkan devleti beyninde münasip bir surette taksim edilmeyecek ve eğer Balkanlıların talep ettiği gibi sizden bir buçuk

milyar Frank tazminat-ı harbiye alınacak olursa, size her türlü ıslahattan hiçbir fayda husule gelemeyecektir. Zaten o zaman siz ciddi ıslahat icrasına muktedir dahi olamayacaksınız. Bu sebepten dolayı siz, evvelemirde menafiinizi maliye konferansına karşı müdafaa edebilmek için pek büyük gayretlerde bulunmalısınız. Eğer siz, atıl bir vaziyette kalarak sizin için hazırlanmakta olan darbeyi kapalı gözle bekliyorsanız, mahvolduğunuz gündür. Sükût ettiğiniz takdirde sizi kimse nazar-ı itibara almayacaktır.

Binaenaleyh sesinizi işittirmelisiniz. Bu maksada mebni evvelemirde parlamentonuz açılmalıdır. Eğer Meclis-i Mebusan açılır da memleketin ahval-i iktisadîyesi hakkında icra-yı müzakereye başlarsa, Avrupa muharebenin daha şimdiden yapmış olduğu zararların derecesini görür ve Türkiye'nin ihtiyacat-ı mübremesinin (zorunlu ihtiyaçlarının) ne kadar büyük olduğunu ve Hükûmet-i Osmaniye'nin malik bulunduğu vesaitin ne derece az olduğunu anlar. Avrupa üzerinde tesir husule getirmek için bundan başka bir çare yoktur. Eğer Avrupa, artık alacak bir şey kalmadığını ve bundan sonra Türkiye'ye daha büyük maliye yükleri yükletmenin onu iflasa sevk eylemek olduğunu anlarsa, maliye meselelerinde Türkiye'ye karşı gaddarlık göstermekten ancak o zaman vazgeçebilir.

Bundan maada, Düyûn-ı Umumiye'nin taksimine ve tazminat-ı harbiye meselelerinin halline, bahusus parlamentonun küşadına (açılışına) kadar büyük imtiyazlar itasından ve uzun vadeli istikrazlar akdinden tevakki edilmelidir (çekinilmelidir). Bugün akdetmekte olduğunuz malî ve ticarî mukavelelerin, maliye-i devletinizin az çok yoluna girdiği zaman akdedeceğiniz mukavelelerden daha az elverişli olacağında şüphe yoktur. Zira siz neye malik bulunduğunuzu ve ne yapmaya muktedir olduğunuzu ancak o zaman anlayabileceksiniz. Bugün ise, ortadaki meçhuliyet ve tehlikeler ileri sürülerek size daha ağır şerait

teklif ediliyor. Zira muharebe bütün Avrupa'yı hal-i heyecana getirmiştir. Binaenaleyh Avrupa bütün endişelerden kurtularak müsterih (rahat) bir hale gelmelidir. Avrupa sermayelerinden daha muvafık (uygun) şeraitle istifade etmek ancak o zaman mümkün olacaktır.

Parvus

Türk Gençlerine Mektup -2-

İstanbul'un Mukadderatı[9]

Ben sizinle memleketinizin parlak istikbali hakkında musahabede bulunmak isterdim. İsterdim ki, itikadımca pek uzak olamayan istikbalinizi, daha doğrusu bugün ucu bulunmayan boş yerlerinizin çayır ve tarla haline geleceğini, gölgeli ağaçlarla kaplanacak vadilerde, dağ yamaçlarında hayvan sürülerinin otlayacağını, geniş şose yollarının köy ve kasabalarınızı birbirine rapt edeceği ve memleketinizin şimendifer şebekeleriyle zinetleneceğini, şehirlerinizde fabrika makinalarının gürleyeceğini, yüz binlerce çocukların mekteplerde toplanacakları ve hayatı içtimaiyenin, medeniyet-i hazıranın yüksek dalgalarıyla umum halk tabakatını da canlandıracağı zamanı size tasvir edeyim. Sizinle bu parlak istikbal hakkında konuşmak isterdim. Zira geçirmekte olduğunuz ağır ve acı dakikalar akıl ve idraki söndürüyor, kuvvet ve faaliyeti izale eyliyor. Siz de her zamandan ziyade mücadele için kuvvete muhtaç bulunduğunuz bir sırada ye'se düşüyorsunuz. İsterse her tarafı karanlık kaplamış olsun, yetişir ki, uzaklarda bir parlak noktacık göze ilişsin... Zira böyle bir noktacık kalpleri cezbeyler ve iradeyi canlandırabilir. Fakat ümidin bulunmadığı yerde ancak mevt (ölüm) ve inkıraz (çöküş) hüküm sürebilir. Meşhur İtalya ediblerinden Danté'nin Cehennem'indeki, *"Buraya girenler, her türlü ümitlerinizi terk*

[9] *Türk Yurdu*, cilt 4, sayı 45, ss. 385-6.

ediniz!" levhasını hatırlıyor musunuz? İşte her türlü arzuları, kuvve-i iradeyi velhasıl her türlü faaliyet-i hayatiyeyi mahv ve izale eden asıl felaket buradadır.

İsterdim ki, kalplerinizde bir parçacık olsun nikbinlik (iyimserlik) uyandırayım. Fakat heyhat! Bu elimde değildir. Zira hâlihazır o derece gam-âverdir ki, şu sırada iyilikten ve parlaklıktan bahseylemek hakikat ile istihza etmek (alay etmek) veyahut onu telvis eylemek (berbat etmek) demektir. Memleketinizin istikbali zengin ve parlaktır! Evet, fakat bu, milletinize ait bir istikbal mi olacaktır? Bunu bilemem. Dâhilî ve haricî pek büyük mânialarla boğuşarak onları bertaraf etmek iktiza eyleyecektir. İşte şu dakikada bile müstakbel bir saadet yerine sükût ve inkırazdan (zeval) bahseylemekliğim lazım geliyor. Zira kendinizi müdafaa ve muhafaza için bazı tedabir ittihaz edebilmeniz, etrafınızdaki her şeyin ne suretle yıkılıp perişan olmakta bulunduğunu anlamanıza mütevakkıftır (bağlıdır).

Ben, İstanbul'un düçar olmuş olduğu müşkül hali ve onun terakki-i müstakbelini (gelecekteki ilerlemesini) tehdit eden şeyleri göstermek istiyorum.

Bir zamanlar, İstanbul dünyanın en zengin bir şehri idi. Fakat o zamanlar geçeli çok oldu... Bugün bu şehr-i azim, vaktiyle Babil gibi mükemmel ticaret ve idare merkezleri sayılan büyük şehirlerin uğradıkları felakete maruzdur.

Bizans'ın yerine kaim olan İstanbul'un ehemmiyet-i ticariye ve siyasiyesi, Asya'da ve Nil vadisinde büyük merakiz-i düveliyenin (devletlerin merkezlerinin) teşekkülünden ve bu merkezlerin Avrupa ile tezyid-i münasebat etmelerinden sonra kesb-i vuzuh eylemiştir. Balkan yarımadasının meskûn bir hale gelmesi, vüstâ (orta) Avrupa'nın inkişafı Asya ile Avrupa beyninde bir mütevassıt (aracı) vaziyetine girmiş olan İstanbul'un ehemmiyet-i ticariyesini bir kat daha artırmıştı. Türkiye hâkimiyeti, İs-

tanbul'un bu vaziyetinde pek az bir tebeddül husule getirmiştir. Fakat Avrupa'nın Amerika ile olan münasebatı tezayüd ettiği gibi bütün dünya turûk-ı ticariyesinin (ticarî yollarının) merkezi Bahr-i Sefid'den (Akdeniz'den) Bahr-i Muhit-i Atlasî'ye (Atlas Okyanusuna) intikal eylemiş ve o zamandan itibaren İstanbul da inkıraza (zeval bulmaya) yüz tutmuştur. Maamafih bu hal, yalnız İstanbul'a mahsus bir şey olmayıp bütün Bahr-i Sefid memleketlerinin düçar oldukları felaket-i umumiyenin tezahüratındandır. O zaman, Venedik sukût etmiş (düşmüş), İtalya parçalanarak bir harabezara dönmüş ve İspanya dahi münkarız olmuştu.

Dersaadet'in mukadderatı, daha Süveyş kanalının inşa edildiği zaman hall ve fasl olunmuştu. Büyük vapurlar Süveyş kanalı sayesinde Hindistan'a pek ucuz nakliyat icrasına başladıkları gibi turûk-ı ticariye-i bahriyeye (ticarî deniz yollarına) olan ihtiyaç ortadan kalkmış ve bu suretle İstanbul Avrupa-yı garbî ile olan münasebat-ı ticariye mıntıkası haricinde kalmıştır. İstanbul'a en büyük darbe Suriye ve Anadolu demiryolları inşa edildiği zaman vurulmuştur. Bu yollar sayesinde Suriye ve Anadolu sahillerindeki ticaret limanlarının ehemmiyeti artmış Avrupa ile Suriye ve Anadolu arasında İstanbul'un tavassutuna (aracılığına) hacet kalmaksızın doğrudan doğruya münasebat-ı ticariye husule gelmiştir.

Bugün İzmir ve havalisinin senevi ihracatı 695 milyon kuruşa vasıl olmuştur. Hâlbuki Dersaadet ve havalisinin ihracat-ı seneviyesi ancak 474 milyon kuruştan ibarettir. Binaenaleyh İzmir, ihracat hususunda daha şimdiden İstanbul'u geçmiştir. Görülüyor ki, Asya-yı Osmanî'nin ihracat-ı ticariyede ve Avrupa ile olan bilumum münasebatında İstanbul'un tavassutuna ihtiyacı kalmamıştır. İzmir'den maada Beyrut ve İskenderun limanlarından

mühim miktarda ihracat vuku bulmakta olduğu da unutulmamalıdır.

Karadeniz limanlarının inkişafı, evvela Rusya ve saniyen Romanya ve Bulgaristan limanlarının terakkisi, aynı tesiri husule getirmiş ve İstanbul'un ticaret-i beynelmilel münasebatında mütevassıt ve depo merkezi gibi olan ehemmiyetini tenkis (azaltmak) eylemiştir.

Dersaadet, ancak büyük imparatorluğun bir merkez-i idaresi olmak sıfatıyla haiz bulunduğu ehemmiyeti muhafaza eylemişti. Fakat işte bugün İstanbul'a bu hususta son bir darbe vuruldu.

Edirne ile beraber diğer Avrupa vilayatının Türkiye'den ayrılması üzerine bir zamanki Bizans'ın, İstanbul'un Avrupa ile olan en eski revâbıt-ı ticariyesi (ticari ilişkileri) münkatı (kesilmiş) oluyor. Bundan sonra Avrupa ile İstanbul arasında bir gümrük duvarı vücuda geliyor.

Bugün Makedonya ile olan münasebat-ı ticariyede en ehemmiyetli bir mevkii bulunan Selanik, bundan sonra Makedonya'nın İstanbul ile olan rabıtasını tamamen kat' eyleyecektir.

Diğer taraftan Bulgarlar da Adalar Denizi'nde elde ettikleri limanları ilerleteceklerdir. O zaman İstanbul, her taraf ile kat'-ı alaka etmiş (ilgisini kesmiş) kendi halinde kalmış bir şehir vaziyetine girecektir.

En nihayet payitahtın Asya'ya nakli meselesi de mevzubahis oluyor ki, bu, İstanbul'u tamamen mahvedecek bir tedbir olabilir.

Hatta İstanbul, merkez-i idare başka bir tarafa nakledilmiş olsa dahi Avrupa vilayatının zıyaı (kaybı) sebebiyle, Devlet-i Osmaniye'nin tebdil-i ehemmiyet eylemesinden dolayı düçar-ı zarar olacaktır. Bugün İstanbul'un henüz tutunabilmesi bir milyon ahaliyi muhtevi bulunması ve bütün vilayatı kendine rapt eden bir merkez addedilmekte olmasından ileri gelmektedir.

İstanbul, ancak bir istihlak (tüketim) merkezidir. Hariçten Dersaadet'e senevi gelmekte olan emval-i ticariyenin miktarı 11.481 milyon kuruşa bâliğ olduğu halde İstanbul'un ihracat-ı seneviyesi ancak 274 milyon kuruştan ibarettir.

Devlet küçülüp de hükûmet memurlarının miktarı azaldıkça İstanbul da fakir bir şehir derecesine inecektir. Zira şehr-i mezkûrda başlıca müstehlikler (tüketiciler) memurlardır.

Diğer belalar kâfi değilmiş gibi kazalar dahi icra-yi tahribatta geçilmiyor. Yangınlar, bütün mahallatı mahvederek birer kül yığını haline getiriyor. Eski Asya payitahtının sukût ve inkırazı levhası bu suretle tamamlanmış oluyor. Bir asırlık bir zaman geçecek olursa, bu şehr-i azimden bir eser bulabilmek için yerleri kazıp taharriyatta (araştırmada) bulunmak iktiza edecektir.

Filhakika aynı zamanda Avrupalıların meskûn bulundukları Beyoğlu ciheti büyümekte ve güzelleşmektedir. Fakat buradaki ecnebiler, bir milyonluk bu şehr-i azîmi kendi kuvvetleriyle diriltemezler. Onların yapacağı bir şey varsa Avrupa'dan büyük sermayedar tröstleri celbederek oyun ve sair eğlencelere mahsus mahaller inşasına hizmet etmek ve buradan bütün memleket hayatını zehirlemekten ibarettir. İstanbul'un yeniden canlanıp ilerlemesi ancak sa'y ü gayret (çalışıp çabalama) vasıtasıyla ve sanayiin terakkisi sayesinde mümkündür. Acaba bu olabilecek mi?

Eğer devlet makul bir siyaset-i ticariye takip ederse bu hususta pek çok şeyler yapabilir.

İstanbul Ticaret Odası, İstanbul'un serbest bir şehir haline ifrağını (bir halden başka bir hale sokma) mevzubahs eylemektedir.

Bir taraftan bu, diğer taraftan da hükûmet gümrük rüsumunun tezyidine çalışıyor. Hâlbuki Avrupa ise Devlet-i

Osmaniye'nin paraya olan ihtiyacını artırmak için Türkiye'ye yeni yükler tahmiline (yüklemek) hazırlanıyor.

Muharebenin ika eylediği (meydana getirdiği) zararları makul bir siyaset-i ticariye vasıtasıyla telafiye çalışmak lazımdır. Evvelemirde İstanbul'un Bulgaristan ve diğer Balkan memleketleriyle olan münasebat-ı ticariyesinin inkişafına sarf-ı gayret edilmelidir. Fakat böyle yapılacak yerde İstanbul'a gelecek olan mevadd-ı ticariye (ticarî maddeler) yüksek rüsuma tabi tutulur ve İstanbul'un ihracatı da Balkan memleketlerinin gümrüklerinde tevkif edilirse, kezalik devlet bütçesinin küçülmesi yüzünden gerek zabitlerin ve gerek İstanbul ahalisinin kısm-ı azamını teşkil eyleyen memurların varidatı azalacak olur ve aynı zamanda vergilerin miktarı da artacak olursa, bundan hem ticaret, hem de sanayi mutazarrır olacak ve istihlakin derecesi de azalacaktır ki, o zaman İstanbul şehri ve onunla beraber bütün devlet dahi düçar-ı fakr olacaktır.

Parvus

Devlet ve Millet[10]

Devlet-i Osmaniye'den şimdiye kadar pek çok hatalar sadır olmuştur. Bu hataların cezasını işte şimdi çekmek iktiza ediyor. Acaba bu fenalığın asıl menbaı nerededir? Devlet-i Osmaniye'nin bu belalara düçar olması, kendisinin Avrupa'yı numune-i imtisal (uyulacak örnek) ittihaz eylemesinden mi ileri gelmiştir? Hem evet, hem hayır!

Avrupa'dan alınan şeylerin birçoğu Devlet-i Osmaniye'ye fayda ile beraber zarar dahi vermiş ve kendisini pek ağır ziyanlara uğratmıştır. Devlet-i müşarünileyha, Avrupa'da mevcut bulunan ve Memalik-i Osmaniye'de saadet-i millîye ve seviye-i medeniyeyi i'lâ (yükseltmek) edebilecek gibi iyi şeylerden istifade eyleyememiştir.

Bugün biri resmî, diğeri millî olmak üzere iki Avrupa mevcuttur. Resmî Avrupa, vesait-i diplomasiyeye malik bulunan düvel-i muazzama ile Avrupa maliyunundan ibarettir. Şimdiye kadar Türkiye ancak bu Avrupa'yı tanımakta ve memleketinde ıslahat icrası tasavvurunda bulunduğu zaman yalnız bu Avrupa'yı nazar-ı itibara almakta, onun nasihatlarını dinlemekte ve yalnız resmî Avrupa'yı nümune-i imtisal edinmekte idi.

Fakat bu resmî Avrupa şimdiye kadar Türkiye'ye ne verdi? Evvel emirde Avrupa diplomatları ve Avrupa maliyyunu Memalîk-i Osmaniye'de sanayi ve ziraatın terakkisini teshil (kolaylaştırma) ile memleketi zengin bir hale ge-

[10] *Türk Yurdu*, cilt 3, sayı 27, ss. 56-7.

tirmek için Türkiye'ye hiçbir şey vermek niyetinde bulunmuş olmayıp ancak Devlet-i Osmaniye'den bir şey almayı ve onun hesabına yaşamayı düşünmüşlerdir. Bir taraftan diplomatlar, Türkiye'yi kasten zaaf ve izmihlale sevk eyledikleri gibi diğer taraftan da Avrupa maliyunu, Memalîk-i Osmaniye'yi doğrudan doğruya soymaktadırlar. Devlet-i Osmaniye'nin resmî Avrupa'dan az miktarda almış olduğu şeyler adî nevinden olmak ile beraber kendisine pek pahalıya mal olmuştur.

İktisat meselesi bize kudret-i devlet esasının neden ibaret olduğunu göstermektedir. Esas-ı mezkûr ise, halkın ahval-ı maliyesinden ibarettir.

Birçok asırlar, gerek Müslüman ve gerek Hıristiyan köylüleri, Türkiye'de pek güzel ve rahat yaşamışlardır. Bu devre Türkiye'nin en ziyade kesb-i kuvvet etmekte bulunduğu zamanlara müsadiftir (rastlar). Daha sonra ahval değişmeye başlamıştır. Fakat Kırım muharebesinden beri, daha doğrusu Devlet-i Osmaniye'nin iktisaden ve ticareten tamamen Avrupa tabiiyetinde bulunduğu tahakkuk edeliden beri köylüler seri bir surette fakr u sefalete düçar olmaya başlamışlardır.

Halkın ne derecede azîm bir sefalete düçar olduğunu anlamak için bugünlerde İstanbul sokaklarını doldurmuş olan muhacirleri biraz görmek kâfidir.

Kırkkilise muhacirlerinden işittiğimiz âtîdeki sözler, terakki-i iktisadî hakkında gayet manidar bir icmal-i siyasi teşkil ederler:

"Biz Türk'üz. Fakat memleketimiz artık Türkiye değildir."

Zavallı köylü acıklı bir lisan ile şu sözleri de ilave etti:

"Bulgaristan'daki Türkler memleketimizdeki Türklerden daha iyi yaşıyorlar."

Fakat bu sözlerden Bulgaristan köylülerinin daha iyi mi yaşadıkları anlaşılır? Kat'iyen. Çünkü şimdiye kadar

alınan malumattan Bulgaristan köylülerinin pek sefil bir halde bulunmakta oldukları anlaşılıyor. Fakat onlarla hem-hudud bulunan Türk köylülerinin onlardan daha fena yaşamakta oldukları da tebeyyün ediyor (açıkça görünüyor). Hâlbuki Anadolu Türk köylülerinin hali Edirne vilayeti köylülerinden kat kat daha fenadır. Zira Anadolu'da müzmin bir açlık hüküm sürmekte olduğundan ahalide nesil ve asıl bozukluğu müşahede olunmakta ve zavallı köylüler sarî (bulaşıcı) hastalıklardan mahvolmaktadırlar.

Ben asâkir-i Osmaniye'nin (Osmanlı askerlerinin) seferberliğe vaz'ı zamanında görmüş olduğum sefaletten düçar-ı dehşet oldum. Gözümün önünden binlerle insan içerisinde köylerinden sağlam elbise ile gelenlere pek seyrek tesadüf edebildim. Zavallıların hepsi yırtık ve pek çok yerlerinden yamalı elbiseler giyinmiş ve son derece zayıf bir halde idiler. Bu bir Türk sefaleti, kemik ve palas-pare sergisi idi.

Türk köylüleri niçin bu derece düçar-ı sefalet olmuşlar? Fakat zavallılar nasıl sefil kalmasınlar ki, ellerinde bulunan şeylerin kâffesi alındığı halde kendilerine hiçbir şey verilmemiştir. Askere lüzum olduğu zaman köylüden alınıyor. Vergi toplamak iktiza ettiği zaman yine köylüden toplanıyor. Aynı zamanda ihtiyacat-ı devlet de gittikçe artıyor. Kırım muharebesinden beri Avrupa'nın tesiriyle devletin masrafları gittikçe artmıştır. Her ne kadar cihet-i askeriye ve idariyenin masrafları da artmış ise de, devletin borçları her şeyden ziyade artmış ve bunun neticesi olarak mütemadiyen ödenmesi lazım gelen faizlerin miktarı tezayüd eylemiştir. Türkiye tarih-i düyûnu denilince, Türkiye'de Avrupa faizciliği ve hilekârlığı tarihi anlaşılmalıdır.

Bütün devleti besleyen köylüler olduğu halde, devlet köylüleri muavenet (yardım) hususunda hiç düşünmemiş ve onlara hiçbir muavenette bulunmamıştır. En nihayet

köylülerin kuvve-i maliye ve maneviyeleri de harap olmuştur.

Bu hususta bir tebeddül (değişim) vukua gelmediği takdirde Türkiye kendine gelemez. Böyle bir tebeddül yapılmadıkça Türkiye'de hiçbir şeyden istifade memul (umulur) değildir. Eğer memlekette menafi-i millet icra-yı hükme başlarsa o vakit hem rical-i devlet, hem de parlamento kesb-i kuvvet eyleyecektir.

Türkiye için bir tarîk-i necât (kurtuluş yolu) varsa o da demokrasi tarikidir. Bu yolu size gösterecek yine Avrupa'dır. Fakat diplomatlar, bankerler ve fabrikacılar Avrupa'sı değil, kendi muhtekir (vurguncu) ve müstebitleriyle (zorbalarıyla) mücadele etmekte bulunan demokrat Avrupa'dır.

Servet-i millîyenin tezayüdü cihetine sarf-ı mesai edilmedikçe şimendiferlerden de istifade edilemez. Bir memlekette mevcut olan demiryolları, insan vücudundaki kan damarlarına benzer. Damarlarda kan bulunmayınca vücut fevt olur (ölür). Vücud-i içtimaiyedeki kan ise milletin servet ve saadetidir. Irka taze hayat verecek olan ancak millettir. Binaenaleyh millet ile hal-i temasta bulunmak, onun ihtiyacatını tetebbu (araştırma) ile kendisine yeni ve nafi (yararlı) malumat bahş eylemek lazımdır. Bu yapılmadıkça başka çare-i halâs aranmamalıdır.

Parvus

Tablolar Dizini

Tablo 1. 1328 (1910-11) Yılı Tahvil Alım Rakamları 112
Tablo 2. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Gelirleri (1909-10) 113
Tablo 3. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Gelirlerinin Fazlalığı 114
Tablo 4. Osmanlı Devleti'nde Bölgelere Göre Vergi Dağılımı (1909-10) 145
Tablo 5. Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Gelişmesi (1870-1910) 159
Tablo 6. Çeşitli Ülkelerde Bazı Tarım Ürünlerinin Verimlilikleri (Kg./Hektar) 160

KAYNAKÇA

Parvus Efendi'nin Yazıları

PARVUS (2005). *Türkiye'nin Malî Tutsaklığı.* (haz.) Muammer Sencer. İstanbul: İleri Yayınları.

Türk Yurdu

PARVUS (1330/1914f). *Türkiye'nin Can Damarı: Devlet-i Osmaniye'nin Borçları ve Islahı.* İstanbul: Türk Yurdu Kitaphanesi.

PARVUS (26 Haziran 1330/9 Temmuz 1914e). "İntikad ve Takriz: Türkiye'nin Can Damarı" *Türk Yurdu.* Cilt 6, Sayı 69.

PARVUS (1330/1914d). *Umumi Harb Neticelerinden: Almanya Galip Gelirse.* İstanbul: Türk Yurdu Kitaphanesi. Kader Matbaası.

PARVUS (1330/1914c). *Umumi Harb Neticelerinden: İngiltere Galip Gelirse.* İstanbul: Türk Yurdu Kitaphanesi. Kader Matbaası.

PARVUS (21 Kânunusani 1329/3 Şubat 1914b). "İktisat: Köylü ve Devlet (Devamı)" *Türk Yurdu.* Cilt 5. Sayı 58.

PARVUS (7 Kânunusani 1329/20 Ocak 1914a). "İktisat: Köylü ve Devlet" *Türk Yurdu.* Cilt 5. Sayı 57.

PARVUS (19 Eylül 1329/2 Ekim 1913e). "İktisadiyat: Türkiye'de Ziraatın İstikbali" *Türk Yurdu.* Cilt 5. Sayı 49.

PARVUS (25 Temmuz 1329/7 Ağustos 1913d). "İktisat: Türk Gençliğine Mektup 2, İstanbul'un Mukadderatı" *Türk Yurdu.* Cilt 4. Sayı 45.

PARVUS (30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913c). "İktisat: Türk Gençlerine Mektup" *Türk Yurdu.* Cilt 4. Sayı 41.

PARVUS (2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913b). "İktisadiyat: Türk İli, Maliyeni Gözet!" *Türk Yurdu.* Cilt 4. Sayı 39.

PARVUS (23 Mart 1329/3 Nisan 1913a). "İktisat: İş İşten Geçmeden Gözünüzü Açınız" *Türk Yurdu.* Cilt 3. Sayı 36.

PARVUS (13 Kânunuevvel 1328/26 Aralık 1912i). "İktisat: Malî Tehlikeler" *Türk Yurdu.* Cilt 3. Sayı 29.

PARVUS (15 Teşrinisani 1328/28 Kasım 1912h). "İktisat: Devlet ve Millet" *Türk Yurdu.* Cilt 3. Sayı 27.

PARVUS (18 Teşrinievvel 1328/31 Ekim 1912g). "İktisat: Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akçe" *Türk Yurdu*. Cilt 3. Sayı 25.

PARVUS (26 Temmuz 1328/8 Ağustos 1912f). "İktisat: Esaret-i Maliyeden Kurtulmanın Yolu" *Türk Yurdu*. Cilt 2. Sayı 19.

PARVUS (12 Temmuz 1328/25 Temmuz 1912e). "Parvus Efendi Namına Gelen Cevap" *Türk Yurdu*. Cilt 2. Sayı 18.

PARVUS (28 Haziran 1328/11 Temmuz 1912d). "İktisat: Türkiye, Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 2". *Türk Yurdu*. Cilt 2. Sayı 17.

PARVUS (14 Haziran 1328/27 Haziran 1912c). "İktisat: Türkiye, Avrupa'nın Maliye Boyunduruğu Altındadır 1" *Türk Yurdu*. Cilt 2. Sayı 16.

PARVUS (3 Mayıs 1328/16 Mayıs 1912b). "İktisat: 1327 Senesinin Ahval-i Maliyesine Bir Nazar". *Türk Yurdu*. Cilt 2. Sayı 13.

PARVUS (9 Mart 1327/22 Mart 1912a). "Köylüler ve Devlet" *Türk Yurdu*. Cilt 1. Sayı 9.

PARVUS (22 Temmuz 1330). "Tedabir-i Zaruriyye-i Malîyye". *Tasvir-i Efkâr*.

PARVUS (1330). "Türkiye için Bazı Hakikatlar" *Nevsal-i Millî*. İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası. Sayı 1. ss. 249-50. [Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection, No. 1703, HTU no. 0514, http://www.tufs.ac.jp/common/ fs/asw/tur/htu/data/HTU1703/index.djvu, (Erişim tarihi: 01.10.2011)]

Bilgi Mecmuası

[Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection, No. 280, HTU no. 0529, http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#b, (Erişim tarihi: 04.10.2011)]

PARVUS (Kanun-ı Sani 1329). "Bir Aylık İktisadi ve Malî Hadiseler: Maliye-Ticaret-Ziraat-Pereire Bankası İstikrazı-Galata Borsası-Neşriyat". *Bilgi Mecmuası*. Sayı 3. ss. 324-38.

PARVUS (Kanun-ı Sani 1329). "Türkiye'nin Malî Esareti". *Bilgi Mecmuası*. Sayı 3. ss. 225-53.

PARVUS (Şubat 1329). "Türkiye için Malî Esaretten Kurtuluş Yolları". *Bilgi Mecmuası*. Sayı 5. ss. 437-77.

İctihad

[Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection, No. 1013, HTU

no. 0182, http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/list1.html#%C4%AA, (Erişim tarihi: 08.10.2011)]

PARVUS (3 Nisan 1330). "İktisadiyyat". *İctihad.* ss. 2266-67.

PARVUS (9 Kanun-u Sani 1329). "İktisadiyyat ve Malîyyat: Demiryolları ve Arazi Fiyatı". *İctihad.* ss. 1968-69.

PARVUS (26 Kanun-u Evvel 1329). "İktisadiyyat: Maliye, Sanayi, Ziraat". *İctihad.* ss. 1912-13.

PARVUS (14 Kanun-u Evvel 1329). "İktisadiyyat ve Malîyyat: Rehine Müstenid İtibar ve Türkiye'nin Servet-i Arzisi, Şirket-i Hayriyye". *İctihad.* ss. 1882-83.

PARVUS (20 Şubat 1329). "İktisadiyyat: Maliye-Sanayi-Ziraat-Tütün Rejisi İmtiyazı ve Meclis-i Mebusan". *İctihad.* ss. 2118-19.

Tanin

[Periodicals of Hakkı Tarık Us Collection, No. 2157, HTU no. 0024, http://www.tufs.ac.jp/common/ fs/asw/tur/ htu/ list2.html#t, (Erişim tarihi: 15.10.2011)]

PARVUS (28 Teşrin-i Sani 1911). "Muharebe ve Sulh İhtimalatı" *Tanin.* s. 3.

PARVUS (15 Teşrin-i Sani 1911). "Bir Lüzum-ı Acil", *Tanin.* s. 4.

PARVUS (13 Teşrin-i Sani 1911). "Memalîk-i Ecnebiyyede Harb Vergileri" *Tanin.* ss. 2-3.

PARVUS (8 Teşrin-i Sani 1911). "Harb ve Umur-ı Malîyye" *Tanin.* s. 2.

PARVUS (21 Teşrin-i Evvel 1911). "İtalya ile İktisadî Muharebe" *Tanin.* ss. 2-3.

PARVUS (11 Teşrin-i Evvel 1911). "İtalya ile İktisadî Muharebe". *Tanin.* s. 3.

PARVUS (9 Teşrin-i Evvel 1911). "İtalya ile İktisadî Muharebe" *Tanin.* s. 3.

PARVUS (7 Teşrin-i Evvel 1911). "Muhasebe ve Avrupa Ticareti" *Tanin.* ss. 3-4.

PARVUS (3 Teşrin-i Evvel 1911). "Memleketimizde İtalyan Postahaneleri" *Tanin.* s. 4.

PARVUS (19 Eylül 1911). "Bütçe ve Maarif Meselesi". *Tanin.* s. 1.

PARVUS (14 Eylül 1911). "Türkiye'ye Giren Altun" *Tanin.* s. 3.

PARVUS (5 Eylül 1911). "Türkiye: Vaziyet-i Umumisi ve Bütçe". *Tanin.* s. 1.

PARVUS (31 Ağustos 1911). "Fikr-i Teşebbüs". *Tanin.* s. 4.

PARVUS (21 Ağustos 1911). "Ev Sahipleri Bankası". *Tanin.* ss. 3-4.

PARVUS (12 Ağustos 1911). "İstanbul Evlerinin Suret-i İnşası". *Tanin.* s. 3.

PARVUS (5 Ağustos 1911). "Yeni İstanbul". *Tanin.* s. 2.

Diğer Kaynaklar

ABOU-EL-HAJ, Rifa'at Ali (2000). *Modern Devletin Doğası 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu.* (çev.) Oktay Özel, Canay Şahin. Ankara: İmge Kitabevi.

AHMAD, Feroz (1993). *The Making of Modern Turkey.* London: Routledge.

AKBAYAR, Ö. Nuri (1975). "Bir Sosyalist Tip" *Türkiye Defteri.* Sayı 19. ss. 8-9.

AKÇURA, Yusuf (1333/1917). "İktisadi Siyaset Hakkında". *Türk Yurdu* 12, no. 12.

AKÇURA, Yusuf (1327/1912). "İktisad" *Türk Yurdu.* Cilt 1 Sayı 9.

AKDAĞ, Mustafa (2010). *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

AKDAĞ, Mustafa (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları).* Ankara: Barış Kitap Basım Yayın.

AKYILDIZ, Ali vd. (2008). *İmparatorluktan Cumhuriyete Kâğıt Paranın Öyküsü.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ALP, Tekin (26 Nisan 1333). "Ecnebi Sermayesine Karşı Siyaset-i İktisadiyyemiz". *İktisadiyyat Mecmuası.* Yıl 2. Sayı 53.

ALP, Tekin (8 Şubat 1331). "Mecmuamızın Mesleği: Millî İktisada Doğru". *İktisadiyyat Mecmuası.* Yıl 1. Sayı 1. ss. 1-2.

ALP, Tekin (14 Kanun-u sani 1331). "İktisadiyyat: Berlin-İstanbul Yolu" *Türk Yurdu.* Yıl 5. Cilt 9. Sayı 10. ss. 153-6.

ALP, Tekin (12 Şubat 1330). "Millî iktisat". *İslam Mecmuası.* Sayı 22. s. 562.

ANIN, David S. (1979). "Lenin, Trotsky and Parvus". *Survey.* Cilt 24. Sayı 1.

ARAI, Masami (2001). "Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi.* İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 180–195.

ARAI, Masami (1996, Eylül). "Devlet ve Toplum Arasında Türk Yurdu Dergisi'ne Yeni Bir Yaklaşım" *Türk Yurdu*.

ARENDT, Hannah (1996). *Geçmişle Gelecek Arasında*. (çev.) Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları.

AYDEMİR, Şevket Süreyya (2011). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

BARKAN, Ömer Lütfi (1963). "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür ve Aşar". *İslam Ansiklopedisi*.

BARKAN, Ömer Lütfi (1950-54). "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İktisat Fakültesi Mecmuası*. İstanbul. Cilt 11-15.

BARKAN, Ömer Lütfi (1942). "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" *Vakıflar Dergisi*. İstanbul. Cilt. 2.

BAŞAK, Suna (2004). *Kültür Olgusu Analizleri ve Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Odak Yayın Evi.

BERKES, Niyazi (1978). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: İstanbul Matbaası.

BERKES, Niyazi (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

BERKES, Niyazi (1964). *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press.

BERLIN, Isaiah (1968). "The Origins of Bolshevism: The Intellectual Evolution of Young Lenin". *Revolutionary Russia*. (der.) Richard Pipes. Cambridge: Harvard University Press.

BORAN, Behice (1968). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. İstanbul: Gün Yayınları.

CARR, Edward Hallett (1966). *The Bolshevik Revolution*. London: Macmillan.

CHAYANOV, Alexander V. (1966). *The Theory of Peasant Economy*. Illinois: American Economic Association and Richard D. Irwin.

CEZAR, Yavuz (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Malî Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

COLLINGWOOD, Robin George (2000). *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*. (çev.) Erol Özvar. İstanbul: Ayışığı Kitapları.

ÇİĞDEM, Ahmet (2009). "Batılılaşma, Modernite ve Modernizasyon". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt 3. s. 68.

DENİZ, Faruk (2005). "Osmanlı-Türkiye Batılılaşmasının Kararsızlığı: 'Köhne' Geçmiş, 'Şanlı' Gelecek". *Dîvân İlmî Araştırmalar*. Sayı. 19. ss. 61-115.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

DİNÇER, Serdar (2011). *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2003). *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer (1971). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*. İstanbul: Köz Yayınları.

DONALD, Moira (1993). *Marxism and Revolution, Karl Kautsky and the Russian Marxists 1900-1924*. New Haven, CT: Yale University Press.

DUMONT, Paul (1993). *Mustafa Kemal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

DUMONT, Paul ve Georges Haupt (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*. (çev.) Tuğrul Artunkal. İstanbul: Gözlem Yayınları.

DÜZDAĞ, M. Ertuğrul (1991). *Yakın Tarihimizde Gizli Çehreler*. İstanbul: İz Yayıncılık.

ERÖZ, Mehmet (1987). "Parvus'un Türkiye Hakkındaki Yazıları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan. İstanbul. Cilt 43.

FALAY, Nihat (1989). *Maliye Tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

FINDIKOĞLU, Ziyaeedin Fahri (1946). Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı. İstanbul: İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1937). "Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı". *İş Mecmuası II*. ss. 44-6.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri (1935). "Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı". *İş Mecmuası I*. ss. 46-8.

FISHER, Ruth (1948). *Stalin and German Communism*. Cambridge: Harvard University Press.

GENÇ, Mehmet (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

GENÇ, Mehmet (1999). "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler". *Dîvân*. 1999/1.

GENÇ, Mehmet (1987). "A Study of the Feasibility of Using Eighteenth Century Ottoman Financial Records As an Indicator of Economic Activity" (der.) İslamoğlu-İnan. *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

GENÇ, Mehmet (1975). "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi" (der.) Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu. *Türkiye İktisat ve Tarih Semineri, Metinler Tartışmalar*. 8-10 Haziran 1973. Ankara.

GEORGEON, François (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura, 1876-1935*. Ankara: Yurt Yayınları.

GERAS, Norman (1976). *The Legacy of Rosa Luxemburg*. London: New Left Books.

GÖKALP, Ziya (24 Teşrin-i sani 1332). "Millî İktisat Nasıl Vücude Gelir". *İktisadiyyat Mecmuası*. Yıl 1. Sayı 35. ss. 1-3.

GÖKALP, Ziya (28 Mart 1332). "Millet Nedir, Millî İktisat Neden İbarettir-2". *İktisadiyyat Mecmuası*. Yıl 1. Cilt 1. Sayı 7.

GÜRAN, Tevfik (1998). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası. 60. Yıl Özel Sayısı. Cilt. 49. ss. 79-95.

GÜRAN, Tevfik (1998). *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı*. İstanbul: Eren Yayınları.

GÜRAN, Tevfik (1980). *Tanzimat Dönemi Tarım Politikası. Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını.

HARRIS, George (1967). *The Origins of Communism in Turkey*. Stanford: Hoover Institution on War, Revolution and Peace.

HERESCH, Elisabeth (1993). *The Empire of the Tsars, the Splendour and the Fall*. Russia: Stroitel.

HOBSBAWM, Eric John (1954). "The Crisis of the Seventeenth Century", *Past and Present*, Sayı. 5-6. (*Crisis in Europe, 1560–1660* içerisinde Christopher Hill'in girişiyle tekrar basımı gerçekleştirildi, *(ed.) Trevor Aston. New York: Basic Books, 1965. s. 5–58*)

HÜSNÜ, Suat ve Tahsin Tola ve İsmail Hakkı (1935). *Köycülüğün Temelleri*. İstanbul: [Yayınevi belirtilmemiş].

INTERNATIONAL AFFAIRS (1956). *"German Foreign Office Documents on Financial Support to the Bolsheviks in 1917"* Cilt 32. Sayı 1.

ISSAWI, Charles (1982). *An Economic History of the Middle East and North Africa*. New York: Columbia UP.

ISSAWI, Charles (1980). *Economic History of Turkey (1800-1914)*. Chicago: University of Chicago Press.

İLGEN, Abdulkadir (2008). "Parvus Efendi: Kozmopolit Bir Yahudi Enternasyonalisti" *Türk Dünyası Araştırmaları*. Cilt 172. ss. 211-40.

İLGEN, Abdulkadir (Ocak 2011). "Parvus Efendi" *Türk Yurdu*. Cilt 31. Sayı 281. ss. 146-57.

İNALCIK, Halil ve Donald Quataert (ed.) (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914*. Cilt 2. (çev.) Halil Berktay vd. İstanbul: Eren Yayınları.

İNALCIK, Halil (1971). "İmtiyazat". *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı. Leiden: Brill.

İSLAMOĞLU, Huricihan (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KAMENKA, Eugene (1983). *The Portable Marx*. New York: Penguin.

KARA, İsmail (2012). *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

KARA, İsmail (2011). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

KARA, İsmail (2009). "İslam Düşüncesinde Paradigma Değişimi: Hem Batılılaşalım Hem de Müslüman Kalalım". *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları. Cilt 1. ss. 234-44.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (2012). *Yaban*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım (2006). *Orada Bir Köy Var Uzakta*. İstanbul: İletişim Yayınları.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım (2004, Kasım). "Helphand-Parvus and His Impact on Turkish Intellectual Life". *Middle Eastern Studies*. Cilt 40. Sayı 6. ss. 145-65.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım (2001). "Rus Popülizmi Üzerine" *Toplum ve Bilim*. Sayı 88. ss. 235-50.

KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım (2006). "Rusya, Almanya ve Türkiye'de Büyük Bir Kozmopolit Entelektüel ve Eylemci: Helphand-Parvus" *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. Sayı 37. Entelektüeller 3. ss. 157-79.

KASABA, Reşat (2005). "19. Yüzyılda Batı Anadolu'da Komprador Burjuvazi Var Mıydı?" *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

KATKOV, George (1967). *Russia 1917, The February Revolution*. New York: Harper & Row Publishers.

KAYA, Dilek Göze ve Ayşe Durgun (2009). "1923–1938 Dönemi Atatürk'ün Maliye Politikaları: Bütçe ve Vergi Uygulamaları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 19. ss. 233-49.

YERASIMOS, Stefanos (2001). *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye İkinci Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na.* (çev.) Babür Kuzucu. İstanbul: Belge Yayıncılık.

YILMAZ, Binhan Elif (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç". *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (4). ss. 186-98.

ZEMAN, Zbynék. A. (1958). *Germany and the Revolution in Russia, 1915-1918 (Documents from the Archives of the German Foreign Ministry)*. London: Oxford University Press.

Dizin

Abdülhamid II., 24, 30, 31, 32
Ahmed Ağaoğlu 32
Ahmet Cevdet Paşa 24
Ahmet Rıza 21
Alman romantizmi 27
Almanya 16, 19, 26, 27, 29, 36, 43, 45, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 67, 101, 127, 131, 156, 168, 169, 170, 171, 172, 189, 225, 234
Arazi Kanunnamesi 124
Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) 76, 231
aşar 109, 124, 144, 145, 146, 148, 151, 183
Avrupa Birleşik Devletleri 50
Axelrod 41, 48, 133
ayan 87, 89, 94, 95, 104, 123, 199
aydın (münevver) 18, 20, 27, 28, 29, 31, 63, 66, 132, 137, 138, 141, 167
Balkanlar 16, 32, 42, 43, 51, 53, 54, 68, 94, 168
Baron Hirsch 163
Basil Zaharoff 52
Berlin 43, 45, 47, 56, 57, 59, 60, 61, 229
Birinci Dünya Savaşı (Cihan Harbi) 16, 19, 26, 27, 28, 36, 53, 67, 101, 108, 152, 155, 156, 158, 172, 240
Bolşevik 51, 56, 57, 60
Bulgaristan 32, 52, 53, 60, 68, 103, 150, 156, 163, 216, 218, 220, 221
Bürokrasi 11
Bürokrat 27, 29, 31, 77
Cavit Bey 15, 21, 22, 25, 27, 28, 29
Ceride-i Havadis 23
Chayanov 134
Churchill 23
cihadiye 92
Clara Zetkin 44, 58
Çarlık 42, 47, 54, 55, 132
çevreleşme 78, 79
Çiftlik 122
Danışman 58, 59, 168
David Urquhart 22
Demiryolu 36, 64, 67, 68, 85, 115, 128, 129, 130, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 169
Devrim taciri (merchant of revolution) 54
Doğu/Şark despotizmi 76

Dünya sistemi yaklaşımı 78, 79
Düyûn-ı Umumiye İdaresi 19, 36, 65, 84, 98, 99, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 149, 162, 167, 188, 189, 190, 196, 199, 200, 202, 223
Ekonomi politik 42
Enternasyonal 69
Ermeni 66, 68, 133, 139, 179, 180
Esham 91, 92
Feodalizm 76
Fiskalizm 74, 80, 86
Gelenekçilik (tradisyonalizm) 74, 86
Genç Kalemler 25, 33
Haenisch 56
Halka Doğru 138, 141, 238
Halkçılık 25, 30, 32, 33, 137, 138, 139
Hüseyinzade Ali 32, 138
III. Selim 19, 20, 22
II. Mahmut 19, 83, 87, 123
II. Wilhelm 169
İç Makedonya Devrim Örgütü (İMDÖ) 30
İhtiyat akçası 97, 111, 113, 114, 196
İkinci Dünya Savaşı 59, 77, 157, 169
İkinci Meşrutiyet 11, 15, 21, 27, 28, 35, 236
iktisadî modernleşme 11, 15, 71
İktisadiyat Mecmuası 25
iltizam 75, 87, 88, 89, 124, 146, 147
İngiltere 26, 27, 42, 65, 82, 84, 97, 101, 112, 132, 157, 160, 169, 197, 200, 225
İslamcılık 30, 234
İsmail Gaspıralı (Gasprinski) 138
istikraz 85, 99, 115, 177, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 197, 202
İsviçre 41, 42, 55, 57, 58, 61, 112, 168, 197
İttihat ve Terakki 15, 30, 62, 109, 149, 168, 171
İzmir İktisat Kongresi 147, 148, 149, 151
Jean Baptiste Say 23
Jeune Turc 15, 16, 21, 52, 62, 167
Jön Türkler 16, 60, 62, 63, 67
Ka'ime 100, 195
Kalkınma 11, 15, 27, 36, 76, 77, 79, 80, 125, 170, 171, 172
Kapitalizm 46, 84, 85
Kapitülasyonlar 19, 29, 71, 81
Karl Deutsch 24
Karl Kautsky 44, 52, 64, 127, 231
Karl Radek 44
Kavaim 91
Kırım Savaşı 31, 67, 96, 97, 98, 105, 150
Kıtlık 67, 73
Kilometre garantisi 154, 155, 156
Kopenhag 54, 55, 56, 59, 60
Köycülük 137, 138, 141
Köylüler 87, 121, 128, 131, 132, 133, 136, 139, 143, 149, 153, 167, 178, 179, 220, 221
Krupp (Thyssen) 60
Küçük Balkan Savaşı 16, 53
Küçük Kaynarca Antlaşması 91
Lale Devri 19, 20
Lenin 16, 42, 46, 48, 49, 56, 58, 60, 61, 229, 230, 237, 238
Liberal (leşme) 21
Makedonya 30, 32, 144, 145, 168, 179, 183, 216

Malikâne 88, 89, 91, 92
Marksist 29, 41, 42, 51, 58, 60, 62, 64, 65, 167, 172
Masonluk 30
Maxim Gorky Maksim Gorki) 51
Meclis-i Mebusan 110, 117, 182, 205, 211, 227
Menşevik 43, 47
Millî devlet 19, 36
Millî iktisat (ulusal ekonomi) 25, 27, 167
Mirî 121, 123
Mizancı Mehmet Murat 21
Modernleşme 11, 15, 19, 20, 21, 27, 35, 36, 71, 74, 77, 78, 79, 80, 134, 172
Moratoryum 103, 104
Muaccele 89
Muharrem Fermanı (Kararnamesi) 98, 107, 109, 113, 188, 189
Mukataa 88
Mültezim 87, 107, 147, 149
Münih 46
Müsadere 75, 95, 96, 123
Mütesellim 94
Narodnik (lik) 133, 138, 139, 235
Neu Zeit 52
Nietzsche 42
Odesa 41, 43
Ohannes Efendi 24
Oryantalizm (şarkiyatçılık) 33
Osmanlı Bankası 100, 101, 108, 195
Osmanlıcılık 30
Otto Hübner 24
Palmerston 23
Pazar için üretim 127
Plekhanov 41, 133
Pogrom (katliam) 41
Pragmatizm (pragmatist) 34
Prens Sabahattin 21
Rakovsky 51, 52, 62, 168
Reaya 121
Romanya 32, 51, 52, 59, 156, 160, 216
Rosa Luxemburg 16, 44, 45, 46, 169, 232, 236
Rusya 16, 33, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 68, 91, 132, 133, 134, 138, 140, 154, 160, 168, 170, 200, 207, 216, 234
Sadık Rifat Paşa 23
Sami Hirtzberg 167
Sanayi 77, 84, 132, 152, 154, 218, 219
Schwanenwerder 58, 59
Selanik 30, 32, 60, 62, 168, 216
Sened-i İttifak 95, 123
Serbest ticaret 23, 50
Sibirya 50
Siyonizm 167
Sosyal demokrasi 63, 167
Stalin's Trail 45, 51, 52
Stockholm 16, 52
Sürekli devrim (permanent revolution) 48
Şubat Devrimi 56, 61
Tacir 59, 103, 168
Tağşiş 74, 75, 91
Takvim-i Vekayi 23
Tanzimat Fermanı 123, 124
Tarım 119, 121, 124, 128, 160, 223, 233, 236
Tarihsel gecikme 34
Tasvir-i Efkâr 15, 28, 62, 226
Tedarik (iaşe) 198
Tedarikçilik (provizyonizm) 73, 74, 80, 81

Tekin Alp (Moses/Mois Cohen) 28, 32
Tercüman-ı Ahvâl 23
Tımar 73, 87, 88, 90, 91, 93, 121, 122
Tımar sipahileri 73
Trotsky (Troçki) 16, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 68, 229, 237
Türkçülük 30, 32, 236
Türk milliyetçiliği 31, 139
Ukrayna 51, 59, 60
Viyana 51, 54, 96
Vlahov Efendi 62, 168
V Narod 132, 133
Weimar Cumhuriyeti 58, 60, 61
Yahudi 16, 32, 41, 46, 58, 69, 167, 233
Yeni Mecmua 25
Yeni Osmanlılar 24
Yusuf Akçura 18, 32, 62, 138, 171, 232, 235
Zasuliç 41, 44, 133
Ziraat 82, 126, 227
Ziraat Bankası 126
Ziya Gökalp 33, 138, 141

CENK BEYAZ
PARVUS EFENDİ

"1910'ların İstanbul'unda ciddi bir entelektüel kamu oluşturan Türk milliyetperverleri, hayli renkli isimleri içinde barındırmaktaydı: Diyarbakırlı Ziya Bey, Tatar Yusuf Akçura, Azeri Ahmet Ağaoğlu, Köprülüzade Fuat Bey ve Serezli bir hahamın oğlu olan Mois Cohen (Tekin Alp) vs. Bunlardan, Türkçü sıfatıyla İslamcı Sebilürreşad dergisine Marx hakkında ilk yazıyı yazan Yusuf Akçura o sıralar Türk Yurdu dergisinin editörü olarak yazı heyetine yeni bir isim katıldığını duyuracaktı: Alexander Israel Helphand, nam-ı diğer Parvus Efendi. Yeni muharrir, 1905 Rus Devrimi'nin Troçki'den sonra ikinci adamı ve sürekli devrim nazariyesinin mucidiydi. O şimdi Türklere politik-iktisat merceğinden Garp iktisadî emperyalizminin Osmanlı ekonomisini nasıl sömürdüğünü istatistiki verilerle açıklayacaktı. Cenk Beyaz'ın kitabı Parvus'un söz konusu iktisadî analizlerinin üst bir metin içinde değerlendirmesini içerdiği için özellikle önemlidir."

Mehmet Özden

"Devrimler çağında kendisi gibi kozmopolit bir kentte, maceracısından büyük kârlar peşinde koşan spekülatörüne varıncaya kadar her cinsten insana meskenlik yapan bir Doğu Avrupa kenti, Odesa'da dünyaya gelen sıra dışı bir şahsiyeti konu alan bu çalışma, her türden sosyal bilimcinin ilgisini çeken çarpıcı kesitler sunuyor. Lev Troçki, Vladimir İlyiç Ulyanov Lenin ve Maxim Gorky'den savaş spekülatörü Wall Street patronları ve Yahudi Emannuel Karassu'ya, oradan Türkçü yazar Yusuf Akçura ve nihayet savaş sonrası Weimar Cumhuriyeti'ne danışmanlık yapmaya varıncaya kadar dünya kadar çelişkili ilişkiyi hayatına (27 Ağustos 1867-12 Aralık 1924) sığdıran bu olağandışı enternasyonalistin serüveni, gerçekten de ilgi çekiyor."

Abdulkadir İlgen

ISBN: 978-9754379792
9 789754 379792

0463302
AYO
0468